

POSTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

LETNIK XXII
ZVEZEK 1-2
LETO 1968
LJUBLJANA

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-8-490/1

Zamenjave (обмены, Exchanges):
Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega zvezka je bila zaključena v maju 1968

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

Ta zvezek so uredili:

Dr. Stane Gabrovec, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn
dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:
dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Fran Zwitter

VZROKI IN POSLEDICE AVSTRIJSKO-OGRSKEGA SPORAZUMA*

Za razumevanje bistva dualizma so analize zakonov, ki so leta 1867 uredili odnose med obema polovicama monarhije in oblikovali načela ustavne ureditve v Cislitvaniji in na Ogrskem, prav tako pa tudi zgodovinska raziskavanja o neposrednem postanku teh zakonov zelo velikega pomena, vendar pa vse to ne zadostuje. Potrebno je študirati ves ta sistem, ki je bil ustvarjen tedaj in je živel do razpada Avstro-Ogrske, v okviru osnovnih problemov habsburške monarhije v XIX. stoletju. Louis Eisenmann je pisal svoje delo o tem sporazumu, ki ima še danes neko določeno vrednost, na podlagi analize politične zgodovine Avstrije v XIX. stoletju, ki jo je študiral po virih in literaturi v nemškem, češkem in madžarskem jeziku.¹ Prav tako poskuša obsežno delo Josefa Redlicha, ki je bilo objavljeno po razpadu monarhije in je uporabljalo tudi arhivske vire, ki so postali dostopni šele po letu 1918, pojasniti sporazum s pomočjo študija celote problemov monarhije, predvsem-v dobi med leti 1848 in 1867; to delo je ostalo nedokončano, ker tretji del, ki bi moral obravnavati dobo po letu 1867, ni nikdar izšel.² Pozneje objavljenih sintetičnih del in študij o posameznih vprašanih je toliko, da jih v okviru tega poročila ni mogoče niti omeniti.³ Jasno je, da to poročilo ne more izčrpno obdelati tematike take vrste; treba se je omejiti na nekaj vprašanj, ki se mi zde bistvena.

Problemi dualizma imajo deloma zelo globoke historične korenine. Začetki habsburške velesile v podonavskih pokrajinah segajo nazaj v leto 1526; odtlej obstoje problemi položaja Češke in Ogrske v okviru te velesile. A tudi zgodovinar, ki ima pred očmi le vprašanja postanka

* Referat 28. avgusta 1967 na kongresu o avstrijsko-ogrskem sporazumu (Bratislava, 27. VIII. do 1. IX. 1967). Referat bo objavljen v francoskem originalu v publikaciji kongresa, v slovaškem prevodu pa v reviji *Historický časopis*, 1968, št. 1, Bratislava.

¹ L. Eisenmann, *Le compromis austro-hongrois de 1867, étude sur le dualisme*, Paris 1904.

² J. Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I-II, Leipzig 1920—1926. Dobo po 1867 obravnava isti avtor le sumarno v svoji biografiji *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Berlin 1928.

³ Prim. R. A. Kann, *The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918*, I-II, New York 1950; ponatis New York 1964; nova nemška izdaja tega dela *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, I-II, Graz-Köln 1964. Kar se tiče dokumentacije tega referata, moram opozoriti na bolj izčrpen prikaz in na bibliografijo v knjigi *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Lj. 1964 (nekoliko razširjena slovenska izdaja knjige *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des*

dualizma v pravem pomenu besede, mora študirati vsaj razdobje približno med leti 1860 in 1871. Zgodovinarji se strinjajo glede začetka tega razdobja; to so poraz v vojni leta 1859 in njegove posledice v zunanji politiki, ter razširjeni državni svet in oktobrska diploma, s katerimi se začenja doba kriz v notranji politiki monarhije. Zgodovinarji pa manj upoštevajo dejstvo, da z odločitvami leta 1867 niso bila še urejena vsa bistvena vprašanja, in predvsem dejstvo, da sodobniki in celo dvor ne gledajo na te odločitve kot na sistem, ki bi bil trajen. V Avstriji pomeni Hohenwartov režim leta 1871 začetek akcije za revizijo decembrske ustave iz leta 1867, revizijo, ki gre precej daleč; šele po padcu Hohenwartove vlade, ki so ga povzročili pritisk nemško-avstrijskih liberalcev in Andrásyja ter diskretne grožnje Nemčije, se je v Cislitvaniji ustalil sistem, ki ga je uvedla decembrska ustava.⁴

V vzhodni polovici monarhije je bila Vojvodina kot posebna pokrajina ukinjena leta 1860 in Transilvanija leta 1865, toda Hrvatska ni bila zastopana pri pogajanjih za avstrijsko-ogrski sporazum leta 1867; pritisku novega bana Raucha se je posrečilo ustvariti v saboru unionistično večino, ki je sklenila ogrsko-hrvatsko pogodbo leta 1868; toda opozicija na Hrvatskem traja dalje, leta 1871 mora Rauch odstopiti in večina novega sabora ne priznava legalnosti nagodbe iz leta 1868; šele v času splošnega političnega položaja v monarhiji, kakršen je nastal po padcu Hohenwartove vlade, je pri večini sabora prevladal oportunitizem in leta 1873 je prišlo do sporazuma z Ogrsko na podlagi zelo skromne revizije prve nagodbe iz leta 1868. Pri vprašanju ukinitve Vojne krajine so interesi avstrijske vojske v sporu s politiko nove ogrske vlade, ki se boji, da bi prišlo znova do položaja, kakršen je bil leta 1848/49; obstoj te pokrajine z oboroženim prebivalstvom igra pa istočasno vlogo tudi v jugoslovanskih načrtih tega časa; šele 13. avgusta 1869 se je Andrásyju posrečilo doseči načelno odločitev o ukinitvi Vojne krajine; vendar pa je bilo to vprašanje ponovno v diskusiji leta 1870 in 1871; ko pa je

Habsbourg, Beograd 1960, ki sem jo napisal v sodelovanju z J. Šidakom in V. Bogdanovom in ki je obsežnejša formulacija referata z istim naslovom na mednarodnem kongresu historičnih ved v Stockholmu istega leta). V zadnjih letih je bilo več mednarodnih konferenc historikov o problemih habsburške monarhije, npr. v Pragi leta 1955 (publikacija *Otázky vývoje kapitalismu v českých zemích v Rakousku-Uhersku do roku 1918*, Praha 1957), v Budimpešti leta 1958 (publikacija *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest 1961), v Budimpešti leta 1964 (specialno za dobo 1900 do 1918; publikacije: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918*, Berlin 1965; *Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918, Bucarest 1965; *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Budapest 1966; publikacija prispevkov romunskih historikov *La désagrégation de la monarchie austro-hongroise 1900—1918*, Bucarest 1965) in v Bloomingtonu, Indiana, ZDA, v letu 1966 (specialno o nacionalnih problemih; predvidena publikacija v treh zvezkih letnika revije *Austrian History Yearbook*, III, Houston, Texas, 1967, od katerih sta dva zvezka že izšla).

⁴ Da bi bil bolj kratek, uporabljam v tem referatu za zahodno polovico monarhije izraza Avstrija in Cislitvanija; uradno ime je bilo do leta 1915 »v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele«.

bilo odločeno v istem smislu, je ukinjanje Vojne krajine v praksi trajalo do leta 1881.⁵ Glede ogrskega zakona o narodnostih iz leta 1868, ki ni bil v praksi nikdar izveden, se je pogosto poudarjalo, da njegove koncepcije narodnostim pojasnjuje dejstvo, da obstoj dualizma tedaj še ni bil zagotovljen. Leto 1867 pa predvsem ni začetek nove dobe v zunanji politiki monarhije. Trditev, da se z notranjo politiko dualizma sklada nova zunanja politika, ki je opustila vsako misel priboriti si znova v Nemčiji in Italiji izgubljene položaje, ki usmerja avstro-ogrsko ekspanzijo na Balkan in ki sloni na zavezništvu Avstro-Ogrske z Nemčijo, je zelo točna kot celoten pogled na politiko monarhije v zadnjem polstoletju njenega obstoja. Ta trditev pa ne velja za prva leta dualizma in to ni bil motiv za tiste, ki so dualizem ustvarili, vsaj za Franca Jožefa in za Beusta ne. Dvor in vojaški krogi so se po letu 1866 bavili z načrti revanšne vojne proti Prusiji, Beust je zaradi tega postal minister in avstrijsko-ogrski sporazum je bil v okviru teh načrtov v prvi vrsti začasen ukrep, ki naj pomiri Madžare. Ta dejstva so znana, toda zgodovinarji ne upoštevajo dovolj, da načrti revanšne vojne niso ostali tajnost in da ima ves ta problem pomen tudi za notranjo politiko monarhije med leti 1866 in 1870. Šele po nemških zmagah leta 1870 so bili načrti revanšne vojne proti Prusiji za vedno opuščeni. Bismarck pa še vedno ne zaupa Beustu, čeprav je ta v zadnjem letu svojega ministirovanja spremenil svojo politiko, in spričo silovite moči Nemčije v letu 1871 je padeč Beusta — kakor tudi Hohenwarta — pri koncu tega leta povsem logičen. Beustov naslednik Andrassy ni pristaš tradicionalne politike Avstrije v Nemčiji, zanimajo ga predvsem balkanska vprašanja, on uživa Bismarckovo zaupanje in tako pride do nove zunanje politike, ki je privedla leta 1879 do zavezništva z Nemčijo. Šele nekako od konca leta 1871 smemo torej govoriti o stabilizaciji dualizma v notranji politiki in o temu ustrezni zunanji politiki monarhije.

Doba med leti 1860 in 1871 ni začetek nove epohe v zgodovini tega dela Evrope. Vsa vprašanja, ki so aktualna tedaj, imajo svojo dolgo predzgodovino in so postala žgoče aktualna že v času revolucije 1848: Ta revolucija pomeni konec fevdalnega sistema, prvo uvajanje parlamentarizma in začetek žgoče aktualnosti nacionalnih vprašanj, bodisi v smislu reorganizacije, bodisi v smislu razpada monarhije. V zgodovini bojov zaradi teh političnih in nacionalnih vprašanj, ki traja do razpada monarhije leta 1918, je doba oblikovanja dualizma med leti 1860 in 1871 samo ena od etap. Kdor hoče razumeti to etapo, jo mora primerjati s prejšnjo in s kasnejšo zgodovino, predvsem pa z revolucijo leta 1848/49.

Splošni vtis razdobja 1848/49 je vtis demokratične revolucije, ki seveda še ni pod vplivom socializma. Iz celote vseh sprememb v razdobju med leti 1860 in 1871 pa dobimo vtis zelo zmernega liberalizma. V letih 1848/49 je prišlo do revolucij in državljanskih vojn. Spremembe v desetletju oblikovanja dualizma niso rezultat dobre volje tistih, ki so imeli

⁵ E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, I, Stuttgart 1910, str. 393—412. V. V. Vučković, Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici, Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka 9, Novi Sad 1954.

v svojih rokah oblast, one so posledica dveh izgubljenih vojn, stalne napetosti v meddržavnih odnosih, krize financ po letu 1859, kjer je država pod pritiskom velikega kapitala; računa se z možnostjo madžarske revolucije in tudi z nezadovoljstvom v jugoslovanskih pokrajinah (Vojna krajina); vendar pa do revolucije ni prišlo. Leta 1848 predstavlja dunajska demokracija, ki se opira na obrtnike, delavce in študente, in ki jo vodi nekaj intelektualcev, veliko silo. Po letu 1860 njene tradicije niso mrtve; k temu vprašanju se bomo morali še vrniti; vendar pa te tradicije nimajo moči, ki bi jo mogli primerjati z močjo leta 1848, in one nimajo prav nikakega vpliva na politične odločitve te dobe. Pri Čehih je treba v letu 1848/49 razlikovati med liberalno in radikalno strujo; po letu 1860 postanejo staročehi dediči liberalcev in mladočehi dediči radikalcev; potrebno bi bilo pa raziskati, če ni bil vpliv mladočehov v češki politiki v začetku manjši kakor pa vpliv radikalcev v letu 1848. Pri Poljaki v Galiciji v začetku revolucije 1848/49 prevladujejo demokrati, vendar pa obstoji tudi že aristokratska stranka; obe stranki se borita med seboj tudi po letu 1860, toda končno v politiki galiških Poljakov prevlada stranka plemstva. Kar se tiče volilnega sistema, je bila na Ogrskem že leta 1848 uvedena zelo omejena volilna pravica z direktnim in javnim glasovanjem; ta volilni sistem, po katerem ima približno 6% prebivalstva volilno pravico za poslansko zbornico, ostane v veljavi brez bistvenih sprememb do leta 1918 in predstavlja skupaj z obstojem magnatske zbornice in svetov komitatov, pri katerih so polovica članov virilisti (osebe, ki plačujejo največ davkov in so zato avtomatično člani svetov) in polovica člani, ki so izvoljeni na podlagi prav tako omejene volilne pravice, zelo bistveno značilnost, ki nam pojasnjuje socialni in nacionalni režim na Ogrskem v vsem tem razdobju. V nasprotju s tem se pa volilni sistem v Avstriji leta 1848/49 zelo razlikuje od volilnega sistema v poznejši dobi. Avstrijski parlament obstoji tedaj samo iz poslanske zbornice; za volitve v ta parlament (v avstrijskih deželah, ki pripadajo Nemški zvezi, pa tudi za frankfurtski parlament) je volilna pravica enaka, ni pa splošna, ker imajo volilno pravico samo »samostojne« osebe (praktično to pomeni, da je nimajo mezdni delavci itd., tako da je število volilnih upravičencev verjetno okrog 12% celotnega prebivalstva, tj. približno polovica vseh tistih, ki bi imeli volilno pravico, če bi veljal sistem splošne volilne pravice za polnoletno moško prebivalstvo); vendar pa je imel zaradi tega sistema avstrijski parlament precej demokratičen značaj, kar se tiče njegove socialne in nacionalne strukture.⁶ Leta 1861 je pa uvedel sistem februarskega patenta za volitve v deželne zbornice ne samo omejeno volilno pravico, po kateri je imelo približno 6% prebivalstva pravico glasovanja, ampak tudi neenako volilno

⁶ O volitvah in volilnem sistemu v Avstriji ne obstoji mnogo študij; prim. V. Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZCII-III, 1949, in knjiga istega avtorja Volitve na Slovenskem 1861—1918, Lj. 1965. — Znameniti Kosuthov sodelavec Pulszky je spoznal že leta 1848 nevarnost splošne volilne pravice za nemške interese v Avstriji (P. Müller, Feldmarschall Fürst Windischgrätz, Revolution und Gegenrevolution in Österreich, Wien-Leipzig 1934, str. 104).

pravico (kurijske veleposesti, mest, podeželskih občin itd.). Državni zbor obstoji iz poslanske in gosposke zbornice; v poslansko zbornico volijo poslance najprej deželni zbori, od leta 1873 se pa volijo direktno, vendar pa po istem sistemu omejene volilne pravice in kurij kakor pa poslanci deželnih zborov. Tako ostane parlament iz leta 1848 za dobo naslednjega pol stoletja najbolj demokratični avstrijski parlament. Kar se tiče pravic parlamenta, se je šlo v letu 1848 zelo daleč in celo po porazu dunajske oktobrske revolucije izraža načrt ustavnega odbora parlamenta celo načelo ljudske suverenosti. V času revolucije obstoji zelo široka svoboda tiska in zborovanja. Tu se ni potrebno mnogo zadrževati na znanih dejstvih, da je uvajanje nekaterih ustavnih načel v oktobrski diplomii in celo v februarškem patentu zelo plašno in da je bila svoboda tiska in zborovanja v času Schmerlingovega režima skrajno omejena. Toda celo ustava iz leta 1867 dopušča v svojem paragrafu 14 možnost začasnega absolutističnega režima in svoboda sestajanja in združevanja je ostala tudi po zakonih iz tega leta omejena.

Tá razlika med silo demokracije v letu 1848 in med zelo zmernim liberalizmom dobe po letu 1860 je zelo pomembna za postanek dualizma; k temu vprašanju se bomo morali še vrniti. Ta razlika ne obstoji samo v habsburški monarhiji; v Nemčiji obstoji razlika med revolucijo 1848 in med Bismarckovim delom, med demokracijo in celo liberalizmom iz leta 1848 in med nacionalnim liberalizmom poznejše dobe; v Italiji je po letu 1859 teza ustavne monarhije zmagala nad demokratičnimi in republikanskimi strujami, ki jih je predstavljal Mazzini in so bile tako močne v letih 1848/49. Te razlike ni mogoče pojasniti samo z dejstvi politične zgodovine (porazi demokracije v letih 1848 in 1849; mednarodni položaj itd.). Zelo važno je brez dvoma kmetško vprašanje; leta 1848 so kmetje, ki so podrejeni fevdalnemu sistemu, tj. velika večina prebivalstva monarhije, zelo intéresirani na vprašanju odprave tega sistema in upori kmetov so zelo številni; ko pa je ta sistem v Avstriji odpravljen — pod pogojem odškodnine dotedanjim zemljiškim gospodom, ali vendar odpravljen — pa postanejo kmetje v veliki meri pasivni glede na politična vprašanja; režim absolutizma ohrani načelo, da je fevdalni sistem odpravljen; po letu 1860 je mnogo nerešenih agrarnih vprašanj, nobeno od njih pa ni tako žgoče aktualno kakor vprašanje fevdalnega sistema v letu 1848 in v nekaterih pokrajinah pridejo kmetje celo pod vpliv konservativcev. Toda središča revolucije leta 1848 niso bila v podeželju, ampak v mestih. Socialni vzroki te revolucije se pojasnjujejo z revščino in lakoto zaradi nekaj zaporednih slabih letin, z boleznijo krompirja, s ciklično krizo kapitalističnega gospodarstva v letu 1847, s sovraštvom obrtnikov proti novim kapitalističnim podjetjem. Kar se tiče poznejše dobe, razpolagamo le z bolj opisovalnimi pregledi gospodarske zgodovine; znano nam je, da je bila leta 1857 ciklična kriza kapitalističnega gospodarstva in potem nova kriza leta 1866, da so bila leta postanka dualizma leta ustanavljanja številnih kapitalističnih podjetij (Gründerjahre) in da je prišla potem nova zelo huda kriza v letu 1873. Nimamo pa še raziskavanj o dolgotrajni razvojni smeri gospodarskega življenja, o družbenih posledicah napredovanja industrijske revolucije

in gospodarskih kriz, o razvoju življenjske ravni različnih družbenih razredov in poklicev.⁷

Kdor hoče razumeti postanek dualizma, mora razlikovati različne činitelje, ki so vplivali na režim v monarhiji v dobi teh odločilnih let, in pa druge činitelje, ki so važni za zgodovinarja, čeprav niso imeeli direktnega vpliva na režim in na postanek dualizma.⁸ Med činitelji, ki so vplivali na režim, je treba razlikovati najprej različne činitelje, ki jim je skupno prizadevanje, da hočejo ustvariti oziroma ohraniti centralistično monarhijo.

Sem spada najprej avstrijska birokracija, kakršna je v desetletju absolutističnega režima, ki se imenuje navadno Bachov absolutizem, v resnici sta pa ta absolutizem ustvarila Schwarzenberg in Kübeck. Ta absolutizem se bistveno razlikuje od absolutizma v dobi pred marcem leta 1848. Načelo o odpravi fevdalnega sistema proti odškodnini nekdanjim zemljiškim gospodom ostane v veljavi. Ta režim absolutizma je istočasno tudi režim centralizma, ki ni odpravil samo novih uredb, ki so bile ustvarjene v času revolucije, ampak tudi stare deželne stanove, deželne zборе in komitate in to celo v ogrskih deželah. Ves tisti del uprave in sodstva, ki je bil prej še zaupan stanovom, komitatom ali pa zemljiškim gospodom, preide zdaj v roke birokracije. Gospodarska politika novega režima je liberalna; carinska meja med ogrskimi in med drugimi deželami je ukinjena; monarhija postane enotno carinsko ozemlje, obrtniški cehi so odpravljeni. Ker se režim opira na birokracijo, na armado in na katoliško cerkev, pride do konkordata leta 1855; katoliška cerkev je skoraj popolnoma osvobodena od državnega nadzorstva, na drugi strani sta pa osnovnošolski pouk in tisk podrejena kontroli katoliške cerkve; glede teh vprašanj so si sicer birokrati morda najmanj edini med seboj, ker ostaja v avstrijski birokraciji zelo živa tradicija jožefinizma. V tem sistemu ni prostora za načelo enakosti pravic za vse jezike, ki je bilo tolikokrat proglašeno leta 1848 in 1849; sistem stoji na stališču, da to načelo nasprotuje enotnosti monarhije in da je nemški jezik vez, ki naj povezuje različne dele monarhije; za birokrate je poslovanje v nemščini stvar rutine, medtem ko zahteve, da morajo znati nemške jezike ali da morajo celo uradovati v teh jezikih, pogosto ogrožajo njihovo existenco; v splošnem se pač ni mogoče izogniti nemškemu jeziku pri stikih birokracije z ljudstvom, pri osnovnošolskem pouku in deloma tudi pri srednješolskem pouku; vendar se pa uvede celo na Ogrskem in na Hrvatskem nemščina kot notranji jezik uprave in kot jezik univerzi-

⁷ Knjiga H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Wien-München 1958, daje bolj deskriptivne slike in je daleč od problemov te vrste. Ni pa raziskavanj, kakor so npr. raziskavanja francoskih zgodovinarjev o gospodarski zgodovini Francije v XVIII. stoletju (prim. npr. C. E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, I, Paris 1944).

⁸ Kategorizacija teh činiteljev, ki jo dajem tukaj, je deloma v soglasju in deloma različna od kategorizacije, ki jo daje P. Hanák (P. Hanák, *Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts*, v že citirani knjigi *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, str. 338 sl.).

tetnega in deloma celo srednješolskega pouka.⁹ Kar se tiče zunanje politike tega režima, je za nas odločilno dejstvo njegova velikonemška politika, ki jo je najprej formuliral Schwarzenberg 12. decembra 1848, ki je postala znana javnosti po noti 9. marca 1849 in je ostala načelo avstrijske zunanje politike do leta 1866: vsa monarhija s svojimi 38 milijoni prebivalcev bi morala postati del bodoče Nemčije (»cesarstva 70 milijonov«) in imeti zato v tej Nemčiji hegemonijo.¹⁰

Ko prehajamo na nemško-avstrijsko buržoazijo in liberalizem, se moramo zavedati, da je treba pri avstrijskih Nemcih razlikovati med različnimi družbenimi razredi in med različnimi političnimi nazori. Teza, da so bili v času revolucije 1848 avstrijski Nemci revolucionarni narod, ki mu stoje nasproti Slovani kot reakcionarni narodi, ne ustreza dejstvom. Dvor je pobegnil maja 1848 v Innsbruck na Tirolskem; Innsbruck pa ni bil slovansko mesto in Tirolska ne slovanska dežela. Dunajska demokracija, katere socialno strukturo smo že omenili, je imela pristaše v drugih mestih in pokrajinah, bila je revolucionarna sila, vendar pa je predstavljala med avstrijskimi Nemci le manjšino. Njen končni cilj je bila nemška republika, ki naj bi nastala v geografskem okviru Nemške zveze, tj. z vključitvijo tudi čeških dežel, slovenskih dežel in Trsta kot pristanišča na Sredozemskem morju; njen сосед bi bila neodvisna Ogrska, ki bi tudi nastala v geografskem okviru historične Ogrske, medtem ko bi Lombardija in Benečija pripadli Italiji, Galicija pa Poljski; za te demokrate Avstrija kot dinastična država nima v bistvu nikakega smisla več, oni gledajo na svojo revolucijo kot na del evropske revolucije, ne priznavajo pa pravice na nacionalni obstoj »nehistoričnim« narodom (Čehom, Slovencem, nemadžarskim narodom Ogrske).¹¹ Toda nazori teh demokratov niso bili niti nazori vseh tistih avstrijskih Nemcev, ki so bili v opoziciji proti absolutizmu predmarčne dobe. V tej opoziciji so celo člani starih deželnih stanov, ki imajo zelo zmerne ideje o tem, da bi se ti stanovi modernizirali in da bi na tej podlagi nastalo nekako predstavništvo za vso monarhijo. Najbolj važne za nastajajoči nemško-avstrijski liberalizem pa so; kakor se zdi, publikacije, ki so izhajale pred revolucijo izven Avstrije, predvsem publikacije Möringa in Schuselke. Čeprav je nasprotnik režima in političen emigrant, Schuselka brani obstoj avstrijskega cesarstva; samo posest Lombardije, Benečije in Galicije ni upravičena in bi bilo potrebno te dežele prepustiti Italiji oziroma Poljski; na vsem drugem ozemlju monarhije bi pa morala po Schuselki vla-

⁹ Za mnenje režima o vprašanju jezikov J. A. Helfert, *Österreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacky*. Wien 1850. — Mnenje H. Steinackerja, da je absolutizem ohranil načelo enakosti pravic za vse jezike (*Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Wien-Leipzig 1934, str. 55), je v nasprotju z dejstvi, ki jih avtor sam omenja.

¹⁰ Kot celotna slika Avstrije v dobi absolutizma je knjiga H. Friedjung, *Österreich von 1848 bis 1860, I-II*, 4. izd. Stuttgart-Berlin 1918, še vedno koristna. Za podrobnosti sodobno uradno delo K. Czoernig, *Österreichs Neugestaltung 1848—1858, I-II*, Wien 1859.

¹¹ Za ta končni cilj prim. H. Friedjung, o. d. I, str. 121, 123.

dati nemški jezik in nemška kultura; Schuselka je nasprotnik madžarskega in slovanskih nacionalnih gibanj, po njegovem mnenju se bodo Madžari in Slovani (z izjemo Poljakov) germanizirali ali pa bodo kvečjemu ohranili svoj jezik; on je hkrati tudi zelo protiruski.¹² V drugih spisih te smeri se zelo poudarjajo vezi med Avstrijo in Nemčijo in se zastopa mnenje, da bi morala Avstrija iskati na Balkanu kompenzacijo za izgubo Lombardije, Benečije in Galicije. Ti avtorji so pod vplivom Listovih gospodarskih idej o *Mitteleuropa*; na drugi strani se pa njihove ideje širijo tudi v Nemčiji. V Avstriji so te ideje, ki so opozicionalne, ne pa republikanske, morale nujno najti odmev pri nemško avstrijski buržoaziji, ki je med vsemi buržoazijami v monarhiji najbolj razvita in ki je interesirana na tržišču celotne monarhije. Nemške pokrajine monarhije imajo tudi največ kandidatov za uradniška mesta in za pripadnike svobodnih poklicev, ki si morejo ustvariti eksistenco tudi v nenemških pokrajinah spričo dejstva, da se nemški jezik še vedno v veliki meri uporablja v mestih nenemških pokrajin. Ti nemško-avstrijski liberalci sprejemajo nazor, da slovanski jeziki in madžarščina ne morejo nikdar postati jeziki višje kulture, da mora nemški jezik postati oziroma ostati jezik države in višje kulture na ozemlju monarhije. Oni so za Avstrijo in proti formiranju nacionalnih držav na njenem ozemlju, toda njihova ideja Avstrije je ideja države, katere jezik je nemščina in ki je ozko povezana z Nemčijo; oni same sebe pogosto označujejo kot kozmopolite, toda to so kozmopoliti, ki so *beati possidentes* in ki jim je nacionalizem prizadevanje drugih, da se spremeni obstoječe stanje stvari.¹³

V času revolucije se na Dunaju od 15. maja 1948 razlikuje med demokrati in med pristaši ustavne monarhije («Monarchisch-Konstitutionelle»); razlika je predvsem socialnega značaja.¹⁴ Pri pristaših ustavne monarhije srečujemo ideje Schuselke in drugih, ki jih poznamo že iz dobe pred revolucijo; že v aprilu 1848 izraža Kleyle upanje, da nova ureditev na Ogrskem ni dokončna.¹⁵ Pri nemških poslancih v avstrijskem parlamentu obstoji razlika med demokratično levico in med centrom, ki podpira vlado proti Ogrski in ki se bori kasneje za unitarizem v razpravah v Kromerizu, na katere se bomo morali še vrniti. Pri avstrijskih poslancih v frankfurtskem parlamentu, ki so bili vsi Nemci, moramo prav tako razlikovati med demokrati, za katere ne pomeni Avstrija v bistvu prav ničesar več, in med drugimi poslanci, ki bi hoteli ohraniti Avstrijo, istočasno pa preprečiti izključitev Avstrije iz Nemčije v smislu malonemških idej in sestavljajo zelo različne načrte vse do trenutka,

¹² Fr. Schuselka, *Österreichische Vor- und Rückschritte*, Hamburg 1847, in drugi spisi tega avtorja.

¹³ Za Grillparzerjeva mnenja o tem prim. P. Kuranda, *Grossdeutschland und Grossösterreich bei den Hauptvertretern der deutschösterreichischen Literatur 1830—1848*, Wien-Leipzig 1928, in Fr. Kainz, *Grillparzers Stellung im österreichischen Sprachen- und Nationalitätenkampf*, *Historische Zeitschrift* 161, München-Berlin 1940.

¹⁴ H. Friedjung, o. d., I, str. 27.

¹⁵ O teh vprašanjih prim. J. Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I, str. 124 sl.

ko Schwarzenberg formulira svojo velikonemško doktrino; poslanci obeh smeri pa trdijo, da služijo nemškonalnialni stvari, niti eni niti drugi nimajo simpatij za avstrijske Slovane.¹⁶

Odnos nemško-avstrijskih liberalcev do režima Bachovega absolutizma je izražen že v času začetkov tega režima v dveh Schuselkinih brošurah. Avtor odobrava centralizem, prevladovanje Nemcev in nemščine in velikonemško politiko; obsoja demokrate, a tudi federalizem in načelo enakih pravic za vse jezike; priporoča širjenje Avstrije na Balkan, omenja v prvi brošuri vprašanje odstopa Lombardije-Benečije in Galicije kot vprašanje daljne bodočnosti, medtem ko v drugi brošuri tega vprašanja sploh ne omenja; pri režimu obsoja samo absolutizem, ker mora Avstrija biti liberalna, klerikalizem in zavezništvo z Rusijo.¹⁷ To je že tipični odnos nemško-avstrijskih liberalcev do Bachovega absolutizma; oni se strinjajo z njegovo gospodarsko in socialno politiko, odobravajo centralizem, prevladovanje nemščine in velikonemško politiko; obsojajo pa samo absolutizem, klerikalizem in zavezništvo z Rusijo, a tudi ta zadnji očitek je izgubil svoj smisel po krimski vojni. Seveda so pa bili med liberalci iz leta 1848 tudi ljudje, ki so pozneje posnemali zgled ministra Bacha in stopili v službo novega režima. So pa tudi ljudje, ki so nekje v sredi med nemško-avstrijskim liberalizmom in med Bachovim absolutizmom (Stadion, Schmerling, Bruck); oni često sodelujejo z režimom v času oktroirane ustave, ne sodelujejo pa več v času odkritega absolutizma; znova pa začno sodelovati po krimski vojni in predvsem v letih 1859 in 1860.

Na tej podlagi ni težko odgovoriti na vprašanje o sodelovanju in o nesoglasjih med birokracijo in med nemško-avstrijskim liberalizmom po letu 1860. Oboji se strinjajo s tem, da mora biti Avstrija centralistična država; seveda se v ustavnem sistemu, kakršen je bil leta 1861 in tudi že leta 1849, ni mogoče odreči načelu pokrajinskih in občinskih avtonomij; vendar so pa bile po zakonodaji, ki jo označujemo kot zakonodajo februarskega patenta, kompetence teh avtonomij mnogo bolj omejene kakor po oktobrski diplomi, a tudi po ustavi iz leta 1867 te kompetence niso bile pomembno povečane. Oboji se strinjajo tudi v tem, da je treba delati v korist Nemcev in nemščine; v tem oziru Schmerling v ogrskih deželah ne more obnoviti stanja, kakršno je bilo v dobi absolutizma, to pa zaradi sprememb, ki so posledica oktobrske diplome, tj. zaradi odhoda neogrskih uradnikov in zaradi uvedbe madžarščine oziroma hrvaščine kot uradnega jezika; zato pa hoče Schmerling ohraniti nemščini položaj vladajočega jezika vsaj v ostalih deželah, obenem pa podpira Nemce s svojo znano »volilno geometrijo«. Končno se oboji strinjajo v tem, da mora biti zunanja politika monarhije velikonemška;

¹⁶ Prim. W. Schüssler, Die nationale Politik der österreichischen Abgeordneten im Frankfurter Parlament, Berlin-Leipzig 1913. H. G. Telle, Das österreichische Problem im Frankfurter Parlament im Sommer und Herbst 1848, Marburg 1933.

¹⁷ Fr. Schuselka, Deutsch oder russisch? Die Lebensfrage Österreichs, 2. izd. Wien 1849; Das provisorische Österreich, Leipzig 1850.

to je sicer zunanja politika vseh avstrijskih vlad do leta 1866, jasno pa je, da je notranja politika, ki dela v korist Nemcem, argument za avstrijsko politiko v Nemčiji do leta 1866 in celo za načrte revanšne vojne; nemško-avstrijski liberalci se strinjajo s protiprusko politiko pred vojno in med njo leta 1866, nekateri med njimi celo z načrti revanšne vojne do leta 1870. Nesoglasja med birokracijo in nemško-avstrijskim liberalizmom se pa pojavijo pri vprašanjih ustave in političnih svoboščin, pa tudi pri vprašanju konkordata. Sistem februarskega patenta je v primerjavi z oktobrsko diplomo brez dvoma napredek na poti do ustavnosti, vendar je pa Schmerling hotel imeti samo fasado ustave; kompetence državnega zbora so zelo omejene, postopanje s tiskom se ne razlikuje mnogo od postopanja v času Bachovega režima in vse to povzroča znane spore z liberalnimi poslanci državnega zbora. Schmerling obdrži tudi konkordat in to je drugi vir sporov. Sicer bi bilo pa potrebno ponovno preiskati, v kakšni meri v Avstriji pred letom 1867 razlika med centralisti in federalisti sovpada z razliko med nasprotniki in branilci konkordata. Šele v letu 1867 dosežejo liberalci nekaj resničnih uspehov; nova ustava je sicer še zelo zmerna, politične svoboščine so še vedno omejene; v istem času se pa začne odločilna bitka okrog vprašanja konkordata.

Kar se tiče družbene strukture nemško-avstrijskega liberalizma, so zanj brez dvoma osnovnega pomena buržoazija in srednje meščanstvo, skupaj z izobraženci in pripadniki svobodnih poklicev; država je odvisna od velikega kapitala in Bruck poudarja pomen srednjih slojev za Avstrijo. Vendar je treba upoštevati, da je zdaj postal »liberalen« tudi velik del avstrijske birokracije. To deloma pojasnjuje dejstvo, ki ga je poudarjal Josef Redlich: nemško-avstrijski liberalizem postane glavni dedič politike centralizma in germanizacije stare avstrijske države. Na drugi strani pa tudi teza, da je liberalizem gibanje meščanstva in birokracije proti plemstvu in duhovščini, ni popolnoma točna. Brez dvoma bi bil po oktobrski diplomi vpliv plemstva in duhovščine še večji. Vendar sta pa tudi Schmerling in Perthaler, resnični tvorec sistema februarskega patenta, uvedla ne samo omejeno volilno pravico na podlagi cenzusa, sistem, ki ima mnogo analogij v zgodovini evropskega liberalizma, ampak tudi sistem kurij, ki je značilen predvsem za Avstrijo. Kar se tiče kurije veleposestva, odločujoči znak za volilno pravico v njej v večini dežel ni sama velikost posestva, ampak dejstvo, da je posestvo vpisano v deželni deski (Landtafel); gre torej za posestva nekdanjih zemljiških gospodov. Čeprav odločitev Schmerlinga in Perthalerja ne moremo označiti kot mnenje liberalne stranke, ostane pa vendar dejstvo, da volilna reforma liberalnega Auersperg-Lasserjevega režima leta 1873 na tem sistemu ni ničesar spremenila. Po rezultatih volitev v kuriji veleposesti pa velik del, zelo pogosto večina nekdanjih zemljiških gospodov glasuje za ustavoverno veleposest (*verfassungstreuer Grossgrundbesitz*), torej za liberalno stranko. Na drugi strani so pa celo med ministri liberalne stranke nekateri nekdanji demokrati iz leta 1848 (Giskra, Berger); vendar

pa te stranke niso nikdar podpirale mase malomeščanstva ali pa delavci, ostala je vedno stranka socialne oligarhije.¹⁸

Kar se tiče predzgodovine programa historično-političnih individualnosti, moremo pustiti tu ob strani vprašanje, v kolikšni meri je hotel Metternich že pred letom 1848 ohraniti ali celo povečati kompetence starih deželnih stanov, vprašanje njegovega »federalizma«. Važno pa je, da so madžarski stari konservativci, ki so v začetku revolucije izgubili vsak vpliv na vlado Ogrske in ki so po prelomu med dvorom in Ogrsko sodelovali z dvorom, imeli po porazu revolucije na Ogrskem za svoj cilj obnovo stare ogrske ustave pred letom 1848. Njihov zaščitnik je Windischgrätz, ki ga podpira tudi Metternich; Windischgrätz je za absolutizem, želel pa bi, da bi se režim opiral v prvi vrsti na plemstvo in ne na birokracijo, želel bi v mejah možnosti obnovo fevdalnega sistema, želel bi obnovo starih deželnih stanov, prenovljenih z nekaj zastopniki meščanov in kmetov, kjer bi pa vendar odločalo plemstvo, deželnih stanov, ki bi pošiljali svoje poslance v predstavništvo cesarstva, ki pa bi imelo samo posvetovalne pravice. Te tendence niso prevladale in Avstrija je bila vladana v razdobju enega desetletja na podlagi načel Schwarzenberga, Kübecka in Bacha, ki smo jih že omenili; vendar pa te tendence tedaj niso brez vpliva, še bolj važne so pa za bodočnost. Po letu 1859 so madžarski stari konservativci zopet najbolj delavni v smislu tega programa; na razširjenem državnem svetu leta 1860 se jim je posrečilo pridobiti si pristaše v drugih deželah in za novi program historično-političnih individualnosti je glasovala večina članov razširjenega državnega sveta. Oktobrska diploma je ustvarila državni svet (*Reichsrath*), ki ne zasluži niti po svoji sestavi (nekateri člani so imenovani direktno, drugi izbrani med kandidati, ki jih predlagajo deželni zbori) niti po svojih kompetencah, da bi ga označili kot parlament. Kar se tiče deželnih zborov, so bili na podlagi oktobrske diplome objavljeni statuti le za nekatere od njih; po teh statutih bi bil vpliv duhovščine in plemstva v deželnih zborih še večji kakor po tistih statutih, ki so bili objavljeni pozneje v okviru februarskega patenta. Kompetence dežel bi bile precej velike, vendar je pa pretirano govoriti o federalizmu oktobrske diplome; Eisenmann jo označuje kot »unitaristično-avtonomistično«. Najbolj trajni rezultati vsega tega sistema so bili obnova deželnih zborov in komitatov (županij) na Ogrskem in Hrvatskem, odhod neogrskih uradnikov iz teh dežel, uvedba madžarsčine in hrvaščine kot uradnih jezikov, ukinitvev Vojvodine. Ves ta sistem je podlegel že po nekaj mesecih napadom centralistov; njegova obnova v času Belcredijeve vlade je pomenila ukinitvev Transilvanije, bila pa je v resnici le prvi korak na poti, ki naj bi vodila do sporazuma z madžarsko opozicijo.

Označevanje tega sistema kot sistema absolutizma v središču države in fevdalnih avtonomij v pokrajinah je točno za oktobrsko diplomu in

¹⁸ K. Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich, Geisteshaltung, Politik und Kultur*, Wien-München (1955), skoraj ne omenja vprašanj, ki nas tu zanimajo; G. Franz, *Liberalismus, Die deutschliberale Bewegung in der habsburgischen Monarchie*, München (1955), daje mnogo podrobnosti.

verjetno tudi za Belcredijeve nazore. Pozneje so pa predstavniki tega sistema sprejeli ustavno ureditev, prav tako kakor so jo sprejeli tudi centralistični birokrati, in nihče ni več odkrito branil absolutizma. Omenil sem že, da bi bilo potrebno vprašanje, koliko razlika med zagovorniki historičnega federalizma in zagovorniki centralizma sovпада z razliko med branilci in nasprotniki konkordata, ponovno preiskati glede na različna razdobja in različne narode. Pogosto se je označevala teza o historično-političnih individualnostih kot program, ki favorizira druge narode proti Nemcem, ali celo kot program, ki je posebej ugoden za Slované. Govorilo se je celo o tem, da je bila malo razvita družbena diferenciacija Slovanov vzrok, ki je Slované podredil politiki fevdalcev. Potrebno se je varovati takih posploševanj. Pozablja se, da politična moč predstavnikov historičnega federalizma v splošnem ne sloni na podpori ljudskih množic, ampak na vplivu, ki ga imajo ti konservativni plemiči na dvoru. To more biti razlog za to, da z njimi sodelujejo tisti, ki se bolj opirajo na množice, ki pa hočejo na ta način doseči svoje politične cilje. Program teh konservativnih plemičev je po govoru Clam-Martiniča v razširjenem državnem svetu avtonomija historičnih dežel, ne pa ustanavljanje enot po etničnem načelu, ki bi moralo voditi do razpada monarhije; nacionalna vprašanja bi se morala rešiti v okviru vsake historične dežele. Odgovor na vprašanje, kako so si predstavniki tega programa zamišljali reševanje nacionalnih vprašanj v okviru vsake historične dežele, pa ne more biti isti za vse dele monarhije.

Na ozemlju historične Ogrske, kjer niso tvorili tedaj Madžari niti polovice prebivalstva, kjer je pa bilo plemstvo skoraj v celoti madžarsko, historične Ogrske, ki ima zelo močno tradicijo politične avtonomije, so tudi stari konservativci pristaši teorije, da obstoji en sam ogrski »politični narod«, v nasprotju z »narodnostmi«, ki jih veže jezik, in misel o enakosti pravic med madžarščino in drugimi jeziki jim je popolnoma tuja. Eötvös, ki je imel velik vpliv nanje, je napisal že leta 1850 brošuro proti načelu o enakosti pravic za vse narode; izjavil se je za unitaristično državo, ki pa mora sloneti na spoštovanju historičnih pravic dežel, medtem ko je mogoče upoštevati pravice jezikov v lokalnem okviru (občine, pravica združevanja itd.); načelo enakosti pravic za vse narode bi moralo po Eötvösu uničiti obstoječe države in on zelo spretno opozarja, kakšne posledice bi to načelo moglo imeti za Nemce v drugih deželah monarhije.¹⁹

V Galiciji je plemstvo v vsej deželi poljsko, medtem ko je prebivalstvo v zahodni polovici dežele poljsko, v vzhodni polovici dežele pa po večini ukrajinsko; Galicija ne uživa v dobi avstrijske oblasti nikakega posebnega pravnega položaja, toda tradicija poljske države je v njej zelo močna. Aristokratska stranka poljskega plemstva, ki se je že v času revolucije leta 1848/49 iz strahu pred demokracijo in pred ukrajinskim gibanjem nagibala k rešitvi v smislu historičnega federalizma v okviru

¹⁹ N. N. (= Eötvös), Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich, Pesth 1850. Prim. tudi njegovo knjigo Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs, 1859.

Avstrije, se zdaj priključi programu historično-političnih individualnosti in doseže zato nekaj pridobitev najprej v času med leti 1859 in 1861, nato pa po preganjanjih v času Schmerlingovega režima nove pridobitve v času Belcredijevega režima po letu 1865. Ni mogoče trditi, da si ta stranka predstavlja historično-politično enoto Galicije kot deželo, kjer bi uživala poljski in ukrajinski jezik enake pravice; Goluchowski, ki je posrednik med Dunajem in aristokratsko stranko poljskega plemstva, je prepovedal kot namestnik Galicije v času Bachovega režima uporabo cirilice.

Drugačen je bil položaj v čeških deželah, kjer je živela češka večina in nemška manjšina prebivalstva, kjer je pa bila v začetku češkega narodnega preporoda nemščina jezik višjih socialnih razredov, višje kulture in uprave; v teh deželah so eksistirali deželni stanovi in tradicija posebnih uredb za te dežele, vendar je pa vse to imelo mnogo manj pomena kakor na Ogrskem. V času revolucije leta 1848/49 je ideja združitve treh čeških dežel v posebno enoto v okviru federalistične Avstrije, kombinirana z idejo enakosti pravic za češki in nemški jezik na vsem ozemlju te enote, eden od programov češke politike, vendar pa to ni edini češki nacionalni program v času revolucije. Na drugi strani pa obstoji pri plemstvu Češke, katerega jezik je nemščina, pokrajinski patriotizem, ki je *böhmisch*, ne pa češki in ne nemški, patriotizem, ki bi hotel gojiti oba jezika; v začetku revolucije leta 1848 obstoje neke stične točke med tem plemstvom in med češkim nacionalnim gibanjem, pozneje pa ti konservativni in katoliški plemiči prezirajo češko liberalno in radikalno gibanje. V razširjenem državnem svetu se pa Clam-Martinic pridruži programu historično-političnih individualnosti, on postane vodja »historičnega plemstva« Češke, ta program pa sprejmejo tudi voditelji češkega nacionalnega gibanja. To je program historičnih pravic dežel češke krone, ki naj bi postale posebna enota v okviru federalistične Avstrije, program, ki ga brani Palacky in izraža deklaracija iz leta 1868, program, ki je nasproten centralizmu in dualizmu. Ta program se stalno kombinira z zahtevo po enakosti pravic za češki in nemški jezik; spričo tedanjega položaja bi z uresničenjem te zahteve češki jezik samo pridobil; ta zahteva je brez dvoma značilna za češko varianto programa historično-političnih individualnosti, ne pa za ta program sploh.

Historična avtonomija Hrvatske je argument, ki se ga poslužuje hrvatsko nacionalno gibanje že od svojega začetka. Na podlagi tega programa zahteva hrvatska narodna stranka tudi združitve Dalmacije s Hrvatsko in sodelovanje včasih z drugimi federalisti. Vprašanje zase so za to stranko odnosi med Hrvatsko in Ogrsko. Vprašanje etničnih grup v okviru historične dežele za Hrvatsko tedaj ne obstoji, ker Srbi, edini prebivalci Hrvatske poleg Hrvatov, tedaj sodelujejo s Hrvati na Hrvatskem in v Dalmaciji v okviru narodne stranke.

Potrebno bi bilo še diskutirati, v koliki meri obstoji v času revolucije leta 1848/49 in do leta 1867 historični federalizem pri avstrijskih Nemcih, koliko ne moremo govoriti le o antipatiji Tirolov do dunajskega liberalizma. Za druge narode monarhije, slovanske in neslovanske, ná-

rode, ki nimajo lastnega nacionalnega plemstva in ki ne morejo opirati svojih zahtev na obstoj posebnih političnih uredb v zadnjih stoletjih, nima program historično-političnih individualnosti v bistvu nikakega smisla. Romuni so se mogli sklicevati le na obstoj Transilvanije, ki je bila v zadnjih stoletjih posebna enota, vendar so pa bili nosilci avtonomije te enote Madžari in nemški Sasi, ne pa Romuni; vendar so pa bili prav madžarski stari konservativci tisti, ki so zahtevali že leta 1860 združitev Transilvanije z Ogrsko in so jo tudi dosegli leta 1865. Pri ogrskih Srbih je imela zahteva po lastnem ozemlju že dolgo tradicijo, vendar je pa obstajala Srbska Vojvodina le med leti 1848 in 1860, bila je srbska le po imenu in njena ukinitvev je bila prvi od ukrepov, ki so imeli namen, da pomirijo nezadovoljstvo Madžarov. Za druge nemadžarske narode Ogrske, za Slovence in Ukrajince v Cislitvaniji in celo za nekatere dele narodov, ki imajo program historično-političnih individualnosti (Hrvati v Istri, Poljaki v Šleziji), program historično-političnih individualnosti ne nudi realnih prednosti ali pa pomeni celo poslabšanje njihovega položaja.

Glavne značilnosti tretjega činitelja, ki vpliva na sistem vladanja v monarhiji v tej dobi, *d e a k i z m a*, so znane in se moremo tu omejiti na kratek povzetek. Njegove družbene osnove je ustvarila revolucija leta 1848, ki je na Ogrskem spremenila strukturo družbe in države (odprava fevdalnega sistema; ukinitvev privilegijev plemstva, predvsem njegove oprostitve od plačevanja davkov; sprememba volilnega sistema na podlagi že omenjenih načel; odgovornost novega ministrstva parlamentu); plemstvo ostane kljub temu vodilni razred, vendar se pa plemstvo od tega časa vedno bolj povezuje z nastajajočo novo kapitalistično buržoazijo. Novo Ogrsko se hoče ustvariti v teritorialnem okviru historične Ogrske; vsi prebivalci historične Ogrske tvorijo po uradni doktrini en sam »politični narod«, državni jezik je madžarščina, a »narodnosti«, ki slone na jeziku, se morajo prej ali slej madžarizirati. Odnos med Ogrsko in med drugimi pokrajinami monarhije je po zakonih, sankcioniranih 11. aprila 1848 (»ustava leta 1848«), v bistvu odnos personalne unije. Oboroženi odpor Srbov in Hrvatov in spremembe splošnega političnega položaja so privedli vodilne kroge monarhije do poskusa, da bi se ta odnos revidiral, kar je privedlo do preloma, do državljanske vojne, ki je trajala skoraj leto dni, po porazu revolucije pa do desetih let režima Bachovega absolutizma na Ogrskem. Po letu 1859 je vloga madžarskih starih konservativcev, nasprotnikov revolucije leta 1848/49, zelo pomembna zaradi njihovega vpliva na dvoru, kar dokazujejo že omenjena dejstva o postanku teze o historično-političnih individualnostih, o oktobrski diplomi in o posledicah te diplome za režim na Ogrskem. Na drugi strani so pa dogodki leta 1861 dokazali, da stari konservativci nimajo nikakega vpliva na madžarski narod; Madžari so soglasno odklonili idejo o Ogrski kot avtonomni pokrajini v okviru unitaristične monarhije in se odvrnili k Deáku. Eötvös in Deák sta leta 1848 sodelovala v političnem življenju Ogrske do trenutka preloma z Avstrijo; po tem prelomu postane Deák pasiven, pozneje pa odklanja vsako sodelovanje z absolutističnim režimom; Eötvös vpliva z že omenjenimi publikacijami

na doktrino madžarskih starih konservativcev, po oktobrski diplomati pa zapusti stare konservativce in se pridruži Deáku. Deakizem hoče omejiti odnose Ogrske z drugimi deželami monarhije na personalno unijo, njegov program je ustava iz leta 1848. V okviru historične Ogrske je pripravljen deakizem priznati teritorialno avtonomijo samo Hrvatiki; kar se pa tiče vseh drugih madžarskih narodov, pa deakizem vztraja na teoriji o enem samem političnem narodu in na madžarščini kot državnem jeziku, odklanja vsako misel o teritorialni avtonomiji; izjavlja pa, da je pripravljen priznati tem narodom pravico do združevanja, njihovim jezikom pa nekaj pravic v pokrajinski in krajevni upravi ter v osnovnem in srednjem šolstvu; deakizem poskuša pridobiti te narode z obljubami take vrste. Madžarski narod se razlikuje od nemadžarskih narodov po družbeni strukturi; volilni sistem za volitve v deželni zbor in v komitatske skupščine absolutno favorizira Madžare; politična sila gibanj nemadžarskih narodov se v splošnem ne more primerjati z dinamiko madžarskih gibanj, ki jih vodi plemstvo. Med Madžari je pa deakizmu edini resni konkurent kossuthizem, ki ima za cilj popolno neodvisnost Ogrske po načelih iz leta 1849. Uresničenje tega programa je odvisno od razpada habsburške monarhije kot posledice izgubljene vojne in revolucije; Deák pa ni demokrat in misel na revolucijo mu ni simpatična. Poleg tega ima pa v Deákovem razmišljanju že pred letom 1848 svoje mesto motiv slovanškega morja, nevarnosti, ki jo bodo predstavljali za Ogrsko njeni sosede, povezani z nemadžarskimi narodi Ogrske; v začetku revolucije leta 1848 išče ogrska vlada zaveznika proti tem nevarnostim v Avstriji ali pa v Nemčiji, ki bi se osnovala na ozemlju Nemške zveze; v političnem položaju po letu 1860 pride samo Avstrija v poštev kot tak zaveznik. Madžarski odpor se nadaljuje vsa leta Schmerlingovega režima. Ko je prišlo v letu 1865 do nove napetosti v meddržavnih odnosih, so se na dvoru zavedli nevarnosti tega odpora; ko je dal Deák povzmeti, da ne bi vztrajal na programu personalne unije v celoti, je to povzročilo padec Schmerlinga in začetek pogajanj za sporazum z Madžari.

Centralizem birokracije in nemško-avstrijskega liberalizma, teza o historično-političnih individualnostih in deakizem so tri sile, ki so imele odločilni vpliv na režim v monarhiji v razdobju, ki nas interesira, in razmerja med temi silami pojasnjujejo tudi postanek dualizma. Vendar pa obstoje poleg njih še druge sile, ki tedaj niso imele vpliva na režim v monarhiji in ki jih je večina zgodovinarjev zanemarila, ki so pa vendar važne zaradi celotne slike in zaradi bodočnosti. Med silami, ki hočejo rešiti svoje probleme še v okviru monarhije, je potrebno omeniti tu etnični federalizem. To je predvsem — vendar pa ne vedno in ne izključno — teza narodov, ki v začetku svojega narodnega preporoda niso imeli višjih družbenih razredov lastne narodnosti in ki niso mogli opreti svojih zahtev na obstoječe politične uredbe ali pa na politične uredbe, ki so šele nedavno prenehale obstajati. To velja v določenem smislu celo za Čehe. To velja za Ukrajince, v vzhodni Galiciji, za Slovence v pokrajinah, kjer so bili višji družbeni razredi nemški, za Slovence, Hrvate in Srbe v jadranskih pokrajinah. Kar se tiče Italijanov v monarhiji (tu ni upoštevana Lombardija-Benečija, ki je primer

posebne vrste), je značilno, da Italijani na nekdanjem Tirolskem, ki so naseljeni na strnjem etničnem ozemlju, zahtevajo od leta 1848 vedno svojo avtonomno pokrajino, medtem ko so Italijani v jadranskih pokrajinah, kjer so imela le mesta prebivalstvo, ki je bilo po svoji večini ali vsaj deloma italijansko, vedno nasprotni etničnemu federalizmu. Na Ogrskem v obsegu pred letom 1918 (z izjemo Hrvatske) velja to v zelo širokem smislu za vse nemadžarske narode; seveda pa obstoji pri tem sociološkem tipu mnogo nians in prehodov; pri Srbih in Romunih razlika v narodnosti sovпада z versko razliko, Srbi pa imajo poleg tega še zelo razvito meščanstvo; težji je položaj Slovakov in ogrskih Ukrajincev; na Ogrskem obstoje celo pokrajine nemadžarskih jezikov, kjer se politična nacionalna gibanja v XIX. stoletju še ne razvijejo.

V času revolucije leta 1848 se najprej pojavijo gibanja in programi, ki zahtevajo združitev etničnega ozemlja določenega naroda v avtonomno pokrajino. Po porazu dunajske revolucije v oktobru 1848 so bili predloženi načrti, ki imajo za cilj preoblikovanje monarhije ali pa vsaj Cislitvanije v federacijo enot, ki bi nastale na podlagi etničnega načela; Löhnerjev načrt omeji nemško enoto na nemško etnično ozemlje; načrt Palackega dopušča možnost ločitve Nemcev čeških dežel od češkoslovaške enote; oba načrta sta edinstvena v politični zgodovini monarhije. O teh načrtih, predvsem o načrtu Palackega, se je razpravljalo v ustavnem odboru parlamenta, ki jih je odklonil in je obdržal tradicionalne dežele, vendar pa je predvideval okrožja, ki naj bi se po možnosti oblikovala na podlagi narodne pripadnosti prebivalstva, in enakost pravic za vse jezike. Diskusije med nemškimi centralisti in slovanskimi federalisti so privedle do načrta ustave, ki je rezultat kompromisa, kar je tudi edinstveno dejstvo v zgodovini monarhije. Vse to nam pojasnjuje duh solidarnosti spričo nevarnosti militarizma in absolutizma, ki povezuje med seboj liberalne poslance raznih narodov. Razpust parlamenta pa pomeni konec vseh teh prizadevanj. V začetku leta 1849 so Slovaki predlagali ustanovitev avtonomne Slovaške, Romuni združitev vseh Romunov monarhije v avtonomno pokrajino, Ukrajinci na Ogrskem pa tudi avtonomno pokrajino zase. To je čas državljanske vojne na Ogrskem; zdi se, da razlogi državnega interesa govore za take predloge; v vodilnih krogih monarhije pride do zelo interesantnih diskusij o teh vprašanjih. Windischgrätz in madžarski stari konservativci z vso silo nasprotujejo tem predlogom; po njihovem mnenju nemadžarski narodi niso zreli za to, njihova zvestoba je dvomljiva, potrebno je braniti historično pravo, plemstvo in družbeni red proti tem tendencam, ki so izraz demokracije ali celo komunizma.²⁰ Njihovo stališče je zmagalo in oktroyirana ustava je ločila od Ogrske samo Hrvatsko, Vojvodino in Transilvanijo. V vseh teh pokrajinah se vlada v razdobju absolutizma po načelih Schwarzenberga, ne pa po načelih Windischgrätzja; vendar je pa tudi Schwarzenbergov režim ukinil avtonomijo Hrvatske; Vojvodina in Transilvanija

²⁰ Prim. predvsem H. Schlitter, *Versäumte Gelegenheiten, die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849, ein Beitrag zu ihrer Geschichte*, Zürich-Leipzig-Wien 1920, in R. Kiszling, *Fürst Felix zu Schwarzenberg, der politische Lehrmeister Franz Joseph*, Graz-Köln 1952.

sta samo administrativni enoti; povsod se uvaja germanizacija, ne podpirajo se jeziki nemadžarskih narodov, voditelji njihovih nacionalnih gibanj se preganjani. Avstrija je preveč konservativna sila, da bi mogla ustanoviti avtonomne enote na podlagi etničnega načela in podpirati jezike narodov, ki zahtevajo te enote; to bi bilo v nasprotju z gospodarskimi in političnimi interesi višjih družbenih razredov drugačnega rodu, ki žive na etničnih ozemljih teh narodov.

V dobi po letu 1860, ki so zanjo značilne zelo zmerne liberalne tendence, ne pa močna demokratična gibanja, so izgledi za uresničenje programov etničnega federalizma mnogo slabši kakor pa v času revolucije 1848/49. Nemško-avstrijski liberalci niso več naklonjeni sporazumu s slovanskimi narodi kakor v času parlamenta v Kroměřížu; Fischhof je izjema, toda on je izločen od vsakega vpliva na politiko. Program historično-političnih individualnosti ne nudi v bistvu ničesar nekaterim slovanskim in neslovanskim narodom; historično pravo dežel češke krone se ne more razširiti na Slovake, solidarnost Čehov s Slovaki more imeti le še literaren in kulturnen značaj; ti narodi imajo včasih občutek, da so jih predstavniki tega programa žrtvovali. Pri Slovencih obstoji tendenca, da bi se našel kompromis med njihovimi nacionalnimi interesi in med tezo o historično-političnih individualnostih, ker hoče pač dobiti zaveznike in vidi glavnega sovražnika v nemško-avstrijskem centralizmu (mariborski program iz leta 1865); vendar so pa med Slovenci ves čas tudi ljudje, ki vztrajajo na programu Zedinjene Slovenije iz leta 1848, in to stališče je v slovenski politiki v letu 1868 za nekaj let popolnoma zmagalo, kljub dejstvu, da more imeti taka zahteva pri tedanjem političnem položaju pomen le za bodočnost. Schmerling ima več uspeha pri Ukrajincih v Galiciji, ki jim poklanja male pridobitve; toda avtonomna pokrajina Vzhodna Galicija ni bila ustvarjena. V vzhodnem delu monarhije Romuni in nemški Sasi branijo individualnost Transilvanije, Srbi zahtevajo obnovo Vojvodine, Slovaki in ogrski Ukrajinci zahtevajo zase avtonomna ozemlja, včasih v okviru Ogrske, včasih izven tega okvira. Schmerling bi ne mogel uresničiti teh zahtev, tudi če bi to hotel; to je za monarhijo doba kriz in ne doba po zmagi kakor leta 1849; madžarski stari konservativci imajo na dvoru še večji vpliv; prednosti za nemadžarske narode in jezike na Ogrskem bi mogle ogroziti položaj Nemcev in nemščine v zahodnih pokrajinah. Zato se Schmerling omejuje na to, da brani obstoj Transilvanije in da poklanja male pridobitve nemadžarskim narodom, da bi jih pridobil, včasih z uspehom, včasih brez uspeha; germanizacija in preganjanja v času Bachovega režima niso pozabljeni in med nemadžarskimi narodi obstoje struje, ki bolj verjamejo Deákovim in Kossuthovim obljubam. Na Hrvaškem je večina narodne stranke proti Schmerlingovemu režimu; samo manjšina (Mažuranić) sodeluje z njim. Edini realni uspeh Schmerlinga je novi deželni zbor Transilvanije, kjer tvorijo večino Romuni in nemški Sasi; toda prav Transilvanija je žrtvovana prva, ko se začne leta 1865 z Deákom pogajanja za sporazum.

Končno je treba omeniti tendence, ki imajo za cilj razpad monarhije. Te tendence se pojavijo že pred letom 1848, zelo izrazite so

v dobi revolucije, obstoje pa seveda tudi v času režima reakcije; v razdobju, ki nas zanima tu, se niso uresničile, vendar pa njihov obstoj v veliki meri pojasnjuje razvoj samih dogodkov. — Najbolj važen je brez dvoma madžarski kossuthizem, ki ga predstavlja emigracija, ki je pa močan tudi zaradi simpatij, katere uživa brez dvoma pri velikem delu madžarskega naroda; kossuthizem je aktiven v času vojne leta 1859 in tudi še v času vojne leta 1866 (legija Klapka). Leta po 1859 so čas projektov Podonavske federacije, tj. prizadevanj, da bi prišlo do sporazuma s protiavstrijskimi Romuni, Srbi in Hrvati. Tu ni potrebno razpravljati o podrobnostih te akcije, ki končno ni privedla do rezultata; važno pa je, da so bile vesti o teh načrtih objavljene in da je dalo to deakistom povod za kompanijo proti kossuthistom; deakisti apelirajo na madžarski nacionalizem, obsojajo vsako misel o pogajanjih s temi narodi na podlagi enakopravnosti in se od leta 1865 rajše pogajajo z Dunajem; kossuthizem je v upadanju, kakor dokazuje odmev vojne leta 1866 na Ogrskem, pozneje pa nekateri dotedanji sodelavci zapuste Kossutha. Ideje o Podonavski konfederaciji so sicer le epizoda v zgodovini madžarskega kossuthizma; pozneje se to gibanje ne ukvarja več s takimi idejami in njegova politika do nemadžarskih narodov se v splošnem ne razlikuje od politike produalističnih režimov.

Drugo akcijo te vrste vodijo poljski demokrati v Galiciji, ki upajo na obnovitev Poljske kot posledico velikega evropskega konflikta, o katerem mislijo, da je zelo blizu (Napoleon III., upor v ruskem delu Poljske, kombinacije o vojni Francije in Avstrije proti Prusiji in Rusiji). Dejstvo, da se vsa ta upanja niso uresničila, govori v korist poljske aristokratske stranke, ki je pripravljena, da se začne pogajati z Dunajem. Tendence te vrste obstoje tudi pri drugih narodih monarhije. Pri Čehih spada sem akcija emigranta Friča. Ideja jugoslovanske države, ki se pojavi že pred letom 1848 v zvezi z akcijo poljske emigracije, najde zdaj svojega predstavnika v Hrvatih Oreškoviću in Tkalcu. Kvaternik je predstavnik idej hrvatske države. Italijanski iredentizem na Tirolskem in v jadranskih deželah se po letu 1861 okrepi; vendar pa pride že tedaj do javnih diskusij o bodoči razmejitvi na Jadranu. V času vojne leta 1866 ima Bismarck oziroma Italija zveze s kossuthisti, poljskimi demokrati, Fričem in Tkalcem, poskuša pa stopiti v zveze tudi s Srbijo. — Po vojni leta 1866 je bilo naziranje o bližnjem razpadu monarhije, o *finis Austriae* zelo razširjeno. Spričo mednarodnega položaja v tem času si je pa bilo mogoče zamišljati tak razpad samo kot posledico poraza v revanšni vojni proti Prusiji. Razočaranje zaradi porajajočega se dualizma je bilo največje pri Čehih in pri Jugoslovanih. Pri Srbih in Hrvatih po dualizmu propadejo ideje o sodelovanju z Madžari, o Podonavski konfederaciji; ideja Jugoslavije je pa pri njih zelo razširjena; močna struja pri Srbih (Miletić) upa, da jo bo mogoče uresničiti v trenutku poraza Avstrije v vojni proti Prusiji. Med Slovenci je jugoslovanska ideja zelo razširjena; vendar pa Slovenci vedo, da bi Velika Nemčija kot rezultat take vojne zajela vse ozemlje do Trsta. in zato nasprotujejo takim idejam. Pri Čehih je opozicija proti dualizmu zelo močna in naziranje, da ne morejo pričakovati od Avstrije ničesar

več, zelo razširjeno; vendar so pa staročehi in mladočehi prepričani, da bi bila Velika Nemčija katastrofa za Čehe; njihovi politiki poskušajo za vsak primer navezati stike z Rusijo in Francijo. — Po sklepu miru leta 1866 Bismarck nima več protiaustrijskih načrtov; on se ne želi približati Srbiji ali pa Romuniji, ampak se želi zblížati z Avstro-Ogrsko, predvsem z Andrásyjem; po padcu Beusta in po zblížanju med Nemčijo in Avstro-Ogrsko nimajo ideje o bližnjem razpadu monarhije nobene realne podlage več.²¹

Pogajanja za sporazum se začno v notranjem in mednarodnem položaju, kakršen je bil pred vojno leta 1866; po vojni niso izgubila svoje aktualnosti, to pa zaradi poraza v vojni in zaradi načrtov za revanšno vojno. Tu se ni potrebno zadrževati niti na podrobnostih teh pogajanj niti na analizi samih zakonov; ta vprašanja so bila že mnogo raziskana. Zadovoljiti se moremo s tem, da damo splošen odgovor na vprašanje, koliko ustrezajo odločitve, do katerih je prišlo tedaj, tendencam raznih činiteljev, o katerih smo govorili.

Deakisti, glavni avtorji avstro-ogrškega sporazuma, so morali žrtvovati del svojega programa personalne unije in priznati kot skupne zadeve zunanjo politiko in armado (njeno vodstvo, poveljstvo in notranjo organizacijo) z izjemo domobranskih čet; morali so predvideti časovno omejene sporazume o nekaterih gospodarskih in finančnih vprašanjih in priznati obstoj treh skupnih ministrstev in delegacij obeh parlamentov. Vprašanje, v koliki meri spadajo skupne zadeve pod kompetenco krone in v koliki meri imata vpliv nanje obe polovici monarhije, torej tudi Ogrska, je vprašanje, ki nanj ni mogoče odgovoriti na podlagi določb zakonov, ampak samo na podlagi konkretnega historičnega raziskavanja. V vseh drugih ozirih je pa Ogrska država, kar je ogromna prednost v primerjavi s prejšnjim položajem. Deakisti so pristali na sporazum, ker so vedeli, da bi drugačno stališče pomenilo podaljšanje konflikta, katerega rezultat bi bil negotov, in ker so odklanjali vsako misel na Podonavsko konfederacijo. Na podlagi hrvatske nagodbe iz leta 1868 in njene zelo zmerne revizije iz leta 1873, rezultatov zelo znane politične situacije, uživa Hrvatska zakonodajno in upravno avtonomijo za področja notranje uprave, pravosodja, pouka in kultov; zato so pa gospodarska in finančna vprašanja proglašena kot skupna z Ogrsko in tako Ogrska odloča o gospodarskem življenju Hrvatske; a tudi sama avtonomija Hrvatske je problematična, ker je ban imenovan od kralja na predlog ogrškega ministrskega predsednika in ker ima ban velik vpliv na volitve v sabor zaradi zelo omejene volilne pravice in javnega glasovanja. Ostala nacionalna vprašanja postanejo s sporazumom notranja vprašanja Ogrske; ogrski parlament izglasuje leta 1868 zakon o narodnostih, ki je v soglasju z že omenjenimi načeli deakistov, kljub opoziciji poslancev nemadžarskih narodov; toda tudi ta zakon ni bil nikdar uveljavljen v praksi, madža-

²¹ Za tendence, ki imajo za cilj razpad monarhije, prim. poleg publikacij, navedenih v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, najnovejšo knjigo A. Tamborra, Imbro A. Tkalac e l'Italia, Roma 1966, in študije in polemike okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870 v ZČ X-XI; 1956-57; XIV, 1960; XVI, 1962; XVII, 1963; XVIII, 1964; XIX-XX, 1965-66.

rizacija in politična preganjanja so se začeli že v prvih letih po sporazumu.

Franc Jožef, ki je s svojim dvorom, svojimi ministri in svojo armado edini resnični partner deakistov v vprašanju avstro-ogrskega sporazuma, je bil v svoji mladosti prepričan pristaš ideje legitimizma božjega prava, absolutne in unitaristične monarhije. Po letu 1860 popušča pod pritiskom korak za korakom zahtevam konstitucionalizma. Leta 1867 pristane tudi na novo organizacijo monarhije, ki jo ima v začetku brez dvoma začasno. Sicer pa ostanejo njegove kompetence glede skupnih zadev zelo velike, deloma izključne; pomembne so pa njegove kompetence tudi glede vprašanj, kjer je po ustavi nujno sodelovanje parlamenta, posebno v Cislitvaniji zaradi posebne politične strukture Cislitvanije.

Po vojni leta 1866 preide en del nemško-avstrijskih liberalcev po lagoma od centralizma na dualizem (avtonomisti pod vodstvom Kaiserfelda, sestanek v Aussee). Zaradi negativnega stališča čeških federalistov do dualizma in zaradi omahovanj Belcredija zmagata Beust in Andrassy s svojimazorom, da se je treba v zahodni polovici naslanjati na Nemce, in Belcredi odstopi. Novi državni zbor za Cislitvanijo, kjer imajo nemško-avstrijski liberalci večino, more dati samo svoje soglasje k že dovršenemu dejstvu avstro-ogrskega sporazuma. Bolj pomembna je njegova vloga pri izdelavi ustavnih zakonov za Cislitvanijo (decembrska ustava 1867). Spremembo stališča nemško-avstrijskih liberalcev pojasnjuje najprej dejstvo, da je struktura države v Cislitvaniji ostala v bistvu enaka tisti strukturi, ki jo je ustvaril februarski patent; nemogoče je ohraniti sistem centralizma za vso monarhijo, zato se ta sistem omeji na Cislitvanijo. Nemško-avstrijski liberalci dosežejo nekaj uspehov pri vprašanih kompetence državnega zbora in pa političnih in osebnih svoboščin; boj proti konkordatu se more začeti. Poleg tega pa pride ta stranka na oblast za razdobje 12 let, z izjemo presledka v letih 1870/71, in more uporabljati proti svojim nasprotnikom zelo malo liberalne metode, ki so pa tradicionalne pri birokraciji, katera je zdaj postala »liberalna«. Nekateri avtorji so pojasnjevali to spremembo stališča, predvsem pri avtonomistih, s tem, da oni niso več interesirani na Avstriji in da se žele približati nastajajoči Nemčiji. Te teze so prenačljene. Izločitev vpliva Avstrije v Nemčiji je povzročila brez dvoma depresijo med avstrijskimi Nemci. Toda grožnje liberalcev v času Belcredija in Hohenwarta so samo taktika, zato da bi prišli na oblast. Med nemško-avstrijskimi liberalci so pristaši revanšne vojne proti Prusiji. Določbe avstro-ogrskega sporazuma dopuščajo različne interpretacije; nemško-avstrijski liberalci kakor Cislitvanija sploh jih vedno interpretirajo v smislu, ki je v korist skupnih zadev. Ideje o personalni uniji z Ogrsko, o ločitvi Galicije in Dalmacije od Cislitvanije in o tem, da naj bi se preostali del Cislitvanije, ki bi bil identičen z deželami monarhije, ki so pripadale nekdanji Nemški zvezi, zblíževal z Nemčijo, niso ideje liberalcev; one nastajajo v letih po 1866 in 1867 pri tistih, ki so pod vplivom republikanskih tradicij iz leta 1848 in ki se pozneje v splošnem razvijajo bodisi v smer socializma ali pa v smer novega proruskega in antisemitskega nacionalizma.

Borba Čehov in Slovencev proti dualizmu v letih po 1867 je imela velik pomen za razvoj njihove nacionalne zavesti in njihovih nacionalnih gibanj, ni pa dosegla neposrednih rezultatov. Do edinega poskusa v tem smislu je prišlo v času Hohenwartovega režima v letu 1871. Iz publiciranih tekstov moremo sklepati, da bi se dualizem ohranil, da bi pa Češka postala enota v federaciji historičnih dežel v okviru Cislitvanije; istočasno bi se ustvarile vse garancije za enakost pravic češkega in nemškega jezika na ozemlju Češke. Jasno je, da bi imela ta reforma smisel samo, če bi bila začetek splošne revizije ustave Cislitvanije; seveda pa ne moremo reči, kakšna bi bila vsebina te revizije. Toda že omenjena borba, ki so jo proti tem projektom vodili nemško-avstrijski liberalci, Andrassy in Nemčija, je povzročila padec Hohenwartove vlade in je stabilizirala v Cislitvaniji režim decembrske ustave iz leta 1867.

Pri Poljakih v Galiciji je pa že omenjeni oportunističen aristokratski stranke po letu 1867 popolnoma zmagal nad upanji demokratov, ki so še vedno pričakovati radikalne spremembe v Evropi, spremembe, ki bi imele za posledico obnovo Poljske. Nesoglasja so se pa pojavila v aristokratski stranki ob vprašanju, ali je treba zahtevati za Galicijo poseben pravni položaj in zato sodelovati s češkim federalizmom, ali se je pa treba zadovoljiti samo s fiktivno avtonomijo za Galicijo. Po letu 1873 popolnoma zmagal ta zadnja smer; Goluchowski uporablja proti ideji posebnega statuta za Galicijo tudi argument, da bi taka neuradna obnova Poljske pomenila provokacijo za carsko Rusijo. Aristokratska stranka v teoriji še vedno izraža svojo vero v obnovo Poljske; v praksi je pa pripravljena podpirati v državnem zboru katerokoli avstrijsko vlado, tako nemško-avstrijsko liberalno vlado kakor tudi drugačno vlado. Njena cena za to je dejanska avtonomija Galicije, na kateri Nemci niso zainteresirani. Galicijo upravljajo poljski uradniki, poljski jezik je glavni jezik države v vsej Galiciji, Poljaki imajo poljske šole vseh stopenj in tudi poljsko akademijo znanosti. S socialnega stališča pomeni seveda ta sistem vlado konservativcev, predvsem veleposesti in plemstva, nad množico poljskega ljudstva. Druga žrtev tega sistema so Ukrajinci v Vzhodni Galiciji; zaradi volilnega sistema imajo zelo šibko predstavništvo v deželnem in državnem zboru, mesta in druge neagrarne občine niso v njihovih rokah, njihov jezik je skoraj samo zunanji jezik uprave in jezik osnovnošolskega pouka; seveda pa njihovo opozicijo deloma paralizira dejstvo, da je položaj njihovega jezika v carski Rusiji do leta 1905 še slabši.²²

Kadar razmišljamo o celoti vseh teh sprememb, ki se označujejo z ne zelo točnim izrazom kot avstro-ogrski sporazum, dobimo v resnici vtis kompromisa ali še boljše serije kompromisov. Toda to so kompromisi med najmočnejšimi, med krono in socialnimi oligarhijami nekaterih narodov, na škodo tistih, ki so v socialnem in nacional-

²² Primerjanje med položajem Galicije in Hrvatske, med odnosi med Poljaki in Ukrajinci v Galiciji in med Hrvati in Srbi na Hrvatskem, ki ga srečujemo pri nekaterih avtorjih, ni seveda v zgodovinski resničnosti prav nič utemeljeno.

nem oziru bolj slabi. Ves ta sistem, skupaj z nove zunanjo politiko, ki se vedno bolj opira na Nemčijo, je tako močan, da ni mogoče pričakovati niti katastrofe v kaki vojni niti revolucije; zato opozicija slabih ne šteje. Po letu 1871 zmaga oportunistem v nekaterih opozicionalnih strankah: oportunistem postane princip v politiki glavne poljske stranke; večina narodne stranke na Hrvaškem pristane na zelo zmerno revizijo hrvatske nagodbe in na fuzijo z madžaronsko stranko, zato da bi prišla na oblast; Slovenci ne poudarjajo več programa Zedinjene Slovenije in sodelujejo s Hohenwartovo pravno stranko; končno opuste tudi Čehi bojkot deželnih zborov in državnega zbora. V notranji politiki pride do relativne stabilizacije, v zunanji politiki pa igra Avstro-Ogrska dalje vlogo velesile.

Seveda obstoji razlika med obema polovicama monarhije. Ogrsko označuje v socialnem oziru moč veleposesti, ozko povezane z madžarskim kapitalizmom in buržoazijo, ki se razvijata v dobi dualizma. Zaradi že oménjenega volilnega sistema je množicam ljudstva odvzet vsak vpliv na politično življenje. V politiki pomeni to vlado produalistične liberalne stranke; njej služijo vsa uprava, karieristi, oderuhi po vaseh. Kossuthisti so v tej dobi skoraj edina legalna opozicija. Ta socialni in politični sistem more zagotoviti kontinuiteto režima in vsiliti svojo voljo tudi Francu Jožefu, ki nima izbire drugačnega režima. Ta kontinuiteta režima se prikazuje tudi v kontinuiteti politike madžarizacije; pouk in kulturne ustanove so v službi te politike, možnosti legalne borbe nemadžarskih narodov so omejene ali jih pa sploh ni, Franc Jožef odklanja vsako intervencijo zanje, in ti narodi morajo občutiti v vsem socialnem in političnem življenju posledice svoje socialne strukture, ki je različna od socialne strukture madžarskega naroda.

V Cislitvaniji položaj brez dvoma ni isti. Nemško-avstrijski liberalci imajo proti sebi ne samo dosledno nasprotovanje nekaterih nenemških narodov, ampak tudi nasprotovanje cerkve in dela plemstva, poljska oportunistična stranka je zelo malo zanesljiv zaveznik, volilni sistem pa daje vsaki vladi možnost vplivati na volitve, predvsem v kurijah veleposesti in mest. Cesar je bolj svoboden v izbiri med možnimi vladami, režimi se spreminjajo, v tem oziru ni kontinuitete, ki bi jo bilo mogoče primerjati s kontinuiteto na Ogrskem. Kljub temu pa je razlika med Avstrijo in Ogrsko le relativna. Tudi v Avstriji je socialni pomen veleposesti velik, vloga kapitala je pa bolj važna kakor na Ogrskem, ker je kapitalistično gospodarstvo bolj razvito; veleposest in kapital sta pa razdeljena na zelo neenak način med različne narode, kar ima pomembne nacionalne posledice. Zaradi volilnega sistema ostajajo politične in nacionalne borbe v veliki meri borbe med socialnimi oligarhijami. Položaj vsakega naroda je odvisen od njegove socialne in politične moči. V času Taaffejevega režima je nemška prevlada zmanjšana, toda ona še obstoji in nemščina je notranji jezik državne uprave, z izjemo Galicije in Dalmacije. Nekateri jeziki so jeziki šolstva na vseh stopnjah (nemščina, poljščina in češčina), drugi le jeziki osnovnošolskega in srednješolskega pouka (italijanščina in srbohrvaščina), nekateri narodi pa nimajo

nitni sistema srednjih šol v lastnem jeziku (Slovenci, Ukrajinci, Romuni). Poleg tega pa materinski jezik otrok tudi ni povsod jezik osnovnošolskega pouka. V nekaterih delih Cislitvanije se jezik mest in neagrarnih občin (po štetju prebivalstva in po upravi teh občin) razlikuje od jezika obdajajoče pokrajine, vendar pa ne po materinskem jeziku večine prebivalstva teh mest in neagrarnih občin; v takih primerih se mora etnična grupa večine prebivalstva pokrajine boriti z velikimi težavami, da bi se v svojem socialnem in kulturnem življenju dvignila nad raven naroda kmetov.

Če pa opazujemo iste probleme s stališča položaja v začetku XX. stoletja, se slika popolnoma spremeni. Volilni sistem v Cislitvaniji se mora spremeniti pod pritiskom novih ljudskih gibanj v duhu demokratizacije, čeprav ta proces ni dovršen. Volilni sistem na Ogrskem ostane v bistvu isti (z izjemo delne reforme na Hrvaškem), toda zahteva po splošni volilni pravici povzroča zelo težke politične krize. Politične stranke in koalicije političnih strank, ki so imele vpliv v času nastanka dualizma in ki so igrale vlogo v dobi relativne stabilizacije, so postale zelo slabe ali so pa celo izginile. Nemški nacionalizem, ki je zanj obstoj Avstrije samo sredstvo za to, da bi dosegel svoje lastne cilje, je zmagal nad nemško-avstrijskim liberalizmom. Koalicija med različnimi slovenskimi strankami in med nemškimi konservativci in klerikalci je prenehala obstajati v času Badenijeve krize. Madžarska produalistična stranka še obstoji, vendar jo pa ogrožajo na eni strani gibanje za neodvisnost, na drugi strani gibanja delavcev in madžarskega agrarnega prebivalstva, ki zahtevajo demokratizacijo Ogrske (splošno volilno pravico, agrarno reformo itd.), končno pa tudi gibanja nemadžarskih narodov, ki postajajo kljub vsemu vedno bolj močna. Pri vseh narodih ugotavljamo nastajanje novih gibanj, ki se tudi v primeru, da niso socialistična, bolj opirajo na množice kot pa na stare politične stranke. Ne more se trditi, da je večina teh gibanj že od svojega začetka nasprotna obstoju monarhije; gotovo pa je, da postanejo od pojava teh gibanj nacionalni konflikti še bolj ostri; v Cislitvaniji od leta 1897 parlamentarizem skoraj ne funkcionira več. Novi internacionalizem delavskega razreda, ki je tako različen od prednacionalizma stare monarhije, je ločen po socialnem prepadu od tistih, ki so na oblasti. V meddržavnih odnosih dobe imperalizma postane antanta protiutež trozvezi in Italija malo siguren člen trozveze. Tip panslavizma, ki je imel simpatije za carsko Rusijo, je obstajal pri Slovanih monarhije v drugi polovici XIX. stoletja, vendar se je pa zelo pretiraval njegov pomen; vtis ruske revolucije leta 1905 na te Slované je pa mnogo bolj važno dejstvo.

Kljub vsem tem spremembam ima pa dualizem še vedno svoje pristaše. Franc Jožef je odklanjal do svoje smrti vsako debato o kaki drugačni organizaciji monarhije; ni si mogel zamisliti vlade Ogrske, ki bi ne bila v rokah plemstva; rezultati krize, ki je nastala na Ogrskem leta 1905, so dokazali, da je solidarnost med dinastijo in vladajočimi madžarskimi razredi močnejša kakor pa vse ideje o sodelovanju dinastije s silami demokracije in nemadžarskimi narodi. Dualizem ima svoje pristaše v dunajskem liberalizmu in visoki birokraciji, prav tako pa tudi

v že omenjeni madžarski produalistični stranki. Na vse te sile so gledali kot na ovire vsi tisti, ki so želeli rešiti monarhijo z drugačno organizacijo.

Padec dualizma historično sovпада z razpadom monarhije. Teoretično je pa mogoče diskutirati o drugih možnostih. Načrtov, ki so obsojali dualizem, ki pa niso bili načelno proti obstoju monarhije, ni manjkalo; nastaja pa vprašanje, kakšne bi bile sile, ki bi podpirale take projekte, in kakšne sile bi jim nasprotovale. Tu je omeniti najprej veliko-avstrijsko idejo, ki ima pred očmi novo unitaristično monarhijo, kjer bi igral v bistvu nemški element glavno vlogo, čeprav bi bilo potrebno dati nekaj koncesij tudi drugim. Po vsenemških projektih bi monarhija, organizirana na tej podlagi — po drugih vsenemških projektih pa monarhija, ki bi ostala dualistična — postala satelit Nemčije. Na drugi strani so pa na Ogrskem zelo močne sile, ki se zavzemajo za personalno unijo. Neoslavizem slovanskih liberalcev pa nasprotuje predvsem zavezi Avstro-Ogrske z Nemčijo in se zavzema za zблиžanje monarhije z Rusijo in antanto. Omeniti je mogoče še trializem in načrte federacije etničnih enot. Jasno je, da obstoje med temi projekti ogromne razlike in mogoče si je predstavljati, kakšne še bolj ostre konflikte bi povzročili poskusi izvedbe vsakega od teh projektov. To nas potrjuje v prepričanju, da v tej dobi ni bila več mogoča rešitev, ki bi ohranila obstoj monarhije. Celu uvedba dualizma ni bila odločilna napaka; bila je le realistično dejanje, ki je zagotovilo moč monarhije za določeno razdobje za ceno, da kompromitira njeno bodočnost. Zgodovinarji, ki iščejo globlje vzroke propada monarhije, imajo prav, če študirajo predvsem dobo pred revolucijo leta 1848 in dobo same revolucije 1848/49, tj. začetek razdobja, v katerem je obstoj monarhije postal anahronizem.

Vasilij Melik

SLOVENSKA POLITIKA OB ZAČETKU DUALIZMA*

I

Prvi slovenski politični program je nastal v liberalnih krogih v revolucionarnem letu 1848. Prinesel je zahtevo po enakopravnosti narodov habsburške monarhije in po Zedinjeni Sloveniji.¹ Po padcu absolutizma so se iste težnje znova pokazale. V prvih mesecih leta 1861 so nabrali skoraj 20.000 podpisov za peticijo Schmerlingu, ki je izražala želje po enakopravnosti slovenskega jezika, nasvetovala pa tudi združenje vseh slovenskih dežel. Želja po Zedinjeni Sloveniji je bila omenjena tudi v kranjskem deželnem zboru. Vendar ni temu sledila nobena nadaljna akcija.

V Schmerlingovem obdobju so Slovence predstavljali v državnem zboru le 3 poslanci, eden iz Kranjske (dr. Toman), dva z Goriškega (Černe in Gorjup). Naj na tem mestu omenimo, da so v tem času sicer sedeli v poslanski zbornici dunajskega parlamenta tirolski klerikalci, ki so bili proti centralizmu, da pa sicer ni bilo še nobene nemške klerikalne stranke. Maloštevilni duhovniki-poslanci iz nemških dežel so večinoma podpirali Schmerlingovo vlado, prav tako pa je tudi vlada branila mäsikaterere pozicije cerkve. Avstrijski episkopat je zvesto opravljal slovesne maše ob obletnicah februarskega patenta. Dunajski kardinal Rauscher je bil centralist. Mnenje, da je bila opozicija v Schmerlingo-

* Ta razprava, sestavljena na podlagi dosedanje literature in avtorjevih lastnih raziskavanj ter ugotovitev, govori o slovenskem odnosu do dualizma v času njegovega nastanka (1867) ter o slovenski politiki v naslednjih letih, v glavnem za časa tako imenovanega meščanskega ministrstva (1868—1870). Razprava je bila napisana za mednarodno konferenco o avstro-ogrskem sporazumu v Bratislavi (28. avgusta do 1. septembra 1967); bila je v nemščini (Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus) razmnožena za udeležence konference ter bo izšla v tisku v zborniku referatov in razpravljanj te znanstvene prireditve. Tukaj objavljeni slovenski tekst je na nekaterih mestih in v nekaterih podrobnostih nekoliko širši od nemškega ter ima več podrobnejših opomb.

¹ O problematiki slovenskih političnih programov do konca šestdesetih let glej Fran Zwitter: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 75—153). Čas, ki ga obravnava razprava, je najboljše obdelan v delu Ivan Prijatelj: Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848—1895 (Ljubljana 1955 in pozneje) z obširnimi politično-zgodovinskimi opombami Dušana Kermavnerja. Leta 1860—1868 obsega druga knjiga (1956, 628 strani), leta 1868 do 1881 tretja (1958, 539 strani) in četrta (1961, 679 strani) knjiga, pa tudi še v opombah k peti knjigi (Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895,

vem državnem zboru sestavljena iz Slovanov in nemških klerikalcev, ki ga pogosto najdemo v literaturi, je potrebno precejšnje korekture.²

Toman se je povezal s federalistično desnico, posebej s češkimi poslanci, vendar ni v celoti sledil njihovi taktiki in ni nikdar zapustil parlamenta. Oba slovenska poslanca s Primorskega sta sedela v vrstah vladne večine. Ne glede na to razliko pa sta Toman in Černe z enako vneto in odločnostjo nastopala za pravice slovenskega jezika in za narodno enakopravnost. Novice, vodilno glasilo slovenskega narodnega gibanja, sicer nikjer niso skrivale osnovnega nerazpoloženja proti centralizmu in simpatij za politiko desnice, vendar pa boj proti Schmerlingovi vladi in februarškemu patentu ni bil nikjer vodilni motiv njihovega političnega programa.

Padec Schmerlingove vlade in njenih centralističnih konceptov je bil od Slovencev v glavnem z veseljem sprejet. Tako oni, ki so bili prej v opoziciji, kot oni, ki niso bili, so pozdravili zdaj cesarski manifest in patent z dne 20. septembra 1865, s katerim je bila sistirana veljavnost temeljnega zakona o državnem zastopstvu. Razpravljanje o poti, ki naj jo ubere slovenska politika, in o zahtevah, ki naj jih postavi, je močno oživelo.

Vsi slovenski programi, ki so se pojavili v tem letu in v naslednjih letih, so imeli tele skupne poteze: sklicevanje na oktobrsko diplomu kot nasprotje februarškemu patentu, zahtevo po ustavnih pravicah in enakopravnosti vseh narodov, po široki avtonomiji posameznih sestavnih delov monarhije, po federalistični ureditvi, ki pa ne bi škodovala moči države, zahtevo po močni, edini Avstriji, odklanjanje dualizma kot najbolj nevarne rešitve, ki bi prepuščala vlado v enem delu nemškemu, v drugem pa madžarskemu centralizmu, obenem pa uničevala enotnost države.

Skupna poteza skoraj vseh slovenskih političnih programov je bila tudi težnja po združitvi slovenskega ozemlja. Mnenja o tem, na kakšen način naj bi se to zgodilo, pa so bila različna. Nekateri so jemali za podlago svojih zahtev narodno pravo, drugi zgodovinsko pravo. Slovenci so živeli, če se ne oziramo na Beneško Slovenijo in na Prekmurje, v šestih deželah s posebnimi deželnimi zbori, v večini teh dežel pa je bil slovenski samo del ozemlja in prebivalstva, nekje večji, drugje manjši. Pravo in zadovoljivo uresničenje združitve Slovencev je torej mogla pri-

1966, 811 strani) objavljene dodatne opombe in dopolnilno gradivo. V tem obsežnem delu je večina podatkov, ki se navajajo v razpravi, zato v glavnem ni še posebej citirano. Od starejše literature je omeniti Dragotin Lončar: Dr. Janez Bleiweis in njegova doba (Zbornik Matice slovenske 11, 1909, str. 141 do 244). Splošno orientacijo v slovenski zgodovini druge polovice XIX. stoletja daje knjiga Ferdo Gestrin in Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918 (Ljubljana 1966, 364 strani), v problemih habsburške monarhije pa Fran Zwitter (s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova): Nacionalni problemi v habsburški monarhiji (Ljubljana 1962, 232 strani).

² O političnih strankah v Schmerlingovem parlamentu in slovenskih poslancih glej Vasilij Melik: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let XIX. stoletja (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 155—171).

nesti le na podlagi narodnega prava zahtevana Zedinjena Slovenija, kakor je bila zamišljena leta 1848. To pa je seveda pomenilo radikalno uničenje starih deželnih meja. Pomembnejši zagovorniki federalistične ureditve monarhije, tako Čehi, Poljaki ali Hrvatje, so stali na stališču zgodovinskega prava in historično-političnih individualitet. Tudi za vladajoče kroge monarhije je bilo pričakovati, da jim bodo zgodovinski koncepti bližji. Iz teh razlogov, iz strahu pred tem, da bi ostali v svojih težnjah osamljeni, iz strahu pred neuresničljivostjo Zedinjene Slovenije, pred nasprotovanjem vlade, pa tudi iz bojzani, da ni provincializem še preveč močan, so se zatekali mnogi Slovenci k poskusom, doseči zedinjenje po zgodovinskem pravu in brez uničenja deželnih meja. Gotovo pa so bili med pristaši zgodovinskih konceptov tudi ljudje, ki se zaradi lastnih konservativnih nazorov niso mogli odločiti ali bi se le stežka odločili za Zedinjeno Slovenijo po narodnem pravu, ljudje, ki so narodno pravo sploh odklanjali kot preveč revolucionarno.

Einspieler, o čigar notranjeavstrijski koncepciji bomo govorili nekoliko pozneje, je zagovarjal zgodovinsko pravo z naslednjimi besedami: »Spoštovanje zgodovinskega prava je ena najvažnejših konservativnih potenc. Dokler imajo ljudje spoštovanje in strah pred starim in tradicionalnim, ni govora o pravi revoluciji... Toda joj! če zapustimo podlago zgodovinskega prava in prelomimo s preteklostjo, tedaj je izgubljena vsaka opora, vsako upanje na mir. Medtem ko zdaj centralizacija v Avstriji krši zgodovinske pravice, ustvarja tabulo raso in je s tem revolucionarna, štiti federacija pravo monarhističnega načela, ki prav tako temelji na zgodovinskem pravu, štiti stare pravice in svoboščine kraljestev in dežel in je najmočnejši jez proti vsaki revoluciji.«³ Konservativni Peter Hicinger je napisal, da je dolga zgodovinska zveza med narodi, ki žive v posameznih deželah, »vstvarila tudi historične pravice, ktere se ne morejo mimogrede pobrisati, da bi ostala, kakor pravijo, tabula rasa za zgolj narodno vredbo slovenske zemlje« in da je torej zgodovinska podlaga edina pot.⁴

V iskanju opore zgodovinskemu pravu sta se našli dve širši pokrajinski enoti: stara Notranja Avstrija (Štajerska, Koroška, Kranjska, Primorska) in Kraljestvo Ilirija (Primorska, Kranjska, Koroška) iz predmarčne dobe, ki pa ni bila nikdar enotno upravno področje. Notranjeavstrijske dežele so razen Beneške Slovenije in Prekmurja zajemale sicer celotno slovensko ozemlje, toda Slovenci niso bili v njih niti polovica prebivalstva in bi le skupaj s Hrvati (v Istri) presegli število Nemcev (teh je bilo približno dve petini) in Italijanov. Ilirija bi imela sicer slovensko večino in le petino nemškega prebivalstva, zato pa bi Štajerski Slovenci, to se pravi, ena tretjina vseh Slovencev, ostali izven njenih meja.

Notranja Avstrija je bila že v začetku šestdesetih let priljubljena ideja koroškega slovenskega politika duhovnika Andreja Einspielerja, ki

³ Stimmen aus Innerösterreich 1862, str. 101—102.

⁴ »Novice« 26. jul. 1865.

je v letih od 1861 do 1863 izdajal revijo z značilnim naslovom *Stimmen aus Innerösterreich*. V njej je razvijal svoj koncept preureditve monarhije »po načelu avtonomije kraljestev in dežel, enakopravnosti vseh narodnosti in jezikov ter enakosti razmerja vseh dežel do centralne vlade« v 9 deželnih skupin, z odgovarjajočimi dvornimi pisarnami. Ena od teh skupin bi bila Notranja Avstrija. Zanj se je zavzemal Einspieler tudi v časniku *Slovenec*, ki ga je začel izdajati v Celovcu januarja 1865. Za notranjeavstrijsko skupino so se ogrele tudi Bleiweisove Novice. Zgodovinske argumente zanjo sta objavljala Peter Hicinger in Peter Radics.⁵

Najširšo veljavo je dobila ta koncepcija s tem, da so jo sprejeli slovenski rodoljubi iz Štajerske, Kranjske in Koroške na sestanku v Mariboru 25. septembra 1865. Ta tako imenovani mariborski program, ki so ga z objavo dali v diskusijo, je predvidel za vsako deželo deželni zbor in c. kr. namestništvo, za celotno notranjeavstrijsko skupino pa skupinski zbor in dvorno pisarno. Narodnostne probleme bi reševali posebni skupinski narodni zbori, v katerih bi bili poslanci iste narodnosti iz vseh dežel. Volilni okraji bi bili razmejeni po narodnostih, v narodnostno mešanih deželah bi bile narodnostne kurije. Upravne enote bi bile soseske, občine, županije (po vzgledu Ogrske in Hrvatske), velike približno tako kot nekdanja okrožja, tudi razmejene kolikor mogoče po narodnostnih mejah. Kolikor bi se preko deželnih zborov take ureditve ne dalo doseči, je bila predvidena prošnja na cesarja, ki naj bi »iz svoje polnovlastnosti potrebno pomoč za državnopravno našo uredbo nakloniti blagovolili«. Na prvo mesto v programu je bila postavljena zahteva, »da se kranjskemu vojvodstvu povrne zemeljna celota«, kar naj bi pomenilo priključitev nekdanje avstrijske Istre in goriškega Krasa Kranjski.⁶ Ta nenavadna zahteva je že tedaj naletela na velik odpor v Slovenskem Primorju.⁷

Mariborski program ni našel nikakršne podpore ne med Nemci ne med slovanskimi zavezniki Slovencev, na ugovore s strani narodnega prava pa je zadel tudi doma že takoj v začetku.

Ilirija, kakor že rečeno, za slovenski program ni bila vabljiva, ker ni obsegala štajerskih Slovencev. Pojavila pa se je posebna kombinacija zgodovinskega prava in narodnostne razmejitev, nekakšna srednja pot med preveliko Notranjo Avstrijo in premajhno Ilirijo. To je bila koncepcija, ki jo je decembra 1865 objavil koroški duhovnik Matija Majar. Njegova deželna skupina obsega ilirske dežele Primorsko, Kranjsko in Koroško v celoti, od Štajerske pa samo slovenski del. Priključitev tudi nemškega dela bi bila, kakor je menil Majar, tako Nemcem kot Slovincem neljuba, Slovincem pa še posebej škodljiva, saj bi z njo izgubili večino v deželni skupini. Ker bi bilo ime Slovenija za tako celoto Nemcem in Italijanom v spodtiko, je priporočal stari in nepristranski izraz Ilirija. Notranja ureditev deželnih skupin monarhije bi bila po

⁵ Lončar, v op. 1 cit. delo, str. 179.

⁶ Slovenski tekst programa »Novice« 4. okt. 1865, nemški »Triglav« 10. okt. 1865.

⁷ Andrej Gabršček: *Goriški Slovenci*, I. knjiga, Ljubljana 1932, str. 82—83, Novice 1. nov. 1865 (str. 359).

Majarjevem konceptu v marsičem podobna Einspielerjevim in mari-borskim zamislim.⁸

Kakor je poudaril Zwitter, je napačno naziranje, po katerem naj bi v začetku povsem prevladoval koncept historično-političnih individualnosti in naj bi šele mladoslovensko gibanje oživilo program Zedinjene Slovenije.⁹ Tako narodno-pravni kot zgodovinsko-pravni koncept nastopata že v začetku šestdesetih let. Res pa je, da so kriza Schmerlingove vlade in nato nastop Belcredijeve, zlasti pa septembrski manifest izredno pospešili nastajanje zgodovinsko-pravnih programov. Taka je bila tudi koncepcija Palackega, izražena v njegovem znamenitem članku *Idea statu rakouskeho*, ki je izhajal aprila in maja 1865 v češkem časniku *Národ*. V tem članku je napisal Palacky, da bo glede avstrijskih dednih dežel prišlo do diskusij o tem, ali naj bodo ena deželna skupina ali več takih skupin, ker bi si zlasti slovenske pokrajine mogle želeti združitve v posebno ilirsko kraljestvo. Einspieler je objavil v Slovincu zelo obširne izvlečke iz članka, posnel pa je npr. prav to mesto čisto po svoje: »pri Slovencih se bode prašalo, ali naj še ostanejo raztrgani na šest kosov, ali naj se osnuje zanje ena skupina in sicer skupina notranjo-avstrijskih dežel«.¹⁰

Belcredijev režim je bil režim historično-političnih individualnosti. Nепrestano se je govorilo in pisalo o bližnji ustanovitvi raznih deželnih skupin in dvornih pisarn. Ni čudno, da so tudi slovenski politiki čutili potrebo, prilagoditi se duhu časa z zgodovinskimi koncepti. Tipičen primer za to je Matija Majar, eden prvih tvorcev programa Zedinjene Slovenije leta 1848, ki se zdaj, leta 1865, odloči za Ilirijo. Ideja Zedinjene Slovenije v tem času sicer ni zamrla, stopila pa je v ozadje. Zdelo se je, da se da zmagati edinole s historičnimi koncepti.

Vojna leta 1866 je pomenila v tem precejšnjo spremembo. Kakor vojna leta 1859 z dogodki, ki so ji sledili, je bila tudi ta vojna velika zmaga narodnostne ideje. »Narodna ideja je zavladala po svetu. Topovi so pri Solferini in Sadowi razdjali historične ideje, premenili stare historične meje«, piše Luka Svetec po vojni.¹¹ Razpad habsburške monarhije se zdi precej mogoč. Staro propada, novo raste, ideja Zedinjene Slovenije brez zgodovinske podlage stopa spet v ospredje. Ljudje, ki so še malo prej zagovarjali historični koncept, so zdaj (ali zdaj spet) za Zedinjeno Slovenijo.

Nekateri pripisujejo zelo velik vpliv za prevlado narodnega programa Zedinjene Slovenije razočaranju nad konferenco čeških, poljskih in hrvatskih politikov konec julija 1866 na Dunaju.¹² Riegerjev program, ki je

⁸ O Majarjevem konceptu Kermavner v opombah k »Prijatelj« II, str. 570—574.

⁹ Zwitter, v op. 1 cit. razprava str. 141.

¹⁰ »Slovenec« 24. jun. 1865.

¹¹ »Novice« 3. okt. 1866.

¹² Kermavner v *Prijatelj* II, str. 574. *Prijatelj* (II, str. 27), Kermavner (prav tam str. 528) in Zwitter (*Nacionalni problemi*, str. 132) postavljajo po Eisenmannu, Charmatzu in še drugih sestanek v avgust oziroma začetek avgusta. Naša datacija po A. O. Zeithammer: *Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichversuche I* (Prag 1912), str. 17.

bil tu predložen, je predvidel za vse avstrijske dedne dežele eno deželno skupino in je s tem povsem prezrl slovenske želje, saj je Notranjo Avstrijo in vse Slovence podredil nemški skupini.

Septembra 1866 je Einspieler kot urednik »Slovenca« postavil vprašanje, ali naj v novih razmerah stari mariborski program še velja, ter je pozval k sodelovanju za sestavo novega. V času od 19. septembra do 31. oktobra 1866 je bilo objavljenih 9 prispevkov, od katerih se jih je 6 odločilo za Slovenijo na narodnostni podlagi, dva za Majarjevo Ilirijo. Tudi v »Novicah« je bilo v tem času vedno več glasov za narodnostno pravo.

10. oktobra je objavil Einspieler nov »Slovenčev« program, ki ga je dal še v naprejšnjo diskusijo. V tem programu je sicer dejal, da je njegova podlaga narodnost, in menil, da bi bila najboljša skupina taka z enim samim narodom, toda zdelo se mu je, da to ni mogoče, ker bi bila proti vlada, saj narodno načelo trga, slabi in ruši celo cesarjevino, ker bi bili proti Nemci, Madžari, Slovani, pa tudi Slovenci, ki so za ljubljani v svoje dežele, nazadnje Evropa, ker bi bile potrebne povsod nove državne meje, če naj bi bile narodnostne. Bil je tedaj za oba zgodovinska koncepta: za Notranjo Avstrijo ali »še bolje« za Ilirijo (s slovenskim delom Štajerske). Kakor vse kaže, pa je Einspieler sam nad svojo Notranjo Avstrijo kmalu nekako obupal; rubrika novic in dopisov, ki je vse od začetka Slovenca nosila naslov »iz notranje avstrijskih dežel«, se je s 1. decembrom 1866 preimenovala v rubriko »iz slovenskih dežel«.

Nekoliko več kot o Notranji Avstriji se govori zdaj o Iliriji. Upanje vzbuja govornica, da se nekateri visoki avstrijski krogi zavzemajo za združitev Primorske, Kranjske in Koroške, torej za Ilirijo, kot ukrep proti italijanski nevarnosti. Iz tega izvirajo nekateri koncepti Majarjeve Ilirije jeseni 1866. Podobne vesti o možni vladni akciji za ustvaritev Ilirije se pojavljajo tudi pozneje v letih 1869 in 1870 ter vzbujajo na Slovenskem različne kombinacije, odklonilne in ugodne komentarje. V glavnem pa je prevladala ideja Zedinjene Slovenije. Tega svojega vodilnega mesta v naslednjih letih ni več izgubila.

Luka Svetec, ki se je oktobra in novembra 1866 zavzel za Zedinjeno Slovenijo v svojih člankih, je nasvetoval tudi pot do uresničenja: osnova naj bi bila peticija kakor v začetku Schmerlingove dobe, nato naj bi cesar sklical znane rodoljubne veljake slovenskega naroda, ki bi izdelali in mu predložili v potrditev načrt novega volilnega reda. Splošna volilna pravica, pravi Svetec, mora tudi nam postati vzor, kateremu se moramo kolikor mogoče približevati. Po novem volilnem redu naj skliče vladar zastopnike vseh (besedo je podčrtal Svetec) Slovencev, ki naj se izrečejo o bodoči slovenski državnopravni ureditvi. Danes namreč ni mogoče vedeti, meni Svetec, ali je za tem, kar se piše, večina naroda ali pa le nekatere osebe.¹³ Kakor mariborski torej tudi Svetčev program apelira na cesarja in na oktroiranje, toda obenem poziva, lahko rečemo, k širo-

¹³ »Slovenec« 3. nov. 1866. Po Svetcu za enako pot tudi Jože Vošnjak: Slovenci, kaj čemo?, Ljubljana 1867, str. 38.

kemu plebiscitu. V času, ko je Svetec objavil svoje članke, še ni bilo nobenih volitev, na katerih bi se pokazalo, ali ima slovensko narodno gibanje množično podporo ali ne. Do take preizkušnje je prišlo šele januarja 1867.

II

Rekli smo že, da so se Slovenci opredelili za Belcredijevo vlado. Nad njenim praktičnim delom so bili sicer dokaj razočarani. Nacionalna stvar ni nič pridobila, avtonomija tudi ne, vloga birokracije je ostala ista kakor prej, podpirali pa so, tudi še po njegovem padcu, principe njegovega režima.¹⁴ Konec Nemške zveze in izločitev Avstrije iz Nemčije zaradi izgubljene vojne leta 1866 so pozdravili z veseljem iz istih razlogov, zaradi katerih so bili leta 1848 proti frankfurtskim volitvam: Avstrija naj bo ločena od Nemčije, naj se ne vtika v nemške zadeve, posveti naj se sami sebi in svojim narodom. Iz istega razloga vlada že v začetku nezaupanje do Beusta, ko ta prevzame zunanje ministrstvo, ker to kaže, da se Avstrija Nemčije ne odreka. Ves čas pa vlada zlasti strah pred tem, da bi se monarhija dualistično uredila. Sklicanje izrednega državnega zbora v začetku leta 1867 je že pomenilo določeno razočaranje.

V januarskih volitvah leta 1867 je slovenska stranka prvič stopila organizirano na volitve. Tega ni bilo niti leta 1848 niti 1861. Ko se je začelo leto 1867, še nikakor ni bilo mogoče trditi, da slovensko ljudstvo podpira in zagovarja stališča svojega narodnega vodstva, da se ne strinja z nasprotniki narodnega gibanja, ki so trdili, da so Slovenci živeli v stoletni slogi z Nemci, da žive v svetu nemške kulture, da je slovensčina še vse premalo izoblikovana, knjižni jezik pa preprostemu človeku nerazumljiv, da je slovenskemu kmetu nemščina potrebna, ker mu je koristna, in da si tudi za naprej ne želi nič drugega, zlasti pa ne nesmiselnih in nepotrebnih narodnostnih bojev.

Volitve so prinesle Slovincem velik uspeh. Da so bili na Goriškem izvoljeni v slovenskem delu dežele slovenski kandidati, ni bilo nobeno presenečenje, saj so bile tu razmere najbolj ugodne in so Slovenci uspeli že leta 1861. Presenečenje pa so pomenile volitve na Štajerskem in Kranjskem. V mestni kuriji so dosegli Slovenci izredno lep uspeh na Kranjskem, kjer so dobili ob 60-odstotni udeležbi tri petine glasov ter 9 od 10 poslancev. Volivci nemške stranke so se v precejšnji meri abstinirali. Toda boj za mestno kurijo je trajal na Kranjskem še vsa sedemdeseta leta ob približno enaki moči obeh taborov; od rezultatov v tej kuriji je bila odvisna večina v deželnem zboru, ker je veleposestvo ostalo vse do konca monarhije v nemških rokah. Šele nastop Taaffejeve vlade je prinesel Slovincem v mestih dokončno zmago. V štajerski mestni kuriji so se Slovenci januarja 1867 šele prvič plaho pokazali, uspeha pa niso dosegli ne tedaj ne pozneje. Glavna moč slovenske stranke je bila

¹⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, IV. Session (1867—1869), str. 29 (Toman).

v kmečki kuriji, kjer je živelo več kot 85 % prebivalstva. Tu je glasovalo za slovenske kandidate v slovenskem delu Štajerske 73 %, na Kranjskem pa celo 84 % vseh izvoljenih volilnih mož. Izvoljeni so bili vsi slovenski kandidati. Volitve v naslednjem desetletju so sicer prinesle začasne poraze v nekaterih volilnih okrajih, vendar v veliki večini slovenska zmaga ni bila nikdar več ogrožena. Slovenski kmet se je torej januarja 1867 odločil zoper podrejenost slovenščine, za slovenski narodni program in je dal slovenski stranki najtrdnjšo oporo. Kranjski deželni zbor je dobil prvič slovensko večino (25 od 36 izvoljenih poslancev). V štajerski deželni zbor je prišlo 8 (prej 2) slovenskih zastopnikov. Organizirano niso nastopili Slovenci edinole v Istri (prvič leta 1870), poraz pa so doživeli le na Koroškem. Zaradi neugodne razmejitve volilnih okrajev so mogli tu računati le na en kmečki volilni okraj (stalno so zmagovali v njem od leta 1880 dalje).¹⁵

Volitve januarja 1867 so torej prinesle veliko politično afirmacijo slovenskega naroda. Po pravici je zapisal Zarnik po volitvah v »Novicah«: »Te 3 dni smo bili bitke na političkem polju, — bitke za svoj obstanek, napredek in občo boljo prihodnost... Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem...«¹⁶

Ko je bil državni zbor z odločbo 4. februarja izpremenjen iz izrednega v ustavnega, so se 15. februarja na Dunaju sestali zastopniki federalistov iz čeških dežel, Galicije, Tirolske in topot tudi Slovenije (iz Kranjske: Toman, Costa, Klun, Svetec, iz Štajerske: Dominkuš), da bi se dogovorili o smernicah nadaljnje politike. Sklenjeno je bilo, voliti v državni zbor, toda pod določenimi pogoji.¹⁷ Slovenci so v kranjskem deželnem zboru, v katerem so dobili večino, v začetku sledili Čehom, vendar na nekoliko zmernejši način. Deželni zbor je 28. februarja sprejel adresu, s katero se je postavil na stališče oktobrske diplome, septembrskega patenta o sistiranju, izrednega državnega zbora, pa proti ustavnemu državnemu zboru, češ da ni kompetenten. Trdno se držeč svojih pravic, je bilo rečeno v adresi, bi moral deželni zbor volitve poslancev v državni zbor odkloniti, vendar pa je bil zaradi političnega položaja, zvestobe in udanosti pripravljen voliti. »Vendar se drzemo, podati Vašemu c. kr. Veličanstvu naj ponižnejo prošnjo: da bi blagovolilo zaslišati

¹⁵ O deželnozbornih in državnoborskih volitvah ter volilni pravici glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861—1918 (Ljubljana 1965, 440 strani).

¹⁶ »Novice« 6. febr. 1867.

¹⁷ Sklepi po J. V. Jahn: František Ladislav Rieger (Praha 1889), str. 338. Drugače Kermavner (»Priatelj« II, str. 581) po Tobolki. Udeležence iz Slovenije navajamo tako, kakor so jih naštele »Novice« 20. febr. 1867 (str. 66). »Slovenec« 19. febr. 1867 in po njem Lončar (v op. 1 cit. razprava, str. 183) ter »Priatelj« (II, str. 121) navajajo kot udeleženca še viteza Gariboldija in Vošnjaka, izpuščajo pa Kluna. Po Vošnjakovih spominih bi sodili, da se sestanka ni udeležil, ne po tem, da sestanka ne omenja, ampak po tem, da se je, kakor piše, šele naslednje leto (1868) seznanil z Riegerjem (Spomini II. Ljubljana 1906, str. 20). Klunovo udeležbo navaja Avgust Pirjevec (Slovenski biografski leksikon I, str. 468).

ta preponižni deželni zbor o dogovorjenem načrtu državne ustave v zmi-slu državne temeljne postave od 20. oktobra 1860, leta in Najvišjega pa-tenta od 20. septembra 1865. leta.« Ob sprejemanju te adrese je trdila slovenska večina, da voli brez pogojev, brez pravnih pridržkov¹⁸ — češki deželni zbor je bil namreč medtem že razpuščen — toda še preden je prišlo do volitev, je bil razpuščen tudi kranjski deželni zbor.

Po ponovnih volitvah, v katerih so Slovenci v kranjskem deželnem zboru ohranili (sicer nekoliko zmanjšano) večino, so v skladu s pismom, ki so ga dobili od češkega voditelja dr. Riegerja, da naj se za zdaj ne ozirajo na slovansko vzajemnost ampak naj si ohranijo večino v dežel-nem zboru, volili v državni zbor brez adrese in brez pridržkov. Iz istih razlogov so izvoljeni slovenski poslanci šli na Dunaj. »Od nas končno rešitev avstrijskega vprašanja ni zavisna,« je pisal Svetec, »da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provo-ciramo... Mi smo preslabi, da bi sami vzdržali in odbili vladno silo, a žrtvovati se brez vsega upanja zmage, dasi bi junaško bilo, ne kaže.«¹⁹ Enako so šli na Dunaj tudi izvenkranjski slovenski državni poslanci.

Slovensko parlamentarno zastopstvo na Dunaju leta 1867 je bilo zaradi volilnih zmag pri deželnozborskih volitvah mnogo močnejše kot prej. Namesto prejšnjih 3 je bilo zdaj 8 poslancev: 5 iz Kranjske (dr. To-man, Svetec, župnik Pintar, grof Barbo, dr. Klun, ki pa je konec oktobra zapustil slovensko stranko in se pridružil nemški), 2 iz Štajerske (Lipold in Lenček, ki ju je izmed slovensko orientiranih poslancev izvolila nem-ška večina štajerskega deželnega zbora namesto od Slovencev predlaganih Hermana in dr. Razlaga) ter 1 iz Goriške (Černe).²⁰ Ob sistemu indirektnih volitev se večje zastopstvo sploh ni dalo doseči. Po uvedbi direktnih volitev v državni zbor se je absolutno število slovenskih poslancev leta 1879 sicer precej dvignilo, toda izdatno močnejše relativno zastopstvo (v odnosu do celotnega števila poslancev) so dobili Slovenci šele z državnozborsko reformo leta 1907.

V državnem zboru leta 1867 so Slovenci ter dalmatinski Srb Ljubiša sedeli na federalistični desnici skupaj s Poljaki in nemškimi klerikalnimi Tirolci. Klerikalnih poslancev iz drugih nemških dežel tudi to pot še ni bilo, kajti nemški klerikalni tabor ob volitvah leta 1867 še ni bil organiziran za volilni boj. Poljaki niso hoteli s Slovenci in Tirolci v enoten klub, Slovenci (z Ljubišo vred) so imeli lasten ožji klub ter širšega skupaj s Tirolci.²¹

Rieger je bil svetoval, naj gredo Slovenci na Dunaj, pri priliki podajo ugovor v imenu dežele in naroda, se odločno izrečejo zoper duali-

¹⁸ Bericht über die Verhandlungen der ersten Session der zweiten Wahlperiode des krainischen Landtages (1867), str. 51—59.

¹⁹ J. Vošnjak: Spomini I (Ljubljana 1905), str. 242—243.

²⁰ O orientaciji slovenskih državnih poslancev 1867 glej Vasiliij Melik: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19—20, 1965—1966, str. 309—317).

²¹ »Zgodnja danica« 20. rožnika 1867 (str. 145); Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band (Wien 1902), str. 267; Novice 30. okt. 1867 (str. 363).

zem in za federalizem, se dogovorijo s Poljaki in Tiroinci ter končno ob ugodni priliki spet s protestom odidejo.²² Postopanje v državnem zboru pa je bilo precej drugačno.

V adresni debati sta govorila Toman in Svetec proti osnutku, v obrambo Belcredijevega sistema, sistiranja, proti dualizmu. Ko pa je prišlo 5. junija do končnega glasovanja o adresi, so izjavili najprej Poljaki, da bodo glasovali zanjo, ker nikakor nočejo zbuditi vtisa, kakor da bi bili proti sporazumu z Ogrsko. Slovenci so bili baje presenečeni nad spremembo poljskega stališča in so sami tudi glasovali za adresno, v namenu, kakor je to pojasnil Toman, »da bi bila akord in harmonija popolna«, vendar pa so pred glasovanjem Pintar, Barbo in Ljubiša zapustili zbornico. Tudi Tiroinci so se odločili glasovati za adresno, tako da je bila sprejeta samo z 2 glasovoma proti.²³

Kakor so Poljaki dobili ob tej priliki od Beusta posebna zagotovila glede svojih zahtev, tako so dobili nekaj obljub tudi slovenski poslanci. Dobili so gorenjsko železnico; koncesija zanjo je bila dana dr. Tomanu, ki se je z njo izdatno materialno okoristil. 28. junija so bili sprejeti pri Beustu in so mu kasneje izročili tudi pismeno Spomenico o posebnih, v avdienci izraženih željah slovenskega prebivalstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem. Te želje so bile zlasti: povečanje deželne avtonomije, povečanje uporabe slovenščine v šolah (učni jezik na osnovnih šolah naj bo le materinščina, v srednjih šolah naj bo polovica predmetov podajana v materinščini, polovica pa v nemščini), občevanje političnih, finančnih in sodnih uradov s slovenskimi strankami in občinami v slovenščini, ustanovitev posebnih slovenskih oddelkov pri namestništvu v Gradcu in deželni vladi v Celovcu, podobno pri sodiščih, ali pa vsaj določeno število slovenskih svetovalcev in nastavitve določenega števila Slovencev pri centralnih uradih.²⁴ Nekaj koncesij slovenščini je nato res sledilo, položaj pa se z njimi ni mnogo spremenil.

Kakor Poljaki in Tiroinci se slovenski poslanci niso udeležili razpravljanja in glasovanja o štirih temeljnih zakonih (o izvršni oblasti, o sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča in o splošnih pravicah državljanov), vendar pa je bil dr. Toman član ustavnega odbora in je v njem aktivno sodeloval. Znameniti člen 19. temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodnosti, je dobil svojo formulacijo v veliki meri prav po Tomanovem prizadevanju.²⁵

²² Riegerjevo pismo objavil Lončar (Naši zapiski 6, 1909, str. 72).

²³ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 173; »Zgodnja danica« 20. rožnika 1867 (str. 146).

²⁴ Celoten tekst spomenice (Promemoria) je objavil A. Fischel: Materialien zur Sprachenfrage in Österreich (Brünn 1902), str. 335, skrajšani slovenski tekst »Novice« 17. jul. 1867 (str. 240). Kermavner (»Prijetelj« II, str. 583) govori po Roggeju o slovenski sekciji pri ljubljanskem namestništvu, mišljeno je seveda graško, saj na Kranjskem kot v povsem slovenski deželi ni bilo potrebe po posebni slovenski sekciji, pa tudi politična oblast v Ljubljani ni imela ranga namestništva temveč le deželne vlade.

²⁵ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 4315—4316 (Sturm), Slovenski narod 14. jan. 1869. Zdaj glej o tem na podlagi zapisnikov ustavnega odbora in zapuščine poslanca Eduarda Sturma napisano razpravo Gerald

Ko je prišla na dnevni red sprememba temeljnega zakona o državnem zastopstvu, so se razpravljajna udeležili vsi z desnice, Poljaki, Tirolci in Slovenci. Pred končnim glasovanjem je slovenski ožji klub sklenil glasovati za sprejetje (5 članov je bilo za: Černe, Svetec, Klun, Lipold in Lenček, 2 proti: Toman in Pintar, 2 pa sta bila odsotna: Barbo in Ljubiša). Ob glasovanju 17. oktobra pa so Poljaki in Tirolci glasovali proti, od Slovencev pa 5 proti (Toman, Pintar, Barbo, Ljubiša, Černe, ki se je premislil zaradi Poljakov); 3 pa za (Svetec, Lipold, Klun), medtem ko Lenčka ni bilo več na Dunaju.²⁶ Rezultat glasovanja je bil

Podobno razcepljeni so bili slovenski glasovi, ko so se sprejemali zakoni o skupnih zadevah in o finančnih sporazumih z Ogrsko. Tudi v velikih razpravah, ki so bile v parlamentu okrog konkordata, odnosa države do cerkve in o zakonih, ki so bili predlagani in sprejeti s tem v zvezi (o zakonskem pravu, o razmerju med šolo in cerkvijo), slovenski poslanci niso bili povsem enotni. Toda o tem bomo govorili na drugem mestu, v IV. poglavju.

Politika slovenskih poslancev na Dunaju je zbudila doma mnogo protestov. Že za udeležbo v državnem zboru niso bili vsi. Zlasti glasovanje za adresno 5. junija in za novo besedilo temeljnega zakona o državnem zastopstvu 17. oktobra je zbudilo veliko ogorčenje in nezadovoljstvo. Ves čas smo govorili proti dualizmu, ves čas smo ga imeli za največje zlo — zdaj pa so naši poslanci izdali svoja in naša načela. To je bil splošen občutek. V prvih trenutkih je delil ta občutek tudi Bleiweis s svojimi »Novicami«, vendar pa je postal takoj zmeren, svaril pred kakršnim koli razdorom in ni dovoljeval dvomiti o poštenosti, iskrenosti in rodoljubju kritiziranih poslancev.

Svetec je zagovarjal v »Novicah« politiko slovenskih državnih poslancev že sproti, zlasti pa v načelnem članku po novem letu 1868,²⁷ in sicer z naslednjimi razlogi: Dualizem ni nova ampak že zelo stara prikazen. Slovenski poslanci niso krivi, da je nastal, niti ga niso mogli podreti. Federalističnega programa niso opustili, niso se ga pa mogli v celoti držati. Njihova prizadevanja pa niso bila brez uspeha na dveh važnih področjih federalističnega programa: glede deželne avtonomije in narodne enakopravnosti. O tem pričajo zlasti § 19 temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z določbami o enakopravnosti vseh narodnosti, dalje §§ 11 in 12 decembrske ustave, po katerih so deželni zbori v nasprotju s februarско ustavo kompetentni za vse, kar ni pridržano državnemu zboru, tako da strog centralizem ni več mogoč, ter §§ 8 in 9 zakona o skupnih zadevah, po katerih volijo člane delegacij državni poslanci vsake dežele posebej. Dualizem torej ni tak, kakor smo se v začetku bali; Svetec pravi celo dobesedno: »princip sedanje ustave

Stourzh: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten und die österreichische Dezember-Verfassung von 1867 (Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867, Wien-München 1967, str. 186—218).

²⁶ »Novice« 23. okt. 1867 (str. 357), 30. okt. 1867 (str. 363), 6. nov. 1867 (str. 375), Klunovo pismo Bleiweisu (Naši zapiski 6, 1909, str. 202). 119:46.

²⁷ »Novice« 22. jan.—12. febr. 1868.

je federalističen.«²⁸ Za združenje Slovencev ni bilo nobene možnosti, podpore zanjo ni bilo ne pri Nemcih ne pri slovanskih narodih, pa tudi sami Slovenci niso bili enotni. Solidarnosti med federalisti ni bilo, vsak od njih je vodil svojo politiko. Vprašanje »krivde« slovenskih državnih poslancev vidi Svetec ne v takem ali drugačnem glasovanju v državnem zboru, ampak v osnovnem problemu: da je kranjski deželni zbor volil v državni zbor, da so slovenski poslanci v državni zbor šli in v njem ostali, »ker smo s tem faktično njegovo oblast pripoznali in njegovim sklepom se podvrgli.«²⁹ Namenjeni pa smo bili izstopiti, če bi izstopili Poljaki in Tirolci (kar pa niso) in če bi bila ogrožena deželna avtonomija (kar pa ni bila). In kaj bi dosegli, če bi drugače ravnali? Ničesar, le kranjski deželni zbor in njegovo slovensko večino bi spravili v nevarnost. Vodili smo torej realno politiko in tako politiko je treba voditi.

Glede bodočnosti pravi Svetec, da ne smemo biti pasivni. Zavedati se moramo, da je večina narodov dualizem in novo ustavo sprejela. Toda tudi nova ustava ne bo za večne čase. Izkoristiti moramo pravice, ki smo jih pridobili, utrdimo se, ko pa bo mogoče, bomo krepkeje zahtevali še to, kar nam manjka. Posebej moramo skrbeti za to, da se bo tudi naše ljudstvo, zlasti na Štajerskem, Koroškem in Primorskem oprijelo misli Zedinjene Slovenije.

Nasprotniki te koncepcije so odgovarjali, da slovenski poslanci res niso ustvarjali dualizma, pa, ker so ga pripoznali, so ga utrdili, namesto da bi ga skušali podkopavati. Morali bi s protestom zapustiti državni zbor. Če bi bile nove volitve na Kranjskem, bi ostala večina slovenska, kakor je po prvem razpustu, če pa ne bi, tudi ne bi bilo slabše, kakor je. Slovenska državnozborna politika s svojo uslužnostjo in ustrežljivostjo vladi ni dosegla ničesar oziroma le malenkosti, ki niso vredne omembe. Treba se je torej učiti pred vsem od Čehov, ki so dosledni, ki vztrajajo v svoji načelni opoziciji, ki ne gredo v državni zbor, pa povzročajo s svojo politiko vladi sive lase. Tudi Poljaki opuščajo svojo politiko iz leta 1867. Treba se je držati slovanske solidarnosti, katere temelj sta zahteva po ohranitvi narodnosti in federalistična ideja, sredstva pa so lahko različna, pri Čehih zgodovinsko pravo, pri nas narodno. Treba je odločno zahtevati Zedinjeno Slovenijo. Zedinjena Slovenija je edina garancija za nacionalno enakopravnost, ki je sicer nikakor ne bomo dosegli.³⁰

Tako sta nastala na Slovenskem dva tabora, tabor oportunistične politike državnih poslancev in tabor njihovih nasprotnikov; zagovornikov radikalne nacionalne politike. O dejavnosti teh bomo govorili v naslednjem III. poglavju, o sestavi obeh taborov v V. poglavju, tu pa naj dokončamo le prikaz dejavnosti slovenskih poslancev v državnem zboru.

Slovenski poslanci so kljub vsej kritiki ostali v državnem zboru. Povezani so bili kakor prej v glavnem s poljsko in tirolsko desnico. Zavzemali so se za slovenske nacionalne pravice, ne da bi spregovorili

²⁸ »Novice« 5. febr. 1868.

²⁹ »Novice« 29. febr. 1868.

³⁰ »Slovenski narod« 2, 4. jul. 1868.

o Zedinjeni Sloveniji. Branili so deželno avtonomijo in so zato npr. aprila 1869 ob predlogu novega zakona o osnovnih šolah po splošni razpravi izjavili, da se specialne razprave in glasovanja ne bodo udeležili, ker osnutek krši ustavo in ureja stvari, ki spadajo v kompetenco dežel, ter so s Poljaki in Tirolci zapustili zbornico.³¹

Položaj se je končno razpletel leta 1870. Tirolci so zapustili parlament 27. januarja, njim so sledili 31. marca Poljaki ter s skupno izjavo Slovenci, Italijani iz Primorja in Romun Petrino³² (ne pa vsi Italijani in vsi Romuni, kakor se navadno bere). Ta slovenski izstop seveda ni bil posledica pritiska s strani slovenskih nasprotnikov državnega zbora, ampak celotnega razvoja političnega položaja v državi, ko se je ministrstvo razdvojilo in se je opozicija vedno bolj krepila in širila. Ne glede na to je bil pozdravljen izstop slovenskih poslancev z velikim veseljem. »Narodna sloga je dosežena«, je pisal Slovenski narod.³³ Malo zatem so bili državni zbor in vsi deželni zbori razpuščeni. Prišlo je do novih volitev. Oris novega položaja in razvoja pa ne spada več v okvir našega razmotrivanja.

III

Štajerski Slovenci so začeli izdajati 2. aprila 1868 v Mariboru »Slovenski narod«, ki je bil po Einspielerjevem »Slovincu«, ko je leta 1867 nehal izhajati, prvi novi slovenski politični časnik in ki je postal glasilo opozicije proti politiki slovenskih državnih poslancev, glasilo tako imenovanih mladoslovencev, slovenskega liberalnega tabora.

»Slovenski narod« si je postavil za svoj politični program edino, mogočno in svobodno Avstrijo, federalizem in »združenje vseh Slovencev v jedno administrativno celoto«. V prvem članku je bilo posebej poudarjeno, da se od dosedanjih slovenskih programov, ki so se često snovali in često pozabljali, program »Slovenskega naroda« razlikuje in odlikuje le po eni točki: ta pa je »jasno in določno izrečena potreba zedinjenja vseh Slovencev v jedno organično celoto«. Ta misel, je rečeno, ni nova, »čuli je le nismo... v javnem parlamentu«. Poudarjeno je, da je cilj zrelih in samosvestnih narodov »svestranska, popolna svoboda, da zamorejo razvijati vso svojo moralno in materijalno moč, da jo morejo razvijati za-se, za svojo korist, da stopijo v politiko kakor odločljivi faktor, in da žive v zgodovini kakor posebni individuum svoje življenje, po svoji potrebi, omiki in volji«.³⁴

Liberalni krog okrog »Slovenskega naroda« je idejo Zedinjene Slovenije znova in močno okrepil: prenesel jo je v širino. S časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov jo je ponesel na eni strani med množice, na drugi strani v deželne zборе. Zahteve po njej so postale odločnejše in ostrejšje.

³¹ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 5805.

³² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, V. Session (1870), str. 973.

³³ »Slovenski narod« 2. apr. 1870.

³⁴ »Slovenski narod« 2. apr. 1868.

Štajerski Slovenci so prišli prvi na misel, organizirati po češkem zgledu tudi na Slovenskem velika množična zborovanja na prostem, iz angleškega političnega življenja znane mitinge, ki so jim na Slovenskem kakor na Češkem vzdeli ime tabori in ki jih je zdaj novi zakon o zborovanjih dopuščal. Za take tabore so imeli na Štajerskem že v določeni meri predhodnika v »besedah« pod milim nebom, ki so jih prirejali že od leta 1863 naprej, ki so zainteresirale kmete, imele zelo velik odziv in so jih priporočali tudi drugim slovenskim deželam, češ da učinkujejo vse drugače kakor pa čitalnične besede v zaprtih prostorih.³⁵

V času od avgusta 1868 do avgusta 1871 je bilo na Slovenskem (z enim hrvatsko-slovenskim v Kastvu vred) 18 taborov, 3 leta 1868, 5 leta 1869, 8 leta 1870, 2 leta 1871. Na Štajerskem jih je bilo 5 (2 leta 1868, 2 leta 1869, 1 leta 1870), na Goriškem 4 (1 leta 1868, 1 leta 1869, 2 leta 1870), na Kranjskem 4 (2 leta 1869, 2 leta 1870), v Istri 2 (po 1 leta 1870 in 1871), na Koroškem 3 (2 leta 1870, 1 leta 1871). Udeležba na taborih je znašala po 5000, 6000 ljudi in več, na taboru v Vižmarjih nad Ljubljano jih je bilo celo do 30.000. Na dnevnih redih taborov so bile predvsem zahteve po Zedinjeni Sloveniji, po enakopravnosti slovenskega jezika, po uvedbi slovenščine v šole in urade, tudi cerkvene, po ustanovitvi šol raznih vrst, zlasti kmetijskih, tudi po univerzi, ter vrsta splošnih in lokalnih gospodarskih potreb (znižanje davkov, gradnja železnic, ustanavljanje gospodarskih društev, zavarovalnic in pošojilnic itd.). Glede vseh teh točk so bile izglasovane resolucije. Centralna točka taborov je bila zahteva po Zedinjeni Sloveniji. Preko taborov so se kmečke množice aktivirale za slovenski politični program. Taborov je bilo konec v letu 1871, za časa Hohenwartove vlade, ki je tabore prepovedala ali črtala iz predloženih dnevnih redov točke o zedinjenju Slovenije oziroma o združenju Jugoslovanov.

Kakor tabori se je tudi akcija za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih začela na Štajerskem. Uvodoma naj bo omenjeno, da je slovenski deželni poslanec Herman, sicer rojen Nemeč, že marca 1866, torej še pred vojno, v pismu Vošnjaku nasvetoval, naj bi Slovenci — podobno kakor tirolski Italijani — zahtevali za Slovensko Štajersko poseben deželni odbor ter poseben oddelek pri namestništvu ali še bolje, administrativno podreditev Ljubljani ter slovenski senat pri višjem deželnem sodišču v Gradcu. Na shodu zaupnih mož so ta predlog v skromnejši obliki (slovenski oddelek pri namestništvu in deželnem odboru) sprejeli, vendar naj bi sklepi ostali tajni in so bili proti volji udeležencev objavljeni v Slovincu.³⁶

Dne 9. septembra 1868 sta v štajerskem deželnem zboru ob debati o adresi, ki naj bi izrazila zahvalo deželnega zbora za sankcioniranje temeljnih državnih zakonov in še posebej verskih zakonov, slovenska poslanca Herman in Vošnjak nastopila za Zedinjeno Slovenijo. Herman je dejal: »Zastonj je, da tu sedimo; v tem deželnem zboru ne bomo mi slovenski poslanci niti kdo drug nikdar nič dosegli... Temu zlu ni mo-

³⁵ »Triglav« 21. dec. 1867, »Slovenski gospodar« 26. sept. 1867.

³⁶ Vošnjak: Spomini I, str. 199, Slovenec 19. maja 1966.

goče drugače odpomoči kakor z ločitvijo in z združitvijo vseh Slovencev v eni nacionalni in politični individualnosti.«³⁷

Malo zatem so Slovenci na Štajerskem organizirali v odgovor nemškim peticijam proti slovenski interpelaciji glede jezikovnih pravic peticije občinskih zastopov za jezikovno enakopravnost in Zedinjeno Slovenijo; v kratkem času je prišlo preko 100 takih peticij.

Dne 28. septembra 1868 je spregovoril o Zedinjeni Sloveniji v kranjskem deželnem zboru dr. Bleiweis. Od kranjskega deželnega zbora, ki je imel slovensko večino, je bilo sicer pričakovati kaj več kot le omembo v govoru, brez formalnega predloga, resolucije ali česa podobnega. Toda, kakor se je pozneje pokazalo, je bil Bleiweis v slovenskem klubu sicer predlagal resolucijo ali adresno o Zedinjeni Sloveniji, pa je klub ta predlog odklonil.³⁸

Dne 3. septembra 1869 so na sestanku slovenskih deželnih poslancev iz Kranjske, Štajerske in Goriške sklenili, da bodo na bližnjih zasedanjih deželnih zborov postavili Zedinjeno Slovenijo na dnevni red in sicer v kranjskem, kjer je večina slovenska, z resolucijo ali adresno, v goriškem in štajerskem pa z interpelacijo.

Prva interpelacija je bila prebrana 11. oktobra 1869 v štajerskem deželnem zboru.³⁹ Na široko je naštevala krivice, ki so se godile in se gode Slovincem. Poudarjala je od javnega prava priznano pravico narodov, »da si smejo svoje stvari sami oskrbovati in si dati ono ustavo, ki se z njih razmerami najbolj ujema«. Država obstoja le zaradi svojih prebivalcev in mora skrbeti za svoje narode. »Država, ki bi tega ne hotela ali ne mogla, ne bi imela zase nobene moralne upravičenosti.« Interpelacija se sklicuje na naravno pravo, nemško zgodovinsko pravo pa imenuje zgodovinsko krivico. »Dežele ne reprezentira zemljišče, ampak narod, ki na zemljišču živi... Torej ne moremo priznati nemški večini, da bi imela lastninske pravice do nas in do ozemlja, na katerem živimo.« In naprej: »Politično individualnost vojvodine Štajerske reprezentira oblastveno in vladarsko pravo deželnega vladarja. Mi se imamo samo do njega obračati. Ako se on sklada z ljudstvom, katero se hoče ločiti, potem ima omenjena izprememba vso svojo pravno podlago.« V skladu s takim naziranjem je postavljala interpelacija na vlado vprašanje, ali je pripravljena predložiti cesarju prošnjo za združenje Slovencev v eno nacionalno in politično celoto. Slovenske zahteve so bile takole opisane: »Domači uradniki naj nas vladajo, ki narod ljubijo in katere bode imenovala naša deželna oblast; hočemo, da se sklepajo postavé v jeziku našega naroda in da izvirajo iz našega kulturnega in pravnega življenja. Mi terjamo postavodajo v domačem skupnem deželnem zboru za vse stvari, ki so v najvišjem diplomu z 20. oktobra 1860 deželni avtonomiji

³⁷ Stenographische Protokolle des steiermärkischen Landtages 1868, str. 102; J. Vošnjak: Spomini, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 39.

³⁸ »Prijatelj« III, str. 108.

³⁹ »Prijatelj« III, str. 126 pomotoma septembra. Nemški tekst interpretacije glej Triglav 22.—29. okt. 1869, slovenskega Vošnjak: Spomini II, str. 86 do 95. Tu citirano besedilo je po Vošnjaku, vendar popravljeno na nekaterih mestih, tako da odgovarja nemškemu originalu.

prepuščene: za pravosodje, uk, bogočastje, upravo. Za te stvari terjamo deželno vlado, katera bo našemu skupnemu deželnemu zboru odgovorna, katera se bo imenovala izmed nas in katera bo razvijala notranjo moč naroda. Mi hočemo imeti svojo lastno najvišjo sodnijo, svoje lastno vseučilišče na naših tleh, v narodovem osrčju. Mi hočemo, da se določi in odloči ona svota denarjev in vojakov, katere moramo dajati državi, in druge dohodke hočemo upotrebljati za blagor in potrebe lastne dežele in lastnega naroda.« Ta interpelacija, ki jo je sestavil Herman,⁴⁰ je nedvomno najodločnejši in najostrejši tekst, kar jih je bilo sestavljenih v akciji za Zedinjeno Slovenijo na koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let.

Vlada je bila s svojim odgovorom izredno hitra. Že naslednjega dne, 12. oktobra 1869, je odgovoril vladni zastopnik, da vlada za ustanovitev kronovine Slovenije ne samo ne bo nudila pomoči, ampak bo tudi z vso odločnostjo nastopila proti stremljenjem v tej smeri. Ta vladni odgovor je izzval med pripadniki »realne politike« na Slovenskem precejšen preplah.⁴¹

V kranjskem deželnem zboru je bil po debatah v klubu slovenskih poslancev ter v posebnem odseku deželnega zbora, ki naj bi pretresal vprašanje, kako ustreza decembrska in poznejša državna zakonodaja deželnim koristim, v tem odseku sprejet naslednji predlog resolucije: »Državne osnovne postavbe od 21. decembra 1867 naj se v porazumljenji vseh kraljestev in dežel tako prenaré, da se avtonomija posameznih kraljestev in dežel, toraj tudi vojvodstva Kranjskega, poveča tako, da se pravosodje, bogočastje in nauk, in sploh cela deželna uprava izloči iz kompetencije državnega zbora in odkáže deželnim zborom posameznih kraljestev in dežel, katerim naj se pa pusti na prosto voljo, po svojih historiško-pravnih razmerah, po narodnem soplemenstvu ali z ozirom na finančialne ali sploh materijalne okoliščine združiti se v državno-pravne skupine.« Toda tudi ta predlog, ki o Zedinjeni Sloveniji konkretno ni ničesar izjavil in je s svojo formulacijo dopuščal najrazličnejše možnosti, s svojo previdnostjo pa zbudil vihar med mladoslovenci, je bil vladi razlog, da je nanaglo, še preden je prišel predlog v deželni zbor, zasedanje deželnega zbora dne 22. oktobra 1869 zaključila. Deželni predsednik je dobil od notranjega ministra naročilo, da je treba proti zahtevi po Zedinjeni Sloveniji odločno nastopiti, ker razpravljanje o njej presega zakonito ustavno območje deželnega zbora, posega pa tudi v samoupravne pravice sosednjih dežel.⁴²

V goriškem deželnem zboru je bila 30. oktobra 1869 vložena interpelacija slovenskih poslancev dr. Josipa Tonklija in dr. Antona Žigona, ki je pa drugi slovenski poslanci niso podpisali, ker se jim akcija ni zdela oportuna, Černe pa je celo izjavil, da se z njo ne strinja. Postavljala je podobno vprašanje kot štajerska: »Ali je želja visoke vlade pra-

⁴⁰ Vošnjak: Spomini II, str. 85.

⁴¹ »Laibacher Tagblatt« 14. okt. 1869, Slovenski narod 13. nov. 1869.

⁴² Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda; najnovejša doba (Celje 1928 do 1939), str. 1007.

vične želje in zahteve celega slovenskega naroda s tem spolniti, da po pristojni poti vse slovenske pokrajine tokraj Litve združi v eno narodno in politično celoto z enim skupnim deželnim zborom v središču slovenskega naroda za skupne zadeve s postavodajno pravico v vseh zadevah, ki so v 3. členu najvišjega diploma 3. oktobra 1860 odkazane deželni avtonomiji, in z eno deželno vlado, ki ima biti za imenovane zadeve temu deželnemu zboru odgovorna?⁴³

Šele naslednje leto, pod vlado Potočkega, se je kranjski deželni zbor v adresi 30. avgusta 1870 jasno izrekel za Zedinjeno Slovenijo, za združitev vseh pokrajin, koder prebiva slovenski narod, »v eno administrativno in kolikor mogoče državnopravno celoto,« — obenem pa se je tudi (drugače kakor pred letom dni in tudi v nasprotju s politiko slovenskih državnih poslancev v zadnjih letih) postavil znova, kakor februarja 1867, na stališče oktobrske diplome in septembrskega manifesta ter na naziranje, da sedanja ustava »nima pravoveljavne podloge«. Zato je bil tudi mnenja, da bi pravzaprav moral odkloniti volitve v državni zbor in je volil le pogojno in z izrecnim pridržkom. Svoj molk glede Zedinjene Slovenije v prejšnjih letih so opravičevali slovenski deželni poslanci Kranjske ob tej priložnosti s tem, da bi bili pokopali Zedinjeno Slovenijo trije ustavni faktorji: drugi prizadeti deželni zbori, državni zbor in vlada, ki bi bili vsi proti.⁴⁴

Tudi v naslednjem zasedanju deželnega zbora, za časa Hohenwartove vlade, je bila v adresi z dne 14. oktobra 1871 omenjena želja po Zedinjeni Sloveniji, vendar kot naloga prihodnosti. Nato se v kranjskem deželnem zboru Zedinjena Slovenija ni več omenjala vse do leta 1878.

IV

Eno glavnih vprašanj šestdesetih let v Avstriji je bilo vprašanje konkordata, odnosa med katoliško cerkvijo in državo. To vprašanje se je pojavilo že v Schmerlingovem parlamentu, še z mnogo večjo silo pa leta 1867. Razumljivo je, da se je močno odražalo tudi na Slovenskem. Kakor drugod obstajajo pri Slovencih ves ta čas, pa seveda tudi že prej, konservativci in liberalci, oboji z različnimi niansami. V letih, ko o njih tu govorimo, sta običajna izraza zanje staroslovenci in mladoslovenci, čeprav se termini povsem ne krijejo. Že Zwitter je pokazal, da ne moremo govoriti o staroslovincih in mladoslovincih kot o dveh različnih generacijah, eni starejši in drugi mlajši, ampak da gre tu za dve struji, ki sta obstajali že od začetkov slovenskega političnega gibanja.⁴⁵

Tednik »Zgodnja danica«, ki ga ureja Luka Jeran in izhaja od leta 1848, je glavno glasilo slovenskega konservativnega klerikalizma. Zgodnja danica se sicer vključuje v boj za enakopravnost slovenskega jezika

⁴³ Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca 1869, str. 281—284.

⁴⁴ Obravnave kranjskega deželnega zbora 1870, str. 78—79 in priloga 35.

⁴⁵ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 144.

in naroda, seveda pa ji je vera daleč prva pred narodnostjo, ostro napada vsako izražanje svobodoumnih in liberalnih nazorov. Duhovščina še daleč ni v celoti v tem taboru. Precejšen del duhovnikov je sorazmerno liberalnih nazorov, pojav, ki je med drugim povezan tudi s tem, da je mnogim talentiranim kmečkim sinovom zaradi materialnih težav drug študij onemogočen, pa se brez veselja do duhovskega poklica zatekajo v semenišče.

Bleiweis, urednik dolga leta edinega oziroma glavnega slovenskega časopisa »Novice« in prav preko tega časopisa vodilna oseba slovenske politike vse do svoje smrti leta 1881, je bil sicer v veliki meri konservativen, nikakor pa ne klerikalen. Povsem napačno je mnenje Prijatelja, ki je menil, da se je Bleiweisov krog že v petdesetih letih vdal Jeranovemu klerikalizmu in da kažejo »Novice« že v začetku 60. let docela ultramontansko podobo, pa je zato dal tudi obdobju od leta 1860 do 1868 v slovenski zgodovini ime »obdobje okorelega konservativizma«.

Vse do leta 1867 »Novice« nimajo klerikalnega pečata. V svojih političnih člankih poudarjajo narodnost in narodni program, ne govorijo pa o potrebi obrambe vere in cerkve. Tudi slovenski poslanci na Dunaju ne govore v diskusijah o konkordatu ne na tej ne na drugi strani in se ne spuščajo v razpravljanja, kjer bi prišle do izraza liberalne ali konservativne tendence in naziranja.⁴⁶

Prav tako imajo januarske volitve leta 1867 izrazito narodni značaj, značaj boja za pravice slovenskega jezika, slovenskega naroda. Volilni programi v nobeni deželi ne govore o veri, ampak samo o narodnosti in omenjajo duhovščino samo zaradi njene narodnosti. Le klerikalna »Zgodnja danica«, ki ponatiskuje proglose slovenskega vodstva, dostavlja svoja, v drugem tonu napisana priporočila, kjer svetuje voliti »poštene, pravične, krščanske, znajdene in domoljubne može«.

Brž nato pa se položaj izpremeni. Klerikalni del narodnega gibanja, zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenske politične stranke in njene volilne zmage, je, kakor kaže, zahteval od vodstva narodnega gibanja, da podpre tudi boj cerkve za konkordat, da stopi v obrambo vere. V proglasu »narodnega volilnega odbora za vojvodstvo kranjsko«, datiranem 4. marca 1867, za ponovne volitve v kranjski deželni zbor, že najdemo omenjeno vero, o kateri januarja še ni bilo besede. »Ako bivši vaši poslanci niso izgubili zaupanja vašega,« je rečeno v proglasu, »boste jih zopet volili kajti geslo njih bilo je in zmiraj bode: vse za vero, cesarja in domovino!«. S tem je bil dan uradni slovenski politiki prvič v šestdesetih letih katoliški, klerikalni pečat. Tudi druga volilna navodila v »Novicah« uporabljajo to sicer že staro, a zdaj v uradno narodno politiko sprejeto geslo. Liberalni Zarnik napiše članek Naša duhovščina in sedanje volitve, ki brani pravice duhovščine do udeležbe v političnem življenju in pravi, da pravi katoliški duhovnik ne sme križem rok držati in nevtržno gledati ob proticerkvenem boju nemških liberalcev. »Tak duhoven, ki bi se v tacih zadevah tako obnašal, ne bi

⁴⁶ O odnosih med klerikalci in liberalci v prvi polovici šestdesetih let glej v op. 2 cit. delo.

bil niti mlačen, niti mrzel, temuč že popolnoma zmrznjen.« V Einspielerjevem »Slovenu« pa je objavljen dolg članek Vse za vero, cesarja in domovino, ki utemeljuje to geslo.

Kljub pisanju v korist konkordata in cerkve, ki se zdaj začne, pa je v »Novicah« argumentacija v mnogih člankih različna od argumentacije klerikalne »Zgodnje danice«. »Novicam« pri konkordatu ne gre za pravice in interese cerkve, razlogi v polemiki so jim veliko bolj praktične in nacionalne narave: nemški liberalci trdijo, da je glavni vzrok nesreč v Avstriji verska nestrpnost katolikov — mi pa vemo, da je Avstriji prva in neobhodna potreba enakopravnost narodov. O konkordatu govorijo zato, da lahko molčijo o drugih, pomembnejših, resničnejših avstrijskih problemih. Šolski zakon pomeni krivico do naše slovenske duhovščine, ki je za šolstvo ogromno napravila, ki je zastonj učila in slovenščino uveljavljala, in tako naprej.

Slovenski narodni tabor z liberalci vrjed nasprotuje protikonkordatskim akcijam, tako npr. liberalni Razlag v brežiškem okrajnem zastopstvu. Slovenska večina je menda preprečila, da bi se protest proti konkordatu sploh pojavil na seji mestnega sveta ljubljanskega. Toda prav tako ta slovenski narodni tabor ni kazal vneme, da bi začel kako akcijo za konkordat. Slovenski večini ljubljanskega mestnega sveta ni prišlo na misel, da bi sprejela kako resolucijo v obrambo konkordata. Val peticij z naširoko pobiraškimi podpisi iz vseh delov slovenskega ozemlja, poslanih nato parlamentu, je, kakor vsaj kaže, izključno delo duhovščine oziroma klerikalnega dela prebivalstva.⁴⁷

V državnem zboru slovenskih poslancev glede konkordatskih in cerkvenih zadev, vsaj v začetku, ni vezala klubska disciplina.⁴⁸ Vendar pa je bil, kot se zdi, pritisk klerikalizma kakor tudi težnja, ne priti z njim v konflikt in cepiti narodno gibanje, dokaj močan. Liberalni Svetec se je oglasil (20. julija) v prilog klerikalnemu predlogu, vendar pa je skušal, kakor se nam zdi, vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča, ne kot prizadet katolik ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojev in svari pred njimi. Noben slovenski poslanec razen župnika Pintarja in grofa Barba — niti Toman niti Svetec, ki sta bila glavna govornika — se ni posebej ostro angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijateljstva trditev, da je Toman branil konkordat z isto vnemo kot tirolski pater Greuter, je gotovo močno pretirana.

Včasih se nekateri poslanci izognejo glasovanju. Klun stalno, Lenček pa večkrat glasuje v protikonkordatskem smislu.⁴⁹ Kakor je grof Barbo predložil parlamentu peticijo dunajskih katolikov za ohranitev konkordata (29. oktobra), tako je predložil Lipold peticijo okrajnega zastopstva v Laškem za ukinitvev konkordata (25. oktobra).⁵⁰ Klun je 25. in 26. oktobra govoril v protikonkordatskem smislu v diskusiji o zakonu o

⁴⁷ O odnosih med klerikalci in liberalci leta 1867 glej v op. 20 cit. delo.

⁴⁸ »Novice« 31. jul. 1867 (str. 257), Klunovo pismo Bleiweisu (Naši zapski 6, 1909, str. 202).

⁴⁹ »Zgodnja danica« 1867, str. 138, 170, 179, 246, 248, Novice 1867, str. 257.

⁵⁰ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 1138, 1223.

razmerju šole do cerkve — toda brž nato je zapustil slovensko stranko in se preselil v klopi nemškega levega centra.

Ravnanje slovenskih poslancev nikogar ni zadovoljilo. Odločno klerikalnim ljudem, ki jim je zaradi svojega protikonkordatskega stališča zoprni cel parlament, je slovenska obramba konkordata premedla in premalo odločna, prav tako pa so nezadovoljni tudi na liberalni strani. Slovenski študentje na Dunaju so 7. novembra 1867 sklenili adresso slovenskim državnim poslancem, ki jih obsoja, da so zagovarjali konkordat. Toda ta adressa ni bila nikdar podpisana in odposlana: pokopala sta jo strah pred sorodniki-duhovniki in oziri na vlogo duhovščine v narodnem življenju. Ta zadnji razlog, povezan s skrbjo za slovo v narodnem gibanju, je narekoval zadržanje slovenskih liberalcev v tem času tudi sicer.

Ko so liberalni mladoslovenci začeli izdajati »Slovenski narod«, so v njegovem političnem programu omenili tudi cerkveno vprašanje ter napisali o njem naslednje: »Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bodo npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje.«⁵¹

Tega programa se je držal Slovenski narod v naslednjih letih. Priznaval je duhovščini njene zasluge in pozitivno vlogo v narodnem gibanju, ni branil ali hvalil liberalnih zakonov, ki so zmanjševali vlogo cerkve v državi, ni pa tudi branil cerkve in napadal liberalizma. Če lahko rabimo to besedo, je bil v velikih cerkveno političnih konfliktih tistega časa nevtralen, je skušal ne govoriti o njih. Menil je, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnilo razdvojiti Slovence v dva tabora in to bi narodni stvari škodovalo.⁵² Hotel je enotnost narodnega gibanja in je zavračal pogosto se ponavljajoče mnenje, da obstajata na Slovenskem dva tabora, liberalni in klerikalni, prav tako pa tudi določene pozive za sodelovanje na liberalni podlagi z nemške strani.⁵³ Kakor je nastopal zoper misel, da bi se formirala slovenska liberalna stranka, tako je nastopal tudi zoper snujoče se posebne katoliške organizacije. Tistim, ki so zahtevali angažiranje v obrambo vere, je odgovarjal, »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«, in je to nevarnost argumentiral z mednarodnim položajem, z nemško in italijansko nevarnostjo, z možnim razpadom Avstrije. Zato je treba delati zdaj za narodnost, za druga vprašanja imamo še čas.⁵⁴

Tabori, glavna politična akcija, ki so jo začeli in v glavnem tudi izvedli liberalni mladoslovenci, se nikjer niso spuščali v cerkvenopoliti-

⁵¹ »Slovenski narod« 2. apr. 1868.

⁵² »Slovenski narod« 31. dec. 1868.

⁵³ »Prijetelj« III, str. 285 in naslednje.

⁵⁴ »Slovenski narod« 31. dec. 1868.

⁵⁵ »Zgodnja danica« 13. nov. 1868.

tične probleme. Njihove zahteve so samo nacionalne, v obrambo vere in cerkve nikjer ne nastopajo, kljub temu, da so na klerikalni strani to želeli.⁵⁵ To pa kaže, da je bil liberalni tabor toliko močan, da je s svojo politiko pridobil tako široke kroge, da mu večja popuščenja niso bila potrebna, da je mogel držati politiko molka in nevtralnosti, vendar ne povsod in v enaki meri.

Medtem ko dunajska slovenska študentska mladina izraža Tomanu nezaupnico zaradi njegove oportunistične narodnostne in klerikalne protisvobodoljubne politike (marca 1869)⁵⁶ in se na Štajerskem pojavljajo izrazite javne izpovedi liberalnih nazorov (Serbec, Dominkuš), je na Kranjskem povsem drugače. Tu je bilo že leta 1867 popuščenje klerikalizmu najmočnejše, tu se postavlja tudi zdaj deželni zbor v obrambo vere, kandidira liberalni Razlag pod geslom za vero, dom, cesarja⁵⁷ in je pod istim geslom sestavljeno vabilo za tabor v Kalcah⁵⁸ itd. Tu ima torej slovenska stranka tudi zdaj klerikalen pečat, kakor ga v splošnem slovenskem merilu v letih 1868 in 1869 nikakor nima.

Kakor je v liberalnem taboru struja, ki bi bila rada bolj liberalna, tako imamo tudi v klerikalnem taboru zmernejše in nestrpne. Medtem ko so ti zahtevali, da sprejme slovenska politika obrambo vere v svoj program, agitirali proti Slovenskemu narodu, napadali mladoslovenske politike in tudi nekatere duhovnike kot veri sovražne, so oni zavzemali strpnejše stališče, zadovoljujoč se s tem, da se ne napada vere in cerkve. Tudi klerikalni tabor sprejema program Zedinjene Slovenije.⁵⁹ Ko očita nemško glasilo »Laibacher Tagblatt« slovenskim klerikalcem, da so proti zedinjeni Italiji pa za Zedinjeno Slovenijo, odgovarja »Zgodnja danica«, da je nekaj drugega zediniti ločene narodnosti pod enim in istim vladarjem kot pa enemu vladarju dežele grabiti in jih dajati drugemu.⁶⁰

Pod tem sorazmernim mirom in slogu pa so tlela vedno večja bodoča nasprotja. Katoliški klerikalni tabor se v Avstriji konec šestdesetih let vedno bolj organizira. Nastajajo katoliške čitalnice, politična, tiskovna društva itd. Ta val zajame tudi slovenske dežele. V letu 1868/69 nastane Katoliška družba za Kranjsko, leta 1869 tako društvo v Trstu, leta 1870 v Gorici; vsa naj bi združevala tako Slovence kot Nemce in Italijane z namenom buditi in krepiti katoliško zavest in ljubezen zoper nevarnosti in napade novega časa. Leta 1869 nastajajo katoliško-politična društva na Štajerskem in Koroškem. Leta 1871 se ustanovi katoliško tiskovno društvo v Mariboru.⁶¹ Pri volitvah leta 1870 je v nemških deželah monarhije prvič nastopila organizirana klerikalna stranka in dosegla na kmetih precejšnje uspehe. S tem se je klerikalizem okrepil tudi na Slovenskem, vprašanje klerikalno-liberalnih odnosov postaja vedno ostrejše, klerikalizem sili tudi v vključitev v avstrijsko pravno

⁵⁶ »Priatelj« IV, str. 67.

⁵⁷ »Novice« 31. marca 1869, Triglav 6. apr. 1869.

⁵⁸ »Novice« 5. maja 1869, Triglav 7. maja 1869.

⁵⁹ »Zgodnja danica« 13. nov. 1868.

⁶⁰ »Zgodnja danica« 28. okt. 1870 (str. 348).

⁶¹ Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928), str. 17 in naslednje.

stranko, konservativno stranko »na krščanski podlagi«. Vse to povzroči leta 1873 za par let pravi razcep slovenske stranke na dve, nasprotni stranki.

V

Poleg razlik med klerikalnimi ali konservativnimi in liberalnimi naziranjmi so se pokazale v letih od 1867 do 1870 razlike glede konceptov in taktike slovenske narodne politike, kakor smo že omenili v II. poglavju. Obstajala sta dva tabora: tabor »realne« politike, tabor gesla »zmernost je znamenje politične modrosti«, tabor oportunistične politike državnih poslancev — in tabor nasprotnikov te politike, tabor odločne in popolne opozicije proti vladi, tabor, ki je zoper sodelovanje Slovencev v državnem zboru, tabor odločnega boja za Zedinjeno Slovenijo.

V taboru oportunistične politike najdemo konservativce pa tudi mnoge liberalce, v taboru radikalne politike najdemo liberalce pa tudi mnoge konservativce. Vodilni oportunist Luka Svetec je bil leta 1866 eden najodločnejših zagovornikov Zedinjene Slovenije, narodnega prava proti zgodovinskemu in je po svojih nazorih prav gotovo liberalec — na drugi strani pa je leta 1868 med navdušenimi borci za Zedinjeno Slovenijo Mihael Herman, ki se nekaj let pozneje med prvimi odloča za vključitev v pravno stranko, ki ji liberalni Slovenci nasprotujejo — da navedemo samo dva primera. Pri obeh glasovanjih (o adresi in novem besedilu zakona o državnem zastopstvu), ki sta vzbudili leta 1867 največ ogorčenja zaradi oportunitizma slovenskih državnih poslancev, je bilo obema najbolj konservativnima poslancema (Barbu in Pintarju) najmanj očitati, saj se glasovanja nista udeležila oziroma sta glasovala proti. Klerikalni tabor seveda ni čutil nobene ljubezni do liberalnega, cerkvi sovražnega parlamenta in do sodelovanja v njem.

V nacionalno radikalnem taboru, ki je proti udeležbi v državnem zboru in hoče odločno zahtevati Združeno Slovenijo in voditi odločen nacionalni boj, dajejo iniciativo in ton liberalni mladoslovenci, zbrani zlasti okrog »Slovenskega naroda«. Med pristaši tega kroga je velika večina zavedne slovenske posvetne inteligence, študentska mladina, pa tudi zelo velik del duhovščine.

So pa razlike po deželah: Na Kranjskem je vodstvo slovenske politike v deželnem zboru in v narodnih društvih skoraj v celoti v oportunističnem taboru; opozicija proti temu vodstvu sicer obstaja, zlasti okrog Levstika, ni pa zelo vplivna. Na Štajerskem pa je pravzaprav vse vodstvo za radikalno politiko, tu ta tabor dominira prav tako kakor oportunistični na Kranjskem. Na Goriškem se deželni poslanci, kakor kaže, ne navdušujejo preveč za radikalne metode. Interpelacijo za Zedinjeno Slovenijo v goriškem deželnem zboru leta 1869 podpišeta samo dva. Černe, demokrat iz let 1848, s Tomanom vred slavljeni borec za slovenske pravice v Schmerlingovem parlamentu, se izreče proti njej. Andrej Marušič, profesor bogoslovja in deželni poslanec, velja s svojim časopisom »Domovina« za glavnega zagovornika politike državnih poslancev in nasprot-

nika mladoslovencev, ki mu očitajo, da je vladen.⁶² Vendar je tabor boja za Zedinjeno Slovenijo zelo močan in pokaže zelo veliko aktivnost, organizira tabore na Goriškem in ustanovi politično društvo Soča (1869), v katerem prevladujejo liberalni mladoslovenci. Prav tako so na Koroškem mladoslovenci organizatorji taborov in ustanovitelji političnega društva »Trdnjava« (1869), medtem ko stoji konservativni Einspieler zlasti v začetku precej ob strani, kmalu pa začne prehajati vodstvo slovenskega gibanja na Koroškem znova v njegove roke.⁶³

Te razlike so v mnogočem povezane z različno nacionalno-politično situacijo po posameznih deželah. Na Kranjskem ima deželni zbor slovensko večino, deželni odbor je v slovenskih rokah, to je edina slovenska dežela, ki ima koristi od razširjanja deželne avtonomije. Dobri odnosi med deželo in vlado morejo prinesiti deželi marsikatero korist. Tu je izredno močna želja ostati na oblasti v deželnem zboru, v organih deželne avtonomije. Tu vlada izreden strah pred razpustom deželnega zbora, tu vlada skrb, »kaj poreče vlada«, iz katere se je tako norčeval Levstik, in tehta vsako dejanje in vsako odločitev. Goriška je za Kranjsko druga v najboljšem položaju. Tu so moči v deželnem zboru in odboru med italijansko in slovensko stranjo v glavnem izenačene. Italijanska in slovenska stranka se včasih medsebojno podpirata v boju proti nemščini v šolah in uradih v deželi in proti vladi, drugič pa sta v medsebojnih nacionalnih bojih. Dasi nemške stranke v deželi ni, ker ni nemškega prebivalstva, ima vlada vendarle dokaj močne pozicije. Zdaj izrablja to, zdaj drugo stran, pa tudi slovenska in italijanska stranka apelirata večkrat na vladno pomoč. Mnogi poslanci na eni ali drugi strani se označujejo kot »zmerni« ali »vladni«. Slovence na Štajerskem tlači nemška deželnozborna večina, ki je nepopustljiva, boj v starih deželnih okvirih pa je brez izgledov na uspeh. Na deželno politiko Slovenci nimajo nobenega vpliva. Zedinjena Slovenija se zdi edini izhod. Tako pridemo do tega, da na Štajerskem tudi konservativni Slovenci odločno zahtevajo Zedinjeno Slovenijo, na Kranjskem pa se zdi tudi mnogim liberalcem taka zahteva zaenkrat neoportuna.

Zedinjena Slovenija je bila vsekakor program, ki je ustrezal potrebam slovenskega naroda, ko je hotel postati enakopraven med drugimi narodi. Tega se ni dalo trditi niti za en drug program, ne za notranje-avstrijski, ne za ilirski, ki sta le »več ali manj izumetničena prilagoditev slovenskega narodnega programa teoriji historično-političnih individualnosti«.⁶⁴ Zato program Zedinjene Slovenije pravzaprav nima pravega konkurenta in si zelo naglo osvaja pristaše. Ideje o potrebi odločnega boja za nacionalne zahteve, za Zedinjeno Slovenijo, se naglo širijo, prodirajo med kmečke množice in zajamejo vse slovenske pokrajine v avstrijski polovici monarhije. Zoper nje enostavno ni mogoče nastopati. Imajo sicer tudi načelne nasprotnike iz konservativnih vrst, toda

⁶² »Slovenski narod« 16. jul. 1868.

⁶³ Janko Pleterški: Narodna in politična zavest na Koroškem (Ljubljana 1965), str. 173 in naslednje.

⁶⁴ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 141.

ti se ob plimi nacionalnega navdušenja (kakor že leta 1848) umaknejo v molk ali pa se prilagajajo. Precej resnično je torej, če piše »Slovenski narod« že v začetku leta 1869, da »ni nobene stvari, o kateri bi bili tako vsi Slovenci si edini kot glede Zedinjene Slovenije. Tu ni razločka med mladimi in starimi, kmetom in gospodom, klerikalcem in liberalcem, poslancem ali neposlancem«. ⁶⁵ Ko oportunistična stranka na Kranjskem vidi, da tabori uspevajo, da se gibanje širi, se mu pridruži, se vključi vanj. Tabori na Kranjskem, ki se začno leto dni pozneje kot na Štajerskem in Goriškem, so že organizirani tudi od nje.

Če so si Slovenci edini glede Zedinjene Slovenije, če so si edini glede taborov, je pa že glede boja za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih precej drugače. Tu poslanci sicer niso načelni nasprotniki Zedinjene Slovenije, zdi se jim pa, da v tem ali onem trenutku ali političnem položaju nastopanje zanjo ni oportuno, mislijo na različne druge kombinacije, se izmikajo boju in angažiranosti. Na Štajerskem so poslanci odločni, na Kranjskem nastopajo z zamudo in na zelo klavrn način. Akcija leta 1869, sklenjena nedvomno na pritisk od spodaj, ne na Kranjskem ne na Goriškem ni uspela kakor bi morala. Adrese kranjskega deželnega zbora leta 1870 pa že ne moremo več šteti kot izredno pogumno dejanje, saj je bila dana že v bistveno drugih okoliščinah, pod vlado Potočkega.

Še drugače je bilo s slovensko politiko v državnem zboru. »Slovenski narod«, ki je zavračal mnenje, da obstajata na Slovenskem liberalni in klerikalni tabor, je priznaval dva tabora glede politike do državnega zbora, namreč tabor državnih poslancev in tabor opozicije proti njihovi dejavnosti. Prav zato je tudi bil mnenja, da je bila sloga obnovljena z izstopom državnih poslancev 31. marca 1870. Ta izstop pa je bil tako pozen in v takih prilikah, da ga ne moremo šteti za zmago tabora opozicije. Boj med obema strujama tudi ni nikdar šel preko določene meje. Tabori so se zavzemali za Zedinjeno Slovenijo, nikjer pa ni bilo nobenega poskusa, s kako taborsko resolucijo zahtevati abstinenco od državnega zbora, izreči nezaupanje poslancem ali kaj podobnega. Kritika te vrste je ostala v bistvu omejena na časopisje. Ena in druga stran se skrbno varujeta pretiravanja nasprotij. Kljub vsem konfliktom in spopadam se obe zavedata, sta obe prepričani, da je narodno gibanje celota in da je to celoto na vsak način treba ohraniti.

VI

Eno temeljnih izhodišč slovenskega političnega čustvovanja tega časa je bila nedvomno zavest pripadnosti veliki slovanski družini in ideja slovanske vzajemnosti. V političnem okviru habsburške monarhije pomeni vzajemnost težnjo po političnem sodelovanju slovanskih narodov monarhije, po skupnem boju proti centralizmu in dualizmu, nemškemu in madžarskemu gospodstvu. V dejanskem političnem boju je seveda pri-

⁶⁵ »Slovenski narod« 5. jan. 1869.

šlo do mnogih razočaranj: niti niso politiki vseh slovanskih narodov hodili po isti poti, niti niso pri svojih političnih korakih vedno računali na želje drugih slovanskih narodov. Toda kot geslo je igrala slovanska vzajemnost na Slovenskem veliko vlogo: boj proti politiki državnih poslancev v letih od 1867 do 1870 se je bil prav pod tem geslom. Čehi, gospodarsko in politično mnogo razvitejši in močnejši, so veliki učitelji Slovencev; »učimo se od Čehov« se ponavlja vedno znova kot vodilo.

Slovansko čustvovanje je zelo močno. To je misel na razširjenost in številnost Slovanov, na njihovo prebujanje in svetlo bodočnost, posebej je to še v veliki meri misel na veliko in močno Rusijo. Te misli ne gre razumeti, kot navdušenje za carizem. Kot je pisal »Slovenski narod«: »bože carja hrani se pri nas inostranskih Slovanih glasi: bože daj bratovskemu nam narodu ruskemu srečo, bože ohrani najkrepkejšega sina Slave.«⁶⁶ V vsem tem čustvovanju ni dosti razmišljanja ali kritičnega vrednotenja carskega režima in njegove politike, ne realne presoje, ne poznavanja Rusije in ruskih problemov; v tem čustvovanju ni bistveno, ali je Rusija absolutistična ali demokratična, taka ali drugačna, važno je da obstaja, da s svojo eksistenco daje oporo v nacionalnih spopadih, vzbuja upanje v bodočnost.

Po vojni leta 1866 in uvedbi dualizma naslednje leto se je rusofilstvo izredno razmahnilo. Demonstrativno se poje himna Bože carja hrani, nazdravlja ruskemu narodu in carju. »Romanja v Moskvo« na etnografsko razstavo leta 1867 se udeležijo tudi trije Slovenci (Matija Majar, Ivan Vilhar, Aleksander Hudec), vendar pa med temi ni niti enega takratnega vodilnega politika; previdna slovenska politika ni šla tako daleč kakor češka ali hrvatska; pojavila se je tudi kritika te previdnosti, češ, da bi moral iti tudi Bleiweis na pot.⁶⁷

V trenutkih črnoglednosti, kakor jih je ob dvigu Prusije in domačih težavah precej, se marsikomu zdi, da Slovincem, ki kot majhen narod nimajo bodočnosti, ostajata le dve možnosti: »Ali bomo Prusi ali pa Rusi.« Ob taki alternativni se seveda Slovenci odločajo za Ruse.⁶⁸

V takem vzdušju so se širili tudi koncepti, ki so računali na bodočo vključitev Slovencev v rusko državo; glavni predstavnik te smeri je bil Gregor Blaž.⁶⁹ Imamo pa tudi ljudi, ki so kritično gledali na rusko državo, ki je niso idealizirali in si niso želeli »pol sveta vladajoče centralizirane ruske države«, ampak so računali na slovansko federacijo, v kateri bi imeli vsi slovanski narodi svojo svobodo in samostojnost.⁷⁰

Najbolj stalno se seveda pojavljajo med Slovenci misli na ožjo politično povezavo s sosednjimi južnoslovanskimi narodi. Že leta 1848 se pojavlja, najprej pri Matiji Majarju, misel o ožji zvezi Zedinjene Slovenije s Hrvatsko. Na Hrvatskem je bila ta ideja izražena celo v sklepkih

⁶⁶ »Slovenski narod« 17. apr. 1869.

⁶⁷ Lončar, v op. 1 cit. delo, str. 217.

⁶⁸ »Priatelj« III, str. 173, IV, str. 94.

⁶⁹ O njem glej Dušan Kermavner: Slovenski apostol rusofilstva pred stoletjem (»Priatelj« IV, str. 548–561).

⁷⁰ Kočevar v »Slovenskem narodu« 15. dec. 1870, »Priatelj« IV, str. 226, 525.

sabora junija 1848 v zakonskem členu XI o ožji, bližji zvezi — izraz je prav isti kot pri Majarju — med Hrvatsko ter Spodnjo Štajersko, Koroško, Kranjsko, Istro in Goriško, na drugi strani pa z Vojvodino.⁷¹ Podobne ideje se pojavljajo v začetku 60. let in pozneje.

V obdobju, ki ga tu opisujemo, se jugoslovanske koncepcije izredno pomnože po vojni leta 1866. Ob nemško-italijanski nevarnosti in ob vseh mogočih mednarodnih zapletih potrebujejo Slovenci neke močnejše opore, neke večje enote, ker so sami, kakor je dokaj razširjeno mnenje, premajhni in prešibki. Morebiti je v tej drugi polovici 1866 vplivalo tudi to, da ima hrvatska politika na Slovenskem zdaj več simpatij kot pa prejšnja leta, ker so stališča postala bližja, ker niso uspela ogrsko-hrvatska pogajanja v Pešti in se je hrvatski sabor orientiral zoper dualizem.

Od programov, ki jih je objavil »Slovenec« septembra in oktobra 1866, se štirje navdušujejo za jugoslovansko skupino. Vsi so kombinirani z Zedinjeno Slovenijo. Najprej naj se formira Zedinjena Slovenija, nato naj se združi s Hrvatsko v jugoslovansko skupino, če se bo pokazalo, kot pravi Raič, da je Slovenija sama premajhna enota.⁷² Za združitev s Hrvatsko, meni drug dopisnik, ni več ovire, ker ni več Nemške zveze.⁷³ Tretji dopisnik daje tudi podrobnejšo sliko te jugoslovanske skupine: predvideva eno jugoslovansko dvorno pisarno s tremi odseki za Slovence, Hrvate in Srbe. Generalni zbor bi se sestajal izmenoma v Ljubljani in Zagrebu, kulturni center z univerzo in akademijo s srbskohrvatskim učnim jezikom bi bil Zagreb, slovenske gimnazije bi imele srbohrvaščino kot obvezen predmet.⁷⁴ Svetec v svojih člankih v »Novicah« in »Slovincu« sicer ni o zvezi s Hrvatsko nič napisal, razložil pa je svojo idejo jugoslovanske skupine zelo obširno v pismu Vošnjaku 26. oktobra 1866⁷⁵ in verjetno razlagal te misli tudi na ljubljanskem sestanku slovenskih politikov 27. septembra.⁷⁶ Tudi v »Novicah« najdemo v tem času več glasov za jugoslovanski program. Svečanosti ob tristoletnici Nikole Zrinjskega od 24. do 26. novembra 1866 v Zagrebu se je udeležila zelo številna slovenska delegacija z najpomembnejšimi politikami (Bleiweis, Toman, Costa, Svetec, Razlag in drugi).⁷⁷ Vošnjak je sprejel jugoslovansko skupino v svojo politično brošuro »Slovinci, kaj čemo?«. Poleg Zedinjene Slovenije in Hrvatske je izrecno prištel v to skupino tudi Vojvodino (»srbsko vojvodstvo«).⁷⁸

⁷¹ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 112, 115.

⁷² »Slovenec« 29. sept. 1866 (iz Haloz).

⁷³ »Slovenec« 3, 6. okt. 1866 (A. O. U. iz Ljubljane).

⁷⁴ »Slovenec« 29. sept. 1866 (od Savine).

⁷⁵ Vošnjak: Spomini I, str. 210—213.

⁷⁶ Vošnjak: Spomini I, str. 209—210 (Svetčevo pismo 30. sept. 1866), »Priatelj« II, str. 112. Svetčeve besede »prašam tedaj, zakaj me ti in Raič nista podpirala« se verjetno ne nanašajo na mariborski shod, kakor meni Prijatelj (str. 111), ampak na ljubljanski sestanek. Na to kaže vsebina celega pisma, pa tudi v pismu omenjeni udeleženci: v Ljubljani so bili vsi (glej seznam v »Novicah« 3. okt. 1866, str. 320), medtem ko Raiča Vošnjak med udeleženci mariborskega shoda ne navaja (Spomini I, str. 187 — seznam sicer ni popoln).

⁷⁷ »Novice« 1866 (str. 391, 396, 406, 415).

⁷⁸ V op. 13 cit. delo, str. 39.

Nekatera hrvatska društva so prav ob času kronanja Franca Jožefa za ogrskega kralja demonstrativno priredila izlet v Slovenijo, ki je bila prav tedaj ogorčena zaradi glasovanja svojih dunajskih poslancev za dualistično adresno. Malo pozneje, v začetku julija 1867, je sestavljal Levstik program novega slovenskega političnega časnika, ki naj bi začel izhajati v Ljubljani. V njem je izredno poudaril jugoslovansko idejo. Zaradi nje je spremenil ime projektiranega časnika (»Slovenski narod«) v »Slovenski jug«, v programu pa je zapisal, da je politika narodnosti, ki velja zadnje čase, premalo, »kajti v odcepljenosti je naš poldrugi milijon prešibko število, da bi odbijalo protivne napade... Samo en pot je, po katerem utegnemo ubežati temu zlu, samo en trden jez, kateri naš utegne braniti. Ta jez najdemo na avstrijskem jugu v politični solidarnosti z junaškimi brati, kateri so iste matere, istega jezika z nami in kateri našo bratovsko roko veseli poprimejo, nam in sebi na podporo. Da rečeno zvezo osnujemo in utrdimo, pa da zataremo vsako misel, katera na to namerja, da bi mi sami zase mogli kdaj kaj biti, — to naj bode naša prva skrb«.⁷⁹

V vrsti uvodnikov v mladoslovenskem »Slovenskem narodu« poleti 1868 se je razpravljalo o tem, kaj početi Slovincem, če bi propadla habsburška monarhija. Rešitev so videli ti članki v zvezi z narodi ogrske krone, zvezi, ki bi ustrezala tudi naravnim in trgovskim interesom Slovencev ter bila zanje tudi nacionalno ugodna. Zadnji čas je, je rečeno, da se narodi na vzhodu sporazumejo in stopijo v obrambno zvezo proti romansko-germanskim navalom.⁸⁰ Ta kombinacija z Ogrsko se zdi za splošno slovensko politično čustvovanje tistega časa nekoliko nenavadna, saj je antipatija do Madžarov na Slovenskem precejšnja, ustreza pa vsaj deloma zamislim, ki so se tisti čas pojavljale drugod, npr. v Beogradu, o ogrsko-romunsko-južnoslovansko-grški konferedaciji, kakor si jo je zamišljal memoar srbske vlade z dne 22. septembra 1866, namenjen francoskemu cesarju Napoleonu III., ali pa načrt Hrvata Oreškovića, bivšega avstrijskega oficirja v srbski službi, iz marca 1867.⁸¹

Proti jugoslovanskemu programu so se pojavljali tudi pomisleki, ki pa večinoma niso izhajali iz načelnega nasprotovanja povezavi Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, pri čemer se je največkrat in najbolj govorilo o Hrvatski, s katero je bilo seveda tudi največ stikov. Večkrat se kaže nezadovoljstvo s hrvatsko politiko ali nezaupanje vanjo, odpor do Madžarov, kolikor bi povezava s Hrvatsko pomenila tudi zvezo z Ogrsko, strah pred vsiljevanjem hrvatskega jezika itd. Nekaterim se zdi jugoslovanska skupnost premajhna, nesposobna svobodnega življenja ter jo odklanjajo zaradi slovanske skupnosti ali Rusije; nekaterim pa je jugoslovanstvo nekaka prehodna stopnja do slovanske skupnosti.

⁷⁹ Fran Levstik: Zbrano delo, Osmi knjiga (Ljubljana 1959), str. 315 do 316, 434.

⁸⁰ »Slovenski narod« 16. jul. 1868.

⁸¹ Glej dokumente v Vojislav J. Vučković: Politička akcija Srbije u južno-slovenskim pokrajinama habsburške monarhije (1859—1874) (Beograd 1965), str. 225—234, 283—287.

Za časa francosko-pruske vojne, v drugi polovici leta 1870, se jugoslovanski politični program pojavi na znatno višji ravni, ne več le v časopisnih člankih in načrtih, ampak kot sporazum politikov prizadetih narodov. 7. in 8. novembra je bil v Sisku sestanek hrvatskih in slovenskih politikov. Program, ki so ga sestavili, je predvideval federacijo Hrvatske in Slovenije v realni uniji z Ogrsko, torej kot del ogrske polovice dualistične monarhije, vendar ta program ni bil definitivno sprejet, ampak je bil dogovorjen nov sestanek v Ljubljani.

Od 1. do 3. decembra so se sestali v Ljubljani slovenski, hrvatski in srbski politiki z ozemlja monarhije. Ta jugoslovanski kongres je sprejel izjavo, v kateri je rečeno, da je ostala enotnost južnih Slovanov »skozi vse veke svetovnih dogodkov neprestano živa v narodnem čustvu in se javlja proti drugim narodom v jedinstvu jezika«, da čutijo Slovenci, Hrvati in Srbi, ki živijo v mejah habsburške monarhije, dandanes enake narodne potrebe, da zaradi tega združujejo »vse svoje moralne in materialne moči ter jih hočejo uporabljati na svoje jedinstvo na književnem, gospodarskem in političnem polju«, da bodo delovali za uresničenje svoje enotnosti na vsak zakonit način in se sporazumevali ob vsakem vprašanju in da »bodo osnovali svoje delovanje tudi na to, kako bi pomagali zadovoljiti v enakih potrebah svojim bratom onstran meje, s katerimi so ene narodnosti«.

Kot prvemu javnemu uradnemu dogovoru med politikami treh narodov gre ljubljanskemu kongresu pomembno mesto v slovenski zgodovini. Po trdnosti in trajnosti sklepov je imel manjšo veljavo. Vojvodinski Srbi so se v glavnem opredelili proti njemu. Svetozaru Miletiću se je med drugim zdelo zaenkrat, ob grozeči nevarnosti, da se bo nova Nemčija polastila vseh slovenskih dežel, neoportuno, sprejemati tako politično sodelovanje s Slovenci.

Glede konkretnih političnih rešitev je bil program precej nejasen. Ni se odločil niti za zedinjenje v ogrski državni polovici, kakor je bilo predlagano v Sisku, niti za zedinjenje v federalistični monarhiji, za kar so bili v glavnem Slovenci, s svojo formulacijo pa ni izključeval nobene od teh dveh možnosti niti kakih drugih, recimo tudi združitve izven habsburške monarhije. Nekateri udeleženci so po kongresu izrecno izjavljali, da izjava ni imela namena utrjevati monarhijo niti se obvezovati do nje (Mrazović) in da (vsaj nekateri) udeleženci niso niti najmanj mislili na trdoživost in trajnost monarhije (Kostić), drugi pa so, zlasti v javnih govorih, poudarjali habsburški okvir (tako Costa in Razlag na občnem zboru »Slovenije« 6. januarja 1871, Lavrič na občnem zboru »Soče« 23. februarja 1871).⁸²

⁸² O ljubljanskem kongresu glej zdaj: Kosta Milutinović: Problematika ljubljanskog programa 1870 kod Srba i Hrvata (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-57, str. 154-182), s slovenskim in srbskim tekstom resolucije po Slovenskem narodu (»Novicah«) in Zastavi (str. 165-166), Dušan Kermavner: Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu (prav tam 14, 1960, str. 203-217), isti: Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega programa v Ljubljani leta 1870 (prav tam 16, 1962, str. 81-144), Fran Zwitter: Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870 (prav tam str. 145-170), Dušan Kermavner: Še nekaj gradiva o ljubljan-

V praktični izvedbi programa je začel 5. januarja 1871 izhajati v Sisku dnevnik »Südslawische Zeitung«, a le za pol leta. Ljubljanski program so sprejela slovenska politična društva po posameznih deželah, tako kranjska Slovenija, goriška Soča, koroška Trdnjava, propagirali so ga časopisi, v njegovem znamenju je bil naslednji tabor, organiziran v Kastvu v Istri (21. maja 1871), s hrvatsko-slovensko udeležbo in značajem — toda vse to je zelo hitro minilo. Sestavljen ni bil niti memorandum cesarju, ki bi ga po sklepu kongresa morali izdelati. Do kakega globljega in trajnejšega sodelovanja, kakor ga je predvideval program, ni prišlo.

Posebej je poudariti, da je v vseh jugoslovanskih načrtih Zedinjena Slovenija sestavni del širše enote, zamišljene kot federacija enakopravnih delov. Zato je popolnoma točno, da jugoslovanski program ne ukinja programa Zedinjene Slovenije, niti ga ne spreminja, ampak samo dopolnjuje. »Slovenijo bomo zahtevali, kakor smo jo zahtevali dozdej«, piše »Slovenski Narod«, »samo da jo bomo zahtevali z večjo močjo, ker smo si pridobili novih zaveznikov«. ⁸³ S hrvatske strani pa je še pred obema sestankoma v Sisku in Ljubljani pisalo glasilo Narodne stranke Zatočnik, da nikakor ne gre vsiljevati Slovincem hrvatski jezik. »Spoznali smo za najprvo potrebo, da ima vsak slovanski narod najprej tako vrediti svojo posebno hišo, ka bi v njej nihče drug ne mogel početi kar mu drago, ne mogel nihče drug v njej gospodariti, z njegovim zborom razpolagati, razen narod sam.« ⁸⁴

VII

Kakšno je v tem času stališče Slovencev do Avstrije, do habsburške monarhije? Gotovo je, da se v objavljenih programih in izjavah poudarja navezanost na monarhijo, težnja Slovencev po življenju v Avstriji, znikanje vsake misli na kako protiavstrijsko tendenco. V tem smislu so proavstrijski vsi naši programi, i klerikalni i liberalni. Da Slovenci ne silimo iz Avstrije, poudarja Levstik v svojem političnem programu »Slovenskega juga« in se sklicuje na »sijajne čine starodavne zgodovine«. ⁸⁵ »Slovenski narod« postavlja na čelo svojega političnega programa »jeditno, mogočno in svobodno Avstrijo«, opredeljujoč jo kot zavetje pred Italijo in Prusijo. ⁸⁶ Od leta 1865 dalje se pri utemeljevanju Zedinjene

skem kongresu leta 1870 (prav tam 17, 1963, str. 155—170), isti: O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinopisju (prav tam str. 225—254), Fran Zwitter: Odgovor polemičnemu izkrivljanju (prav tam 18, 1964, str. 243—250), Dušan Kermavner: Še iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870 (prav tam 19—20, 1965-66, str. 319—354), Vera Ciliga: Narodna stranka i južnoslavensko pitanje 1866-70 (Historijski zbornik 17, 1964, str. 85—114), Dušan Kermavner: O najnovejši apologiji hrvaške Narodne stranke (prav tam 18, 1965, str. 251—283). K temu je dodati še Kermavnerjev pregled polemike ter nekatere popravke v knjigi Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (Ljubljana 1966) (Priatelj V), str. 537 in naslednje.

⁸³ »Slovenski narod« 13. dec. 1870.

⁸⁴ Citirano po »Priatelj« III, str. 187.

⁸⁵ Levstik: Zbrano delo VIII, str. 316.

⁸⁶ »Slovenski narod« 2. apr. 1868.

Slovenije ali slovenskega zedinjenja na historični podlagi rado poudarja, da bi bila taka tvorba v interesu monarhije, da bi bila to obramba, krepka podpora monarhije proti italijanskim aspiracijam.

Vendar pa ta navezanost na Avstrijo nikakor ni brezpogojna. »Poroštvo obstanka in uspešnega razvijanja avstrijske države vidimo edinole v obveljavi federalističnih načel«, je rečeno v programu »Slovenskega naroda« in podobno v nešteti drugih izjavah. O Avstriji pa, ki bi enakopravnosti svojim narodom ne dala, so sodbe zelo ostre in neugodne. V trenutku, ko postaja dualizem stvarnost in polni Slovence z ogorčenjem, zapiše Einspielerjev »Slovenec«: »Če svojih pravic ne vidimo spoštovanih, ali bi se bilo kaj čuditi, če porečemo tudi mi: ,če nam bi grenili naš položaj v Avstriji... nas bi razpad te države nič več ne polnil z ravnodušnostjo, ampak bi si ga prav s hrepenenjem želeli.«⁸⁷ Citirane besede so Kaiserfeldove in se nanašajo na razmerje Nemcev do Avstrije.

Poudarjanje navezanosti na Avstrijo pri sestavljalcih programov in piscih člankov je gotovo plod različnih nagibov. Pri mnogih, zlasti klerikalno in konservativno usmerjenih ljudeh izhaja nedvomno iz globokega, tradicionalnega občutka in prepričanja. Pri mnogih more biti to le hladen političen račun: ob nevarnostih, ki prete Slovincem, zlasti ob nemški (takrat so radi rekli: pruski) in italijanski, je najboljša rešitev še v habsburški monarhiji. Liberalni Zarnik je v svojem volilnem programu z dne 1. maja 1869 točko o odnosu do Avstrije formuliral popolnoma v tem hladnem smislu: »Da nam med vsemi državnimi kombinacijami Avstrija daje še vedno največje poroštvo za ohranjenje in vzdrževanje naše narodnosti; a to edino le takrat, ako se Avstrija na svoji po naravi odmerjeni, to je, federativni podlagi ustroji.«⁸⁸ Nedvomno je poudarjanje zvestobe Avstriji in dinastiji mnogokje tudi le propagandnega značaja in neiskreno: na eni strani, da bi bile slovenske težnje in zahteve bolj sprejemljive za vladu in dvor, na drugi strani, v obrambo proti nemškimi nacionalnim nasprotnikom, ki so Slovincem v tem času zelo radi podtikali protiavstrijske tendence, zlasti še, če je šlo za jugoslovanski program ali slovanska in rusofilska čustva. Na podoben način so tudi polemike s slovenske strani rade prikazovale nemške nacionalne ideje kot protiavstrijske. Levstik, ki, kakor vemo, ni imel vere v Avstrijo, je rad poudarjal avstrijstvo Slovencev v svojih člankih. Nazadnje moramo misliti tudi na tiskovno zakonodajo in cenzurno prakso, ob kateri ni bilo mogoče napisati vseh misli, zlasti seveda ne protiavstrijskih.

V letih, ki o njih govorimo, zlasti po izgubljeni vojni proti Prusiji leta 1866 in po pruski zmagi v vojni s Francijo leta 1870, je tudi na Slovenskem v ospredju vprašanje, ali bo habsburška monarhija sploh preživela velike spremembe evropskega političnega zemljevida, in če Avstrija ne bo več, kaj potem. Zlasti v liberalnem »Slovenskem narodu« se dosti piše o tem. Postavili smo že v svoj program, je rečeno v enem takem članku, da smo Slovenci dobri Avstrijci. Vendar nam noben psi-

⁸⁷ »Slovenec« 3. jan. 1867.

⁸⁸ »Novice« 12. maja 1869.

holog ne bo štel v strašen greh, da nas včasih obide tudi misel na svojo lastno individualnost. Saj se tudi najpoštenejši sin vprašuje, kaj bo počel, če mu mati umre.⁸⁹ Avstrija pa je do nas bolj mačeha kot mati. Glede obstoja monarhije je Slovincem popolnoma jasno, da ni odvisen od njihovih želja, ker so premajhen in preneznaten faktor. Niti je ne morejo obdržati, niti je ne morejo razbiti, tudi če bi jo hoteli.⁹⁰

Najbolj se Slovenci boje vključitve v novo Nemčijo pod vodstvom Prusije in Bismarcka, saj so bile slovenske dežele dolga stoletja del svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti in v letih od 1815 do 1866 Nemške zveze, za zedinjeno Nemčijo pa se je vselej zahteval že iz ekonomskih razlogov dostop do Trsta in Jadranskega morja. Pretenzije raznih italijanskih piscev, o katerih mnogo piše slovensko časopisje, obsegajo vse Primorje, često pa tudi preko tega še dele Kranjske in Kanalsko dolino, pa tudi še več. Priključitev Nemčiji ali Italiji ali razdelitev med obe bi nedvomno — o tem so si vsi edini — pomenila za Slovence strahoten udarec in bi jih spravila v mnogo slabši položaj kot pa je bil ta sedanji v habsburški monarhiji. Odtod — čisto brez zveze z ljubeznijo ali navezanostjo nanjo — določen strah pred propadom Avstrije, strah pred slabšim, ki bi lahko sledilo — strah, ki ni bil neupravičen.

Slovenci so dostikrat zaskrbljeni tudi zato, ker jih njihovi lastni zavezniki in sobojevniki ne upoštevajo dovolj. Dokaj pogosto ti niso prepričani o njihovi bodočnosti ali pa se jim zdi, da so preneznatni ali da žive na preveč nevarnem prostoru ter jih zato, vsaj začasno, prepuščajo usodi. Na konferenci federalistov konec julija 1866 so bili le Čehi, Poljaki in Hrvati; Riegerjev program, ki je bil tu predložen, je Slovence docela prezrl in jih pustil v sklopu nemških dednih dežel, kar je seveda med Slovenci zbudilo veliko razočaranje. Podobno je prezrl Slovence Poljak Smolka v svojem federalističnem govoru 18. septembra 1869.⁹¹ Jurčič je očital hrvatskim časopisom, da so se v letih po dualizmu »vselej strašno malo ali celo nič« brigali za slovenske probleme.⁹² Od raznih načrtov, ki so se ukvarjali z razpadom Avstrije, so nekateri Slovence upoštevali, nekateri pa ne. Že omenjeni memorandum srbske vlade iz septembra 1866 je predvideval postopno likvidacijo monarhije: v prvi fazi Slovenci še ne bi bili vključeni v novo konfederacijo, pač pa v poznejši.⁹³ Ob polemiki o jugoslovanskem ljubljanskem programu leta 1870 (kakor smo tudi že omenili), je bil Svetozar Miletić zaradi nemške nevarnosti proti takojšnjemu povezovanju s Slovenci, predvideval pa je zvezo z njimi za pozneje, po velikem nemško-slovanskem konfliktu.⁹⁴

Ves boj za Zedinjeno Slovenijo, ki so ga liberalni mladoslovenci začeli s tabori in z akcijami v deželnih zborih, je bil povezan s predvidevanjem razpada Avstrije. Že Svetec je v svojem pismu Vošnjaku 26.

⁸⁹ »Slovenski narod« 11. jul. 1868.

⁹⁰ »Slovenski narod« 11. jul. 1868, 17. dec. 1870.

⁹¹ »Priatelj« III, str. 84, 85, 492.

⁹² »Slovenski narod« 15. okt. 1879.

⁹³ V op. 81 cit. delo str. 225—234.

⁹⁴ »Zastava« 4. dec. 1870.

oktobra 1866 med argumenti v korist programa Zedinjene Slovenije navedel misel, za katero pravi, da se je javno (zaradi cenzure) ne sme povedati in ki jo tu podajamo v nekoliko bolj svobodnem povzetku: Če se bo Bismarcku posrečilo ustvariti Zedinjeno Nemčijo, bomo Slovenci vključeni vanjo, če ne bomo prej imeli Zedinjene Slovenije, če ne bomo prej po upravnih mejah ločeni od avstrijskih Nemcev — prav tako, kakor so bili zdaj Beneški Slovenci priključeni Italiji, ker so veljale stare zgodovinske meje provinc; to pa se jim verjetno ne bi zgodilo, če bi bile meje prej preurejene po narodnostih. To se pravi, treba je čimprej doseči Zedinjeno Slovenijo. Zedinjena Slovenija, naslonjena na sosednje Južne Slované — v tem je upanje, da nas potem Nemčija ne bo mogla priključiti, računati bi mogli na podporo držav, ki bi si ne želele premočne Nemčije (Francija in Rusija) in tudi narodno načelo bi nam bilo v pomoč.⁹⁵

Svetec je sicer leta 1867 zavil na oportunistično politiko, toda mladostlovinci, zbrani okrog »Slovenskega naroda«, so začeli uresničevati ta program. »Če katastrofa pride,« je pisal Jurčič v »Slovenskem narodu« 17. decembra 1870, »mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj tirjamo. Z zedinjenjem Slovencev med seboj — postavili smo prvi del našega programa za bodočnost na dnevni red, z idejo zveze s Hrvati — drugi del. Sedaj nam je delavnim biti, da se te ideje v narodu utrdijo in da se zvršetku bližajo. Kedaj bodo realizirane, ter ali v monarhiji, ali po rešitvi orientalnega pitanja — to ne odločujemo mi, to odloči bodočnost, ktera bode naše želje že na dnevnem redu našla in narod pripravljen dobila.« Podobno piše Zarnik v začetku naslednjega leta in posebej citira kot tudi za Slovence veljavne Deákove besede: »Če Avstrija razpade, si moramo že vnaprej svojo deželo urediti, da z gotovim državnopravnim faktorjem vsakemu tujcu nasproti stopimo.«⁹⁶ V istem smislu se utemeljuje že zgoraj v IV. poglavju omenjena trditev, »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo« in poudarja, da bo za vero še pozneje čas.

Kakor vidimo iz vsega tega, ob akciji za Zedinjeno Slovenijo ni šlo samo za to, da se monarhija za Slovence pravično preuredi, ampak še posebej za pripravo na morebitni razpad Avstrije. Inicijatorji akcije za Združeno Slovenijo so se zavedali — in ta njihov račun je bil popolnoma pravilen — da bi v primeru razpada moglo rešiti Slovence le to, kar bodo dosegli do tistega trenutka: ali že razmejitev po narodnostnih mejah, ali pa vsaj tako jasno dokumentirana in očitvidna volja, da bodo mogli najti za svojo svobodno eksistenco izven Velike Nemčije ali (oziroma in) Italije oporo v zunanjih silah. Zato akcija taborov, ki naj pokaže razpoloženje množic, zato akcija v deželnih zborih.

S tem pa obenem lahko odgovorimo tudi na vprašanje, kakšen je bil odnos mladostlovencev do Avstrije. Nikakor ne bi mogli pritrditi ti-

⁹⁵ Pismo objavljeno v Vošnjak: Spomini I, str. 213 in naslednje. Glej isto misel pri Levstiku 1871 (»Priatelj« III, str. 510).

⁹⁶ Miroslav Gorše: Doktor Valentin Zarnik (Ljubljana 1940), str. 74.

stim, ki menijo, da so bili povsem privrženi monarhiji, da so računali na Slovenijo le v okviru monarhije, da so bili popolni avstroslavisti. Avstroslavizem je imel svoj veliki čas v letu 1848, v šestdesetih letih je bil položaj že drugačen.⁹⁷ Razočaranju pod Schmerlingom se po kratkem intermezzu upanja pridružuje še večje razočaranje, naravnost ogorčenje ob dualizmu. Še pomembneje pa je, da izginja vera v obstoj Avstrije. Leta 1848 so Slovenci imeli, kakor tudi drugi slovanski narodi monarhije, voljo braniti Avstrijo in boriti se zanjo. Take volje pa zdaj ni. Mladoslavenci so to zelo jasno povedali. »Slovenski narod« piše 17. decembra 1870: »Da je avstrijsko vprašanje identično s slovenskim, trdé pri nas samo tisti politikarji, ki so v absolutističnih časih... narodno politikovati začeli in jim je fraza, da se prej ,hrib omaje' nego Slovenčeva zvestoba, v dušo zarastla, dasiravno stavimo mi drugi glavó, da z nami vred nimajo nikakega veselja, žrtvovati se za Avstrijo, ako nam tudi pravična ni. Gesla: mi hočemo za Avstrijo sladko umreti, tudi če nam za življenje kot narod in Slovani ne dáde garancij — si pri nas še nikdo ni postavil«. V drugem članku pol meseca pozneje pa je rečeno, da brez vse hinavščine želimo, da se Avstrija ohrani, da pa želimo drugačno Avstrijo. Ob taki, kakršna je, »se moramo oklepati, navduševati in žrtvovati le za svojo ožjo domovino« — to se pravi, le za Slovenijo. »Naš državni patriotizem pa nam je predpisan v kazenskem zakoniku in naše požrtvovanje bode toliko, v kolikor se nam bode predpisalo v davkarskih knjigah in v brambovski postavi.«⁹⁸

Vidimo torej, da liberalni mladoslavenci ob dualizmu ne stoje več na pozicijah klasičnega avstroslavizma. Njihov temelj je samo Slovenija — Avstrija je povsem podrejenega pomena. Zanj nimajo ne vere, ne ljubezni, ne občutkov dolžnosti ali žrtvovanja, za bodočnost jim je le ena od možnosti.

Pravega protiaustrijsstva v širšem obsegu gotovo v tem času ni, motili pa bi se, če bi rekli, da ga sploh ni. Pri nekaterih se pojavlja le tu in tam, morebiti celo le v trenutkih afekta in ogorčenja, pri drugih kot stalna tiha misel za najožji krog — toda poleg vsega takega protiaustrijsstva brez vsake dejavnosti je obstojalo, čeprav v neznatni meri, tudi aktivno protiaustrijsstvo. O tem imamo danes še zelo malo raziskav. Samo en primer: Slovenec Janez Pohar je emigriral leta 1863 v Srbijo, leta 1871 pa začel v Bukarešti izdajati časopis Jugoslavija, ki se je zavzemal za federacijo južnih Slovanov, ki bo nastala s propadom Turčije in Avstrije.⁹⁹ Prav v šestdesetih letih se pojavljajo tako v Srbiji kot na Hrvatskem najrazličnejši načrti, ki se ukvarjajo s pripravljanjem

⁹⁷ Fran Zwitter: Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870 (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 162, 163).

⁹⁸ »Slovenski narod« 3. jan. 1871.

⁹⁹ M. Rode: Nekaj podatkov o Janezu Poharju (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 99 sl.).

na neko novo jugoslovansko ali širšo tvorbo na ruševinah Avstrije in Turčije ob ugodnih mednarodnih prilikah.¹⁰⁰ Nedvomno so nekateri med njimi imeli zveze tudi s Slovenijo.

VIII

Glavne ugotovitve našega razpravljanja so naslednje:

Že v času, ko se je dualizem pojavljal kot možnost, in v času, ko se je pripravljaval avstro-ogrski sporazum, prav tako pa seveda tudi potem, so smatrali Slovenci dualizem kot najslabšo obliko ureditve monarhije, ki bo na škodo vsem narodom razen Nemcev in Madžarov. Ob sprejemanju sporazuma je bila slovenska javnost proti, slovenski državni poslanci pa so vodili oportunistično politiko, ki je vzbujala veliko ogorčenje.

Program združitve vsega ozemlja, na katerem žive Slovenci, v Zedinjeno Slovenijo je po vojni leta 1866 močno oživel. Zmaga na deželno-zborskih volitvah v letu 1867 je pomenila močno politično afirmacijo slovenskega narodnega gibanja ter njegovega boja za enakopravnost.

V letih po sporazumu (1868—1871) je prišlo do močne radikalizacije slovenskega narodnega gibanja. Na to radikalizacijo so vplivali veliki mednarodni dogodki, ki so prinašali nove zmage nacionalne ideje, obenem pa veliko krizo habsburške monarhije, za katero se zdi, da je blizu razpada, vplivalo je razočaranje nad notranjim razvojem v monarhiji ter ogorčenje nad dualizmom.

Liberalni mladoslovenci so začeli leta 1868 z veliko akcijo, ki je prenesla program Zedinjene Slovenije s časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov med množice in v deželne zборе. Tabori so navdušili slovenske kmete za Zedinjeno Slovenijo. Od deželnih zborov se je mogel za Zedinjeno Slovenijo izjaviti le kranjski, zahteve po njej pa so se slišale tudi v štajerskem in goriškem. Program Zedinjene Slovenije se je povezal z jugoslovanskim programom zlasti na kongresu slovenskih, hrvaških in srbskih politikov v Ljubljani decembra 1870.

Ta radikalizacija, katere iniciatorji so bili liberalci, je pomenila obenem tudi močno okrepitev liberalne struje slovenskega narodnega gibanja, ki je dobila zdaj nedvomno vodilno vlogo; omogočila ji je zavračati klerikalne težnje, ki bi hotele povezati obrambo narodnosti z obrambo vere in cerkve. Narodna stranka je bila sicer celota, ki se je zavedala pomena in potrebe skupnega nastopanja, ki pa so jo seveda vendarle pretresala notranja nesoglasja: razen klerikalno-liberalnih nasprotij so bila to nasprotja med oportunističnimi in radikalnimi koncepti slovenske narodne politike, ki se kažejo v letih od 1867 do 1870 zlasti glede državnega zbora (ali v njem sodelovati, čeprav v opoziciji, kakor so to delali slovenski poslanci, ali se po češkem vzgledu abstini-

¹⁰⁰ Zwitter, v op. 97 cit. razprava, zlasti str. 150—152, 155 in naslednje; Vučković, v op. 81 cit. zbirka dokumentov.

rati) in glede zahtev po Zedinjeni Sloveniji v deželnih zborih (ali so oportune ali ne). V oportunističnem taboru so bili konservativci, pa tudi mnogi liberalci; vodilne pozicije so imeli na Kranjskem, močni so bili tudi v goriškem deželnem zboru. V taboru radikalne politike so bili liberalci, pa tudi mnogi konservativci; vodilne pozicije so imeli na Štajerskem.

Ustanovitev Zedinjene Slovenije se je zdela edina garancija za to, da bodo Slovenci res dosegli enakopravnost v monarhiji. Vendar pa iniciatorjem akcije boja za Zedinjeno Slovenijo ni šlo le za to, da se monarhija za Slovence pravično preuredi, ampak so začeli svoje delo še posebej zato, da bo slovenski narod pripravljen na morebiten razpad monarhije, da bo mogel pred vsemi nevarnostmi (zlasti s strani Nemčije in Italije) rešiti svoj obstoj in svobodno eksistenco.

Zusammenfassung

DIE SLOWENISCHE POLITIK AM ANFANG DES DUALISMUS (1867—1870)

Diese Abhandlung wurde auf der internationalen Konferenz über den österreichisch-ungarischen Ausgleich in Bratislava (28. VIII. bis 1. IX. 1967) als Referat vorgetragen und wird auf Deutsch in der Konferenzpublikation erscheinen.

Josip Lučić

AGRARNO-PROIZVODNI ODNOSI U OKOLICI DUBROVNIKA
(do polovine XIV stoljeća)

Osnovni i prvotni kopneni teritorij starog Dubrovnika obuhvaćao je područje današnje Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada, zvao se Astoreja.¹ To je neposredna kopnena okolica Dubrovnika. Uz taj kopneni teritorij Dubrovnik je imao i otoke: Šipan sa otočićima oko njega, Lopud, Koločep, sv. Andrija, Daksa, Grebeni, Lokrum, Mrkan, Bobara i Supetar.

Ovom prvotnom i osnovnom teritoriju dubrovačka komuna uspjela je pripojiti i steći druge otoke i kopnene oblasti. 1252. god. otok Lastovo, 1333. Ston i Pelješac, 1345. Mljet, 1357. gornje dijelove Astoreje, 1399. Primorje od Orašca do Stona, 1419. istočni, a 1426. zapadni dio Kona-vala.² Dubrovnik je tim stjecanjem konačno zaokružio svoj teritorij, ono što nazivamo područje dubrovačke republike.

Činjenica da je Dubrovnik postepeno i naknadno stjecao pojedine oblasti, od kojih neke dosta kasno u XIV i XV stoljeću, imat će odražaja i na agrarne odnose na dubrovačkom teritoriju. Sva stečena područja u toku XIV i XV stoljeća već su imala ustaljene agrarno-proizvodne odnose u sklopu onog društvenog i državnog uređenja kojem su do tada pripadala. Dolaskom pod dubrovačku vlast oni će se malo po malo izjednačivati u agrarno-proizvodnim odnosima sa ostalim prvotnim dubrovačkim oblastima. Neke će oblasti uspjeti zadržati u tom pogledu i neku svoju specifičnost.³ Zbog toga novo stečena područja ne mogu biti uzorak kakvi su bili agrarno-proizvodni odnosi u starom Dubrovniku, konkretno u XIV stoljeću i prije. Potrebno je ispitati te odnose na onom prvotnom kopnenom teritoriju Dubrovnika, njegovoj Astoreji. Tu su se razvijali oni karakteristični dubrovački agrarno-proizvodni odnosi koji će se nastojati primijeniti na sve njegove oblasti. Dakle ako želimo znati koje su značajke dubrovačkih agrarno-proizvodnih odnosa, moramo ih istraživati na njegovom prvotnom kopnenom području, neposrednoj okolini grada, Astoreji. Istražit ćemo stoga te odnose do polovine XIV stoljeća tačnije do 1366. god. Tada se naime dubrovačka Astoreja definitivno teritorijalno zaokružuje, a u agrarno-proizvodnim odnosima javljaju se

¹ Usp. J. Lučić, Dubrovačka Astoreja — granice i područje do 1366, Bere-tićev zbornik, Dubrovnik 1960, 49—55, — isti: Historijska topografija dubrovačke Astoreje, Anali Historijskog instituta JAZU VIII-IX, Dubrovnik 1962, 275—299.

² V. Foretić, Dubrovnik, Pomorska enciklopedija II, 549.

³ B. Stulli, Dubrovnik, Enciklopedija Jugoslavije 3, 134.

novi oblici. Pri tome ćemo uzeti u obzir i agrarno-proizvodne prilike na otocima Šipanu, Koločepu i Lopudu, jer se i oni uklapaju u prvotni teritorij Dubrovnika.

Postoji dosta literature o agrarnim odnosima u starom Dubrovniku.⁴ Ona se može podijeliti u tri skupine: jedni pisci dokazuju da su se ti odnosi temeljili na privatno-pravnim ugovorima. — drugi, da je to bio pravi feudalizam, — treći su upozoravali na dubrovačku specifičnost u agraru.⁵ Mišljenje tih posljednjih prevladava danas u nauci. Oni su dali najiscrpnije studije o tom predmetu. Rezultati njihova rada čine i danas temelj daljem istraživanju. U prvom redu Antonio degl'Ivellio u svojoj knjizi^{5a} opširno je obrazložio što je kmet (contadino), što polovnik (colono semplicemente tale). Dragan Roller^{5b} na arhivskim podacima obradio je razne vrste agrarnih odnosa: obrada zemlje u vlastitoj režiji, zakup novčani i naturalni, dugoročni i kratkoročni, polovništvo, kmetinstvo.

Pored relativno dovoljne literature ipak se još uvijek može za razjašnjenje tih odnosa dodati nešto novo, objasniti što nije dovoljno obrađeno ili što je netačno prikazano.

Kolonat u svojim vidovima bez sumnje osnovni je oblik agrarnih odnosa u Dubrovniku i Dalmaciji u ranom srednjem vijeku i kasnije. U literaturi ne postoje jedinstvena mišljenja o njegovom kontinuitetu iz rimskog vremena do srednjeg vijeka. Neki pisci dijele srednjevjekovno napoličarstvo od antičkog kolonata. Smatraju da se napoličarstvo javlja npr. u Istri u XII stoljeću i da nema veze s antikom.⁶ Većina smatra da je kolonat u srednjem vijeku u stvari kontinuitet iz rimskog doba u vidu ustanove »locatio«.⁷ Samo polovništvo da je jedna čudna vrsta lokacije.^{7a} Ivellio opet smatra da dubrovačko polovništvo »colonia« rezultira iz maksima rimskog prava, koja se odnose na »societas«⁸, dok Medini iznosi da težački ugovor nije »societas«.⁹ F. Rački priznaje postojanje rimskih gospodarskih uredbi »osobito u Dalmaciji... i po propasti zapadne rimske carevine«, ali da u Hrvatskoj »ne ima dokaza da bi uredba kolonata onako, kao što je drugdje razvijena bila«.¹⁰ H. Mayr

⁴ Pregled literature usp. kod Dragan Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 5, Zagreb 1955, str. 11—30 (kratica: Roller).

⁵ O toj razdiobi usp. J. Lučić, Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku, Vjesnik državnog arhiva IV, Zagreb (u tisku).

^{5a} Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, 1873 (kratica: Ivellio).

^{5b} Roller, n: dj. passim.

⁶ B. Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, Jadran-ski zbornik II, 1957, 244. — Slično zastupa i A. Pertile, Storia del diritto italiano, III, Torino 1894, 183 — iako priznaje postojanje kolonata u srednjem vijeku.

⁷ Cesare de Pellegrini-Danieli, Sulla colonia dalmata, Zadar 1896, 10, 15 i d.

^{7a} Ibidem, 15.

⁸ Ivellio, 114.

⁹ O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar, 1920, 35.

¹⁰ Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU 105, str. 205, 236.

misli da kontinuitet treba tražiti ne u daljem oblikovanju starorimskog kolonata nego u formama kasnorimskog feudalnog gospodarstva.¹¹ Priznaje kontinuitet rimskog načina poljoprivrede u Dalmaciji, ali drži da se taj kontinuitet održao preko dalmatinskih gradova. Kod Hrvata, prema njemu, ne nalazi se nijedan dokumenat o kolonatu, nego samo o robovima.¹² U vrijeme, naime, seoba naroda i dolaska Slavena, seljaci — koloni, »inquilini« bježe u gradove. Uslijed njihove brojnosti pada cijena radnoj snazi, postaju plijen bogatih, a neki čak i robovi. Preko njih održao se ne samo rimski posjed nego i rimski proizvodni odnosi.¹³ I Rački i Mayr upozoravaju dakle da se kontinuitet agrarnih proizvodnih odnosa u obliku kolonata održao jedino preko dalmatinskih gradova. Obojica traže uzrok tom postojanju u pravnim normama. Postojanje kontinuiteta kolonata u Zapadnoj Evropi u srednjem vijeku dokazuje F. de Coulanges.¹⁴

Cilj našeg istraživanja bit će: I. iznijeti razvoj starorimskog kolonata; — II. prijeći na istraživanje vidova agrarnih odnosa u Dubrovniku u srednjem vijeku.

I STARORIMSKI KOLONAT

a) U rimskom carstvu

Kolonat je forma proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Javlja se u vremenu krize robovlasničkog društvenog uređenja starog rimskog carstva.

Uzroci pojave kolonata raznovrsni su. Robova, koji su bili osnovna radna snaga na latifundijama bilo je u doba carstva sve manje. Dijelom su se prorijedili, desetkovani su u ustancima, dijelom su prirodno izumirali, jer se u doba carstva ne vode veliki osvajački ratovi. Pojavljuje se nestašica radne snage i opadanje proizvodnje. Rad robova postaje nerentabilan. Oni nisu bili zainteresirani za rad. U I-II stoljeću n. e. počinje propadati poljoprivreda u Italiji i uslijed konkurencije provincija vinom i maslinama.¹⁵

Kрупni zemljovlasnici počeli su tada rasparčavati svoje veleposjede na sitne parcele i davati ih na obradu slobodnim ljudima u vidu zakupa. Time se htjelo, kako ističe rimski pisac Columella, podići produktivnost rada i potaknuti zainteresiranost obrađivača.¹⁶ Poljoprivredna proizvodnja vraća se na sitnu proizvodnju. »Sitna je proizvodnja postala jedini oblik

¹¹ H. Mayr, *Das dalmatinische Kolonat. Eine rechthistorische Skizze*, 1911, 7.

¹² *Ib.* 10.

¹³ *Ib.* 11.

¹⁴ *Recherches sur quelques problèmes d'histoire. Le colonat romain*. Paris 1885, str. 146 i d. (kratica: Coulanges).

¹⁵ N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 1951, 372—3. — K. V. Ostrovitjanov, *Kratak pregled predkapitalističkih formacija*, Zagreb 1947, 73.

¹⁶ J. Burian, *L'influence des rapports de production de la période esclavagiste sur le développement du colonat*, *Sborník historický*, II, Praha 1954, 246.

koji se isplaćuje. Jedno poljsko imanje za drugim rasparčavalo se na male parcele koje su izdavane nasljednim zakupcima.¹⁷

Neki pisci iznose da je kolonat »forma zavisnosti seljaka od krupnih zemljovlasnika u periodu rimske imperije«,¹⁸ pa ga ograničavaju samo na stari vijek. Prema Ostrovitjanovu koloni su »sitni zavisni seljaci, koji rade na državnim ili privatnim imanjima, a moraju ispunjavati neke obaveze«. ¹⁹ Drugi iznose da je kolonat »institut obligacionog karaktera, po kojem vlasnici daju svoju zemlju u nasljedni zakup seljacima, koji je obrađuju u vlastitoj režiji dajući vlasniku od svega što proizvedu ili određenu količinu ili određeni njihov dio«. ²⁰ Slična toj definiciji jest druga da je kolonatski ugovor ugovor po kojem vlasnik zemlje daje ju drugome uz obavezu da je obrađuje i da mu daje određenu količinu ploda. ²¹ Iz tih definicija možemo izvući da je kolon dužan obrađivati zemlju vlasnika i davati mu određenu količinu ploda, odnosno ispunjavati druge obaveze na temelju ugovora. ²²

Kolonat je još u starom vijeku proživljavao nekoliko faza razvoja.

Kolon u I stoljeću n. e. obični je slobodni zakupnik. Vlasnik mu daje zemlju, a ovaj zakupninu u novcu. To je locatio-conductio. Zakupnik je slobodan čovjek, može, po isteku ugovora, napustiti zemlju. Sudski nije podložan zemljovlasniku (>colonus nostro juri subjectus non est<). ²³ Zakupnina se ispočetka plaćala u novcu. Ako zakupnik nije imao novaca, plaćao ju je u dijelu ploda. Pojedinci nisu mogli uvijek isplaćivati zakupninu, pa su, kako misli F. de Coulanges, bili primorani ostati raditi na zemlji i poslije isteka ugovora. Na taj su se način »vezali« uz zemlju ne silom zakona, nego zbog duga (str. 18). Pojedini slobodni građani, koji su bili zaduženi, dolazili su obrađivati zemlju kreditoru, pa su i oni tokom vremena postali koloni. U I-II stoljeću n. e. postoje: slobodni zakupci, i oni »vezani« uz zemlju — koloni.

Kolonat se razvio i na velikim zemljišnim domenama zvanim »saltus«, koje su bile redovito u državnim rukama. Dobro su poznate prilike u II stoljeću n. e. na »saltus Burunitanus« u sj. Africi, današnjem Tunisu. Orađivači zemlje na tom »saltusu« potjecali su iz slobodnog nižeg društvenog staleža »populus plebeius«. Orađivali su zemlju, a da nisu sklapali ugovor o radu. Zakupninu nisu plaćali u novcu, jer su bili siromašni, nego

¹⁷ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, K. Marks-F. Engels, Izabrana djela, II, Zagreb 1950, 278.

¹⁸ Boljšaja sovjetska enciklopedija, Moskva 1953² T. 22 sub Kolonat.

¹⁹ Ostrovitjanov, n. dj. 74.

²⁰ Enciklopedija leksikografskog zavoda IV, sub Koloni.

²¹ Pellegrini-Danieli, n. dj. 3.

²² Općenito o kolonatu dao je dobar prikaz G. Segrè u Enciclopedia italiana X 1931, sub Colonato, u kojem je iznio razne teorije o porijeklu, vremenu postanka kolonata. Isti je napisao opširnu raspravu, Studio sulla origine e sullo sviluppo storico del colonato romano, Archivio giuridico XLII—XLVI, Pisa, 1890-91 u kojoj je veći dio prostora posvetio prikazu i pobijanju raznih mišljenja o kolonatu. Zatim je Seeck, također dao opširan prikaz u PWRE IV sub Colonatus.

²³ Coulanges, 14.

dijelom ploda (>partes agrariae<) i odradom nekoliko dana u godini (>operae<). Zbog siromaštva bili su dobrovoljno trajno vezani uz zemlju, ali ne silom zakona. Takva vrsta davanja zakupnine proizlazila je iz diobe posjeda na 2 dijela: dio, koji imaju koloni za sebe i sa kojeg daju od prihoda 1/10 vlasniku, i dio, koji je vlasnikov, na kojem koloni rade besplatno 6 dana godišnje (str. 129).

U II stoljeću n. e. osobito se osjeća nestašica radne snage mladih ljudi >penuria juventutis<.²⁴ Rimski carevi, prvi je to počeo Marko Aurelije (161—180), naseljavaju >barbare< Germane na rimsko tlo. Oni su bili razmješteni po carstvu u svojstvu kolona. Prilikom stupanja na rad nisu sklapali ugovor.²⁵

Pored kolona zemlju su obrađivali i robovi. Oni su obično radili grupno (>familia rustica<). Malo po malo počeli su ih zemljovlasnici iskorišćavati i na drugi način. Davali su im mali dio zemlje (>peculium<), ostavljali ih da rade na komadu zemlje pod određenim uvjetima. Iako su po količini rada radili kao zakupnici ostajali su i dalje neslobodni. Rob je mogao imati i nešto zemlje >quasi colonus<. Između takvog roba i vlasnika nije postojao ugovor.²⁶ Iz te vrsti robova razvit će se >servi casati<.²⁷ U činjenici da su robovi dobili >peculium< neki vide povoljan utjecaj kolonata na robove.²⁸

Uz robove radili su na manjim imanjima i oslobođenici, koji su obrađivali svoj komad zemlje. Za uzvrat davali su vlasniku novac ili nekoliko radnih dana.²⁹

Postoje dakle 3 vrste obrađivača vezanih uz zemlju: 1. koloni, slobodni ljudi — 2. oslobođenici — 3. robovi, neslobodni.

U IV stoljeću n. e. svi obrađivači zemlje upisani su u knjigu zemljišnog posjeda, da bi plaćali zemljišni porez po glavi čovjeka >capitatio<. Kolon je zbog toga bio upisan u cenzusnu knjigu. To je značilo gotovo legalno njegovo vezivanje uz zemlju.³⁰ Kao obrađivač, dakle >caput< kolon je upisan u fiskalnu jedinicu zemlje >jugum< i plaća porez. Postao je adscriptitius, jer je njegovo ime upisano (adscriptum) uz malo imanje koje obrađuje i za koje je morao plaćati porez.³¹ Kolon je i izričitim zakonima vezan uz zemlju. Konstantinovim zakonom 332. naređuje se, ukoliko netko uzme kolona mora ga povratiti i još platiti kaznu (>is non solum eumdem origini suae restituat, verum super eodem capitacionem temporis agnoscat< Coulanges, 89). Ako kolon namjerava pobjeći pada u robovsko stanje i okuju ga u željezo (>ipsos etiam colonos qui fugam meditantur, in servilem conditionem ferro ligari conveniet< ib. 91). Valentinijan I ponovno 371. zabranjuje kolonima napustiti zemlju (>colonos

²⁴ Gino Luzzato, *Ekonomika povijest Italije I*, Zagreb, 1960, 87.

²⁵ Coulanges, 53.

²⁶ Ib. 57—58.

²⁷ Luzzato, n. dj. 107.

²⁸ Maškin, n. dj. 411.

²⁹ Coulanges, 54—60.

³⁰ Ib. 83.

³¹ Luzzato, n. dj. 106.

abeundi rure in quo eos originis, agnationisque merito certum est immorari licentiam habere non posse censem» (ib. 92). Jedan Teodozijeve zakon kaže da su koloni vezani uz zemlju »quodam aeternitatis iure« (ib. 93). Prema Anastazijeveom zakonu (500. g.) ako su neki koloni radili 30 godina kod istog zemljovlasnika nemaju pravo napustiti zemlju (ib. 94).

Uprkos svim vezivanjima uz zemlju kolon je ostao formalno slobodan čovjek. Nije mogao biti prodan bez zemlje kao rob. Može se ženiti. Sa znanjem gospodara može otuđiti dio imanja. Slobodno mu je pristupiti sudu kao svjedok, branilac, tužilac čak i gospodara. U praksi, međutim, svemu tome postojale su zapreke, pa se kolon krajem IV stoljeća stvarno izjednačuje s robovima. Ne dopušta se brak kolona i slobodne osobe. On je nešto između roba i slobodnog. Mogao se osloboditi svog stanja ako postane vojnik ili svećenik. Za Justinijana kolon nije mogao napustiti zemlju, niti biti s nje otjeran (ib. 117).

Nisu svuda postojale iste odredbe o kolonatu. Na raznim su mjestima bili posebni običaji i uredbe, zato kolonat — kako ističe de Coulanges — nije institucija jedna i savršeno fiksirana. To je ovisilo o vremenu, provinciji, porijeklu kolona i posebnim uvjetima (ib. 101).

Prema zaključku F. de Coulangesa (str. 130, 172) prilikom propasti rimskog carstva poljoprivredno imanje i dalje se dijeli na dva dijela: zemlju, koju obrađuju koloni (mansus) i zemlju, koju obrađuje vlasnik u vlastitoj režiji (dominicum). Radnu snagu čine koloni, oslobođenici i robovi, ne samo u IV st. nego i doba Merovinga. Prema Luzzatu, u kasnijem vremenu, krajem VI st. postoje nasljedni i slobodni zakupci, zatim koloni, stalni robovi (servi casati) i robovi u sastavu »familiae rusticae«. ³² U karolinškoj epohi rade na dominikalnom posjedu servi dominicales ili servi cottidiani. Na posebnom dodijeljenom zemljištu kao kmetovi žive servi casati. Servi u karolinškoj epohi, kako zaključuje B. Grafenauer, bitno se razlikuju od položaja rimskih robova. Smatra da osim ovih spomena, izraz »servus« u karolinškoj epohi pokriva sve različite vrste podložnog kmetškog stanovništva. ³³

b) Agrarno-proizvodni odnosi u rimskoj provinciji Dalmaciji s osvrtom na dubrovačko područje

U Iliriku, a prema tome i u Dalmaciji, za vrijeme rimske vladavine susrećemo 3 sloja radnih ljudi u agraru: kolon, oslobođenik, rob kao i u ostalim dijelovima carstva. To nam nesumljivo dokazuje zakonska odredba Valentijana, Valensa i Gracijana u kojoj stoji da »colonos inquilinosque per Illyricum« ne smiju napustiti zemlju. Ako pređu drugome »revocati vinculis poenisque subdatur«. Nitko nije smio primiti tuđeg

³² Luzzato, n. dj. 131.

³³ B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ XIV, 1960, 58 (kratica: Grafenauer, Zgodnjefevdalna).

roba (servum), inače plaća kaznu. S oslobođenima »in libertis« ima se postupati »quem circa liberos duximus colonos retinendum«. ³⁴ Prema jednom citatu Varrona veće poljske radove: berbu, kosidbu obavljaju »obaerarii« (operarii!), kojih ima mnogo u Aziji, Egiptu i Iliriku. ³⁵ Ako bi bilo obaerarii-operarii, mogli bi zaključiti da so u Iliriku postojali još i najamni radnici.

Istraživači ekonomsko-društvene povijesti rimske provincije Dalmacije ne zadržavaju se obično na ovim radnim slojevima. Oni iznose da su rimski kolonisti imali u Dalmaciji velike posjede na kojima je, kako ističe Rostovtzeff, radilo domaće stanovništvo bilo kao zakupnici (koloni), bilo kao najamni radnici (»die Einheimischen als Pächter und Arbeiter in ihren Dienst«). ³⁶ Gradski municipiji redovito su dobivali prostrana plodna zemljišta na kojima se razvijao zakupnički odnos. G. Novak iznosi da tamo gdje su kolonisti dobili zemlju davali su je u zakup ili su je obrađivali pomoću robova. ³⁷

Budući da domaće pučanstvo nije bilo potpuno romanizirano u gradovima, a još manje na svojem teritoriju, ³⁸ zemlja izvan »ager publicus« bila je ostavljena domaćim vlasnicima. ³⁹ Pretpostavljamo da su u Dalmaciji, osim rimskih postojali i stari, domaći proizvodni odnosi u agraru. ⁴⁰

Za Epidaurus nemamo doduše izričitih, neposrednih podataka o proizvodnim odnosima u agraru. Ali zato nemamo ni razloga sumnjati da i u području Epidaura, prema tome i teritoriju koji je kasnije obuhvatila srednjovjekovna dubrovačka Astoreja, nisu postojali isti ili slični odnosi u agraru kao i u ostalim dijelovima rimske provincije Dalmacije, Ilirika i carstva. Epidaurus bio je rimska kolonija u koju su dolazili rimski veterani, dobivali zemlju i živjeli. M. Suić je iznio da je u koloniji Epidaurus bilo oko 50 centurija, koje je obuhvaćalo 10.000 jugera zemlje. Sve je to podijeljeno na 173 kolonista od kojih je bilo 168 vojnika, 2 centuriona i 13 konjanika. ⁴¹ Nešto svijetla mogla bi baciti arheologija i epi-

³⁴ Corpus iuris civilis XI, 53 (52), Codex Iustinianus II, Berlin, 1906, 443.

³⁵ »res maiores, ut vindemias ac faenicia administrant iique quos obaerarios nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia et Aegypto et Illyrico complures«. De re rustica I, 17, 12. — G. Segré, Archivio giuridico XLII, 468—9.

³⁶ M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1930, 193.

³⁷ Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, HZ I, 148.

³⁸ Rostovtzeff, n. dj. 195.

³⁹ G. Novak, n. dj. 147.

⁴⁰ Rostovtzeff ističe da su mnogi unutrašnji krajevi rimske Dalmacije i Balkana sačuvali svoju pastirsku organizaciju sve do pada rimskog carstva (La vie économique dans l'antiquité, Revue internationale des études balkaniques II, Beograd 1935, 58). — U literaturi iznijeto je mišljenje da je kmetstvo (kolonat) prastara ilirska ustanova, koja se iz Ilirika proširila u Etruriju (Rim), Lakoniju (Sparta), Makedoniju i Malu Aziju. Tek od Konstantina Velikog kad se u rimskom zakonodavstvu za oznaku kmeta upotrijebio izraz »colonus« počinje se navodno smatrati da je kmetstvo (kolonat) rimska ustanova. Usp. A. Dabinović, Otkada postoji kmetstvo, Zagreb, 1940, 83, 95 i d.

⁴¹ Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali, Zbornik instituta za historijske nauke, Zadar, 1955, 29. — Isti, Ostaci limitacije agera

grafija. U epidaurskom polju nađen je natpis »...SIBI ET LIBERTAE IVSTINAE...«⁴² »Liberta« označuje društveni položaj, oslobođenicu. Budući da je natpis nađen u polju može se zaključiti da se odnosi na osobu zaposlenu u agraru. Postojanje »oslobodenika« pretpostavlja postojanje robova iz kojih so proizišli. Iz toga bi dalje mogli zaključiti da su dvije vrste zemlje: jedna koja se obrađivala u vlastitoj režiji pomoću robova, vlastitim radom ili slobodnim seljacima, — druga, koja se davala u zakup kolonima i oslobođenicima.⁴³

II AGRARNO-PROIZVODNI ODNOSI U DUBROVAČKOJ OKOLICI U SREDNJEM VIJEKU

Uvod

Struktura starorimskog posjeda: dio zemlje, koji se obrađuje u vlastitoj režiji in dio zemlje, koja se davala u zakup, ostala je i poslije propasti rimskog carstva, poslije propasti Epidaura (614. g.). Produžila je život i u novim okolnostima, poslije dolaska Slavena u zaleđe i poslije formiranja Ragusiuma — Dubrovnika. Živjela je i u srednjem vijeku, pa čak i u novom do u XIX stoljeće. Cilj nam je istražiti: 1. obradu zemlje u vlastitoj režiji, — 2. pojavu kmetstva kao nove kategorije u agraru, — 3. oblike davanja zemlje u zakup.

1. Obrada zemlje u vlastitoj režiji

Zemlja koju su zemljovlasnici obrađivali u vlastitoj režiji zvala se »carina«, »zarina«⁴⁴ Bila je »antiquitus de carina« i nije se davala »ad medietatem«⁴⁵

Zemljovlasnici su je prvotno obrađivali besplatnom radnom snagom koju možemo nazvati robovima u srednjovjekovnom smislu riječi. O tome doprlo je do nas nekoliko fragmenata.

Dubrovčanin Sabin 1123. »optulit, beato Benedicto ecclesiam Sanctae Mariae in loco qui dicitur Rabiata prope civitatem Ragusam, cum portu et piscatione sua, cum servis et ancillis et cum omnibus omnino pertinentiis et finibus suis«⁴⁶

naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta III, 5, str. 8.

⁴² T. Mommsen, CIL III, 8412.

⁴³ Nađen je i drugi natpis u epidaurskom polju »SEVIDOLIO LIB...« (CIL III, 8414). Nije sigurno da »LIB...« je oštećeni dio od »liberto«, pa ga ne uzimamo u obzir.

⁴⁴ Monumenta ragusina, Libri reformationum, II, 292 — III, 37 (kratica MR), — Ivellio, str. 11.

⁴⁵ MR III, 39.

⁴⁶ Chronicon casinense, J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, T. 173, Paris 1854, str. 905. — V. Novak smatra da se to darovanje dogodilo za vrijeme montekasinskog opata Deziderija (1058—1087), Scriptura beneventana, Zagreb, 1920, 8. — V. Foretić, drži se teksta kronike u kojoj piše da se to dogodilo za vrijeme montekasinskog opata Oderizija IV (1123—1126), Rad JAZU 283, 73.

Ivan Gundulić daruje 30. X 1222. benediktinskom samostanu sv. Jakova »centum quinquaginta pecora et triginta vaccas et duos servos et quatuor paria bovum«. ⁴⁷

Sudac Boleslav daruje »terras videlicet atque vineas, domos et predicta mobilia atque imobilia eis concessi, insuper et ducentas oues et nouem seruos et tria iuga bouum et viginti quatuor vaccas«. ⁴⁸

23. X 1282. vodio se spor između Vitala de Gaysclauo opata crkve sv. Andrije na Šipanu s jedne strane i neke Dobrene žene pok. Obrata i njenog sina Pavla s druge strane. Opat je tvrdio da je Dobrena kćerka »Desiçe Millossii que fuit ancilla dicte ecclesie s. Andree«. Budući da se Dobrena i njezin sin Pavle nisu oslobodili »renuntiatione vel censo dicte ecclesie« moraju se vratiti u ropstvo rečenoj crkvi (»dictam Desiçam que fuit mater dicte Dobrene... erat ancilla dicte ecclesie... quod dicta Dobrena et dictus Paulus debeant redire in servitute dicte ecclesie«). Dobrena je odgovorila da »non fuit filia Desiçe ancille dicte ecclesie immo est libera et franca«. Pošto opat Vitalis nije mogao dokazati da je Dobrena kći ropkinje Desiçe, knez je presudio da su slobodni i zaključio: »quod ipsa Dobrena non fuit filia Desiçe ancille dicte ecclesie sancti Andree, nec ipsa Dobrena neque dictus Paulus sunt servi predictę ecclesie«. ^{48a} Primjer je jasan dokaz postojanja ropstva na o. Šipanu, ropstva koje se prenosi od koljena na koljeno. Da Dobrena nije uspjela dokazati da nije kći Desiçe, ropkinje crkve sv. Andrije, morala bi se »redire in servitute« zajedno sa svojim sinom i oboje postati »servi«. Primjer pokazuje da su robovi nasljedni, ali da se mogu i osloboditi.

Ti robovi i ropkinje (servi et ancillae) neslobodni su jer su sastavni dio imanja ili institucija, žive na poljima u kućama zemljovlasnika, daruju se zajedno sa zemljom. U XIII stoljeću neki od njih su pastiri jer se pojavljuju zajedno sa stokom. Smatramo da to nisu robovi, iako se nazivaju servi, u potpunom antičkom smislu riječi, premda su im blizu. ⁴⁹

Posebna vrsta robova jesu casalini. Javljaју se u opreci s obrađivačima na dio, zakupcima »tam casalini, quam illi qui laborant terras et vineas ad partem«, odnosno slobodnim obrađivačima »per casalinos et laboratores«. Žive na području Dubrovnika, izvan grada »habitant in contrata«. ⁵⁰ Neslobodni su jer se razlikuju i odijeljuju od slobodnih, žive na gospodarevim imanjima »in contrata«. Mogli bi se usporediti donekle sa »servi casati« kasnog rimskog carstva i ranog srednjeg vijeka na Zapadu.

Druga vrst robova jesu »laboratores servi«. Rade čitavu sedmicu na polju, subotom se vraćaju kući (»et omnes laboratores vinearum, tam

⁴⁷ Smičiklas, Codex diplomaticus III, 216 (kratica. SCD).

⁴⁸ Dokument je falsifikat iz druge pol. XIII st. (F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, SAN, Beograd-Zagreb, 1928, str. 197, 241), ali se može upotrijebiti za ekonomske prilike.

^{48a} Test. 1, 9' (Sve arhivske signature odnose se na serije u državnom arhivu u Dubrovniku, osim ako nije posebno drugačije označeno.)

⁴⁹ O servima usp. J. Lučić, HZ VI, 1953, 86—88, zatim osobito B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna, 57—77.

⁵⁰ V. Bogišić-C. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anni 1272, VIII, 24 (kratica: Statut).

servi, quam liberi, qui veniunt die sabbati a vineis et adducunt ligna super se...».⁵¹ Živjeli su u gradu zajedno s gospodarom. Bili su vjerojatno izjednačeni s ostalim robovima s kojima je gospodar, ukoliko bi rob pobjegao, mogao »facere de eo vel de ea quicquid sibi placuerit«. Imali su ograničenja u pogledu ženidbe i potomaka. U slučajevima kriminala sudio im je knez, a ne gospodar. Pokretnine osuđenog roba pripadale su gospodaru.⁵² Mogli bi ih usporediti sa servi dominicales ili servi cottidiani na Zapadu.

»Presbiter Pouergenus Malamuce canonicus et abbas ecclesiae Omnium sanctorum... vineam... eiusdem ecclesiae dedit et locavit (25. VI 1262) Deseno, villico clerici Rossini Ballislaue et filiis suis« da nasadi 600 loza na jednom zemljištu svake godine. Kad to završi nasadit će na drugom mjestu 200 loza godišnje »... et dare medietatem omnium fructuum« i ostale počasti.⁵³ Budući da je rimski pojam »villicus« vezan uz terra dominicata,⁵⁴ nemamo razloga sumnjati da spomenuti Desenus nije radio na imanju Rossina Balislavića, vjerojatno besplatno, obzirom da se ističe posebno da će zemlje crkve Svih svetih raditi na polovicu. To je u stvari znak poboljšanja njegovog robovskog stanja.⁵⁵

U toku XIII stoljeća nestaju sve te vrste robova u srednjovjekovnom, dalmatinskom smislu riječi: servi et ancillae (žive i rade na polju), servi (pastiri) casalini (žive i rade »in contrata«), laborator servus (živi u gradu, a radi na polju), villici. S njima nestaje besplatna radna snaga na imanjima, koja su obrađivali zemljovlasnici u vlastitoj režiji. Ponovno tvrdimo da izrazi servus et ancilla, ovih dokumenata nisu po svojem sadržaju jednaki antičkom robu. Međutim, ipak smatramo da je to jedna vrsta ropstva u srednjovjekovnom smislu. Mislimo da se radi o onom značenju kako je to obrazložio B. Grafenauer kad govori o položaju radne snage, osobito serva u primorskim gradovima, među njima i Dubrovniku. »Drugače je bil položaj le v primorskih mestih, kjer dokazujejo mestni statuti, da se je do XIII. in celo do XIV. stoletja ohranilo suženjstvo v pravem smislu — različno od antičnega le v tem, da gospodar ni razpolagal sam tudi s sužnjevim življenjem. Vendar gre pri tem prven-

⁵¹ Statut I, 12.

⁵² Statut VI, 42—53.

⁵³ G. Čremošnik, Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII st. GZMBH XLIII (1931), str. 22—23 (kratica: Čremošnik, Nekoliko listina). — Isti je dokument zapisan 15. II 1283. i u Diversa cancellariae 1, 118' (kratica DC).

⁵⁴ Villicus je rob koji upravlja drugim robovima, zatim označuje čovjeka koji radi ili nadgleda rad na »terra dominicata« (Coulanges, 54, 85); on je »villae oeconomicus« (Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, s. v.); odnosno on je »Maior villae« (Bartol, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, s. v.).

⁵⁵ Villici se spominju i u XIV st. »Homines čuppe de Uergato« izjavili su 24. IV 1345. da je šteta u vinogradu Martola de Cereua učinjena »per turmas uillicorum« (DC 14, 162'). Teško je pretpostaviti postojanje »villicorum« u pol. XIV. st. u njihovom antičkom smislu. Vjerojatno je po' srijedi lapsus calami (»per turmas uillanorum«?). — Roller smatra da je Desenus »villicus« nejasan pojam. Pronašao je 1496. opet spomen »villicus« ali ga tumači kao kmeta (Roller, 110, 223).

stveno za hišno služinčad, čeprav so jo do razvoja mestnega gospodarstva uporabljali tudi za poljsko delo na posestvih meščanov.« I dalje: »O suženjstvu v klasičnem smislu, v katerem je razpolagal gospodar s sužnjem življenjem (*ius vitae ac necis*) in v katerem je bil suženj v gospodarskem pogledu povsem nesamostojen — kot hišna žival —, je v okviru poljedelstva v zgodnjem srednjem veku skoraj nemogoče govoriti. Izven mest očitno ni segalo nikdar v količinj pomembnem obsegu preko stopnje patriarhalnega suženjstva.«^{55a}

Dok su postojali i radili robovi iz njih su proizlazili oslobođenici — liberticii. Imali su stanovite obaveze prema bivšem gospodaru sve do prvih unuka. U dubrovačkom statutu se kaže da rade na polju »in vineam aut terram alterius« i to »ad precium«.⁵⁶ Naglašava se da »angariam facere non teneantur«.⁵⁷ Nestankom robova u poljoprivredi nestali su i oslobođenici takve vrste.

Od servus preko liberticius pojavio se »laborator liber«.⁵⁸

Imamo dvije grupe laboratorum: prva, laborator — slobodan čovjek, težak, ratarski poljoprivredni radnik, koji radi za plaću »ad precium«,⁵⁹ druga, koji obrađuje »terras et vineas ad partem«,⁶⁰ u stvari je zakupnik-kolon. Zadržat ćemo se na prvoj grupi.

Podaci iz početka XIV stoljeća govore da su laboratores u okolici Dubrovnika išli na rad skupno, započinjali ga ujutro i završavali predvečer (*mane et sero*) i to na znak trube. Nisu se smjeli udaljavati sa posla (*se dividere a laborerio suo*), dok ne zatrubi. Morali su raditi samo onome tko ih je primio i platio (*»nisi ad illam personam pro qua acceptus fuerit et solutus«*).⁶¹ Zajednički rad, nadzor dok rade, upućuje na zaključak o njihovom robovskom porijeklu. Za svoj rad dobivao je laborator 1306. »follarios unum vel plures«.⁶²

U pol. XIV stoljeća pojavila se nestašica radne snage takove vrste. Veliko vijeće određuje 13. VI 1348. nadnicu 1 groš i 6 folara.⁶³ Ako bi netko primio veću nadnicu od određene — znači da su im to pojedinci nudili — pada pod kaznu tko prima i tko daje.⁶⁴ Iduće godine (18. II. 1349) Malo vijeće određuje da nadnica ne smije biti veća od 40 folara. To se potvrđuje i 21. I 1351. uz napomenu da na otocima nadnica može biti 45 folara. Radni dan se 28. XI 1359. produžava »de nocte in noctem«. Laborator — prema odredbi 9. XII 1359 — mora »plantare vineas, zapare, putare, spampanare et frangere terram cum zapa et per omnem alium

^{55a} Grafenauer, Zgodnjofevdalna, 75, 77.

⁵⁶ Statut VI, 47.

⁵⁷ Statut VI, 45.

⁵⁸ Statut VI, 47.

⁵⁹ MR I, 9 — A. Solovjev-M. Peterković, Dubrovački zakoni i uredbe (*Liber omnium reformationum*) SAN, Beograd 1936, 26 (kratica LOR).

⁶⁰ Statut VIII, 24.

⁶¹ MR V, 21.

⁶² MR I, 9 — LOR 26.

⁶³ MR II, 29

⁶⁴ Ib.

modum quo fieri vellet aliquod alium laborerium in vinea vel terra de vinea«. Nadnica je »pro suo salario gross. I in die« u Astoreji i groš i pol na otocima. Budući da je bila velika oskudica radne snage, laborator je morao raditi čitavu sedmicu kod jednog zemljovlasnika, ukoliko nije postojao posebni ugovor.⁶⁵ Donose se odredbe i o seljacima-zakupnicima vilanima. Ukoliko bi »villanus habens vineas ad laborandum ad medietatem aut ad partem« platio više težaku, snosi kaznu od mjesec dana zatvora. Malo vijeće izabrat će »quinque oficiales« koji će nadzirati pridržavanje tih odredbi. Godine 1360. povećava se nadnica za 6 folara sedmično.⁶⁶ Povećanje nadnice ne mora biti posljedica produženog radnog vremena. U XIV st. pada vrijednost novca,⁶⁷ pa je nužno da se povećavaju i nadnice. Redovito se potvrđuje »ordo laboratorum et fabrorum«,⁶⁸ biraju se »officiales supra laboratores possessionis«.⁶⁹ Ukoliko je laborator zapustio rad i iz toga proizišla šteta, sudio mu je državni sud.⁷⁰

Prateći iznijete podatke zaključujemo da su glavni teret rada u prvoj pol. XIV stoljeća na »carini« nosili slobodni težaci (laboratores). Od polovine XIV stoljeća sve ih je manje. U oskudici radne snage te vrste, država ide na ruku zemljovlasnicima, klasi izrabljivača. Prinudava težake da rade sedmicu dana na jednom imanju, intervenira glede veličine nadnice, radnog vremena, nadzire rad i sl.

Dok su laboratores bili univerzalni poljoprivredni radnici, dotle su »zappatores« (kopači), po našem mišljenju, bili sezonski radnici. Često se spominju zajedno »laboratores et zappatores, qui laborant vel zapant ad precium«,⁷¹ ili »laboratores vinee et aliarum terrarum et zappatores« i imaju istu nadnicu. Oslobođeni su da patroliraju »cum dominis de nocte«.⁷² Njihov je osnovni alat bila motika (čapa, zappa) i kosjerić (»choseria ad incidendum vites«). Država je tačno određivala kovačima cijenu prilikom popravka, izradbe ili prodaje novih motika i kosjerića.⁷³ Kopači su bili određeni društveni stalež. Npr. Obrat filius de Rusco, čapather de Malfo,⁷⁴ ili »Goyna uxor Peruoslavi čapatoris«.⁷⁵

Nije isključeno da su na carini radili i sluge.⁷⁶

⁶⁵ MR II, 62, 118, 288 — III, 17/18.

⁶⁶ MR III, 49 — Roller, 55—56 također piše o tim stvarima.

⁶⁷ Od 1346—1383. pala je vrijednost novca za 30,4% što je uvjetovalo porast cijena za 43,6%. Usp. V. Vinaver, Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednovekovni Dubrovnik), Istoriski glasnik 1-2, 1960, 71.

⁶⁸ MR III, 231.

⁶⁹ MR III, 228.

⁷⁰ DC 6, 29.

⁷¹ MR I, 9 — LOR 26.

⁷² MR II, 29 — III, 25.

⁷³ MR III, 19 — LOR 97—8.

⁷⁴ DC 6, 101.

⁷⁵ DC 18, 42.

⁷⁶ »Jurech Bogoslauch de Cataro... ipse promittit et se obligat (24. V. 1355) Čiue Nicole de Gondola de stando in Paliče et facere omnia opera que sibi precipiet usque ad unum annum pro yperperis XX« (DC 18, 65). Imanje Gundulića nalazilo se u Poljicima. Zaključujemo da Jurech nije bio samo kućni sluga, obavljao kućne poslove, nego je radio i na polju.

Zemljovlasnik je posebno plaćao nadzor nad vinogradom, koji je vršio pudarius ili guardianus vinee.⁷⁷ Ako bi se u vinograd postavio križ — znači da je neki spor — knez je naredivao »pudario vinee quod non permittat apportare fructus aliquos de dicta vinea nec vindemiare absque licentia domini comitis« bez obzira na vlasnika vinograda.⁷⁸ Pudar je dakle odgovoran za vinograd.⁷⁹ U službi pudara možemo uočiti još neke zanimljivosti. Zemljovlasnik nastoji privezati obrađivača odnosno pudara ne samo novčanom plaćom. Daje mu npr. vrt na obradu na polovicu, vino ili novac.⁸⁰

Zemljovlasnik je mogao zahtijevati da mu dužnik odradi dug.⁸¹ Zemljovlasnik je jednostavno mogao unajmiti seljaka za određeni posao na polju.⁸² Na carini su radili i slobodni građani i slobodni seljaci.⁸³

U navedenim slučajevima između zemljovlasnika i obrađivača nema druge veze osim plaće i obavljenog rada. U sljedećem slučaju postojat će i drugačiji odnos. Predoe Purcich obvezuje se 15. VI 1340. »de stando ipse et uxor sua in possessione Junii de Volcasso in Juncheto in castro et stare et laborare et servire et custodire sibi et facere omnia servitia oportuna...«. Za vrijeme zime Predoe može »laborare ad suam utilitatem stando continuo in loco suo, videlicet dicti Junii«. Ali ljeti »sed in extiuo tempore debeat continuo stare, morare et servire omnibus mandatis dicti Junii« u vremenu godine dana za 25 perpera.⁸⁴ Zemljovlasnik je dao dakle

⁷⁷ Pudar je obavezan biti u vinogradu od sv. Ilije do sv. Mihajla (od 20. VIII. do 29. IX.) a neki put i dulje. Dužnost mu se razabire iz ugovora u kojem Misco de Desiča, homo Marini de Villano obavezuje se 15. V. 1306. Tomadu Amiço da će u njegovom vinogradu u Zatonu »spanpanare, polare erbam, spenere furtas ad vites et ligare et custodire et totum aliud servicium quod oportunum erit in dicta vinea et siccare ficus« uz nagradu »ypp. III et parum unum de calçariis de grossis III, solvendo grossos XVIII ad s. Eliam et grossos XVIII ad s. Michaelem«. Štetu u vinogradu nadoknađuje Misco. (DC 4, 93).

⁷⁸ DC 14, 41.

⁷⁹ O obrađivačima zemlje, pudarima i drugim kategorijama donosi podataka i Roller, 53-60.

⁸⁰ Miloratus Cranceuić dobiva 1311. god. »ortum in vita sua« na obradu na ½, i ima čuvati vinograd od sv. Ilije do sv. Mihajla »faciendo omnia servicia nostra«, »pro pudarina« dobit će 20 pp uz obavezu »laborare in vinea... tociencumque placebit nobis« i dobit će »miliare vini pro quolibet die« (Div. Not. 1, 30 — kratica DN). Ili npr. Radus ortarius uzima 1325. na ½ »ortum«, bit će ujedno pudar za 12 groša (ND 5, 73').

⁸¹ Peruien Dobrochnich mora kopati vinograd Juniju de Georgio dok ne otplati dug 6,5 groša (DC 16, 61').

⁸² »Bistius filius de Ghilian de Zoncheto et Peruodragus Miloradich« uzimaju 1305. od Junius Bona 3 kom. zemlje »terra trapita« u Šumetu, da je urede, očiste od kamenja, iskopaju »tribus palmis de canna in fundo« za 3 pp (DC 4, 45'). Ili Micaccio de Breno uzima 1326. »ad pastinandum... XII vites de vitibus« u vinogradu Andrije de Desen u Župi, da to uradi do sv. Martina (11. XI.). Izjavio je »habuit se bene solutum« (DC 8, 104).

⁸³ Matheus de Sybenico, habitator Ragusii ide 1349. raditi sa svojom ženom godinu dana u vinograd Paulucii speciarii u Župi za plaću od 40 pp (DC 16, 142). Radosta Grupsich (seljak iz Župe) obećaje 1335. raditi Ninoslao de Vladimiro u njegovom vinogradu godinu dana za 16 pp, s tim da bude isplaćen u 3 rate: svibanj, Božić, siječanj.

⁸⁴ DN 6, 135'.

kuću za stanovanje, a stanar je morao ljeti, kad su poljski radovi, vršiti sva naređenja gospodara, tj. raditi gdje i što mu se kaže. Dobio je uz to još i plaću.

Iz prikaza rada na carini proizlazi da su besplatna radna snaga bili: robovi (servi, laboratores servi, villici) koji su živjeli bilo na polju, bilo u gradu, zatim »casalini« — jedna vrsta servorum casatorum — također robovi. Svi ti nestaju u toku XIII stoljeća kao neposredni obrađivači zemlje.⁸⁵

Plaćenu radnu snagu predstavljaju oni koji rade »ad precium«. To su oslobođenici (liberti, liberticii); slobodni obrađivači, težaci (laboratores liberi); kopači (zappatores); pudari (pudarii); sluge (servi et ancillae); slobodni građani (habitatores); seljaci; zakupnici; homines (o toj kategoriji ljudi posebno na drugom mjestu); stranci. Oni mogu vući porijeklo bilo od slobodnih ljudi, bilo od oslobođenika. Dolazili su iz dalekih krajeva, kao stranci ili iz neposrednog zaleđa ili samog grada. Različitog su dakle socijalnog i etničkog porijekla. U većini slučajeva odnos između zemljovlasnika i obrađivača temelji se na plaćanju nadnice i odgovarajućem radu (laborator, zappator). U tom slučaju zemljovlasnik prisvaja sebi višak dijela neplaćenog dnevnog rada obrađivača i tako ga izrabljuje. Zemljovlasnici ih nastoje u polovini XIV stoljeća pomoću države što više zadržati na radu na svom imanju (7 dana). U drugim slučajevima zemljovlasnici daju obrađivaču određeni posao, za određeno vrijeme, uz određenu godišnju plaću (pudari, sluge, seljaci, građani, homines, stranci, ostali i sl.), pa se i tu vrši slično izrabljivanje. Ima slučajeva da zemljovlasnik nastoji sebi osigurati radnu snagu davanjem stanovitih pogodnosti obrađivaču, npr. kuću, zemlju na polovicu za uzvrat da mu radi na carini za plaću. Na taj način mogli su pojedinci biti i polovnici i raditi za plaću kod istog zemljovlasnika. Mogli su biti i stalni obrađivači kod jednog kao npr. homo, a raditi za plaću kod drugog i sl. Budući da je zemljovlasnik plaćao rad na carini, ne može se reći da je to kmetски odnos, ali da će rad na carini biti jedan od elemenata pojave kmetstva može se upozoriti već sada.

Shema radne snage na carini do pojave kmetstva bila bi:

neplaćena robovska radna snaga do u XIII stoljeću:	servi et ancillae, casalini, servi laboratores, villici
plaćena radna snaga:	libertus, liberticius
slobodni ljudi različitog socijalnog i etničkog porijekla:	laborator liber, zappator, pudarius, servi et ancillae (sluge), habitator (građanin), slobodan seljak, zakupnik, homo, stranac, ostali.

⁸⁵ Vrijedno je iznijeti i zaključak B. Grafenauera: »Po Čremošnikovih ugotovitvah o Dubrovniku šele v 14. stoletju sledi preusmeritev k osebno svobodnim hlapcem in služkinjam, nekako v istem času pa se preneha tudi uporaba »servov« na istem področju pri poljskih delih« n. dj. 75.

2. Pojava kmetstva

Vidjeli smo da do u XIII stoljeću radnu snagu na carini, tj. zemlji, koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji predstavljaju različite vrste serva (robova) = besplatna radna snaga. Kasnije se radna snaga plaća. Pretpostavljamo da je bilo slučajeva da se radna snaga i prije plaćala u pojedinim slučajevima. U polovini XIV stoljeća pojavila se nestašica radne snage. Zemljovlasnici nastoje pomoću državne sile prinuditi neposredne obrađivače da što dulje rade na zemlji (jednu sedmicu). Orađivačima produžuju radno vrijeme, kako bi ih što više iskoristili. Povećavaju im nadnice, ali ne toliko zbog produženog radnog vremena koliko zbog pada vrijednosti novca. U nekim slučajevima obrađivačima zemlje daju se i stanovite povlastice: kuću, zemlju uz uvjet da rade za plaću na carini. U odnosima između zemljovlasnika i obrađivača zemlje na carini događaju se dakle promjene. Cilj nam je istražiti do čega će dovesti te i slične promjene.

Glavna briga je zemljovlasniku osigurati snagu. To se moglo postići novcem — nadnicama, mjesečnim ili godišnjim plaćama ili davanjem nekih povlastica. Plaćanjem nadnica ne osigurava se uvijek radna snaga, jer u gradu, u kojem se u XIV stoljeću počinju jače razvijati obrti, pomorstvo i trgovina novčana zarada ne mora biti problem. Zemljovlasnici će nastojati drugim načinima zadržati radnu snagu.

Najobičniji način da se to postigne bio je davanje komada zemlje obrađivaču na vlastitu upotrebu. Orađivač bi primio npr. jedan solad zemlje ili selište (sellam), a za uzvrat bi bio dužan godišnje raditi npr. 1 do 3 sedmice dana besplatno.⁸⁶ Orađivač, dakle, zbog korištenja jednog solda zemlje ili selišta dužan je godišnje zemljovlasniku raditi besplatno 1 do 3 sedmice dana. Zemljovlasnik dobiva tako neku vrstu radne rente. (Jedan solad ili zlatica zemlje jest dubrovačka mjera za zemlju, koja, prema našim proračunima, iznosi 1677,72 m² ili okruglo 1678 m².) Redovito obrađivač dobiva zemlju za kuću i vrt pa se trajnije naseljuje na zemljovlasnikovom imanju. Zemljovlasnik neki put izravno daje pomoć obrađivaču u novcu, ili zajmu ili davanjem cruđa za rad. Smisao svih tih

⁸⁶ Opat lokrumskog samostana daje 31. V 1317. »unum soldum de terra dicti monasterii... Thuardoe et Luposlauo filiis Bratoslauri de Juncheto usque in quintam generationem tali uero pacto quod ipsi et eorum heredes teneantur laborare per unam septimanam sine precio annuatim dicto monasterio ad voluntatem abbatis qui per tempora fuerit et ipsi Thuardoe et Lupuslauus et eorum heredes debeant sibi totam utilitatem de dicto soldo terre« (DN 2, 114). Ili npr. Pavao sin Dragonjin sa svojim sinovima Petrom i Marinom uzeo je 1275. od opata crkve sv. Petra na Šipanu crkvenu zemlju da je obrađuje na ½. Osim toga dobio je i jedno selište (sellam) za koje je morao godišnje raditi 3 tjedna besplatno na crkvenom vinogradu (Roller, 157 i 299 bilj. 690). Oba primjera sadrže u sebi elemente kmetstva: besplatan rad na carini jer su dobili bilo zemlju, bilo kuću. Međutim, kako su ovi slučajevi osamljeni i zabilježeni na crkvenim imanjima, ne možemo ih upotrijebiti kao dokaz postojanja kmetinskih odnosa u Dubrovniku. Roller pretpostavlja da se u ovom posljednjem slučaju radi o plaćanju najamnine koja se umjesto novcem otplaćuje radom (Roller, 157).

davanja bio je: što trajnije i sigurnije zadržati, »privezati« neposrednog obrađivača uz zemlju, da je što dulje obrađuje.⁸⁷

Zemljovlasnik zahtijeva katkad od obrađivača da mu u ime naknade za ustupljenu kuću ili zemlju vrši različite usluge. Npr. za stanovanje u kući i potrebu vrta jedan je zemljovlasnik tražio 22 groša i da ga se vozi do njegovih imanja.⁸⁸

Iznijeti podaci upućuju na zaključak da su postojali različiti načini da se obrađivač što dulje zadrži na zemlji, bilo da se radi o plaćenju radnoj snazi na carini, bilo o zakupnicima. Svi ti načini uzeti zajedno uvjetovali su gomilanje kvantitete, koja će dovesti do nužne promjene u kvaliteti. Trebao je samo doći povod koji će ubrzati promjenu.

1348. god. prošla je kroz Evropu, pa i kroz Dubrovnik; kuga »crna smrt«. Počela je harati u Dubrovniku 15. XII 1347. Trajala je 7 mjeseci.

⁸⁷ Ivanus Smolčić uzima 31. I 1311. u Gružu 4 solda zemlje od klerika Junius de Čaulego in perpetuum. Obradivač će godišnje »pastinare 400 vites... ad medietatem«. Dobit će »medium soldum pro capana et orto pro quo nichil debeat dare«. Jedino će dati polovicu gnoja od životinja. Zemljovlasnik pak daje »omnia ferramenta necessaria ad pastinandum« i »pro adjutorio ad pastinandum« pp 6,5 (DN 1, 32).

⁸⁸ Stepćus et Pasque de Draseno de Grausio uzimaju 1311. vinograd lokrumskog samostana u Gružu na 5 generacija. Plodovi idu na polovicu s time da samostansku polovicu »teneantur apportare suis expensis usque ad monasterium lacromone... pro domibus et ortis existentibus in dicta possessione teneatur dare monasterio supradicto gross. XXII annuatim in festo s. Andree et quandocumque dominus abbas lacromane uellit ire Juppanam, vel Umbulam siue Junchetum ipsi et sui heredes teneantur cum barca sua ducere ipsum abbatem ad predictum locum«. (DN 1, 235). Sličan je slučaj i kod svjetovnih zemljovlasnika. »Radoslauus Brayenouich et Miloctis eius frater et Pribillus tercius frater et Marcus frater« uzimaju 1355. od Giue de Tudisio 4 solda zemlje u Mlinima uz obavezu da nasade jedan solad godišnje, »pro adjutorio et dono« za svaki solad dobit će 8 pp. Plodovi idu na ½. »Et dedi eis pro dono soldum unum terre pro orto et etiam domum dedi eis ubi habitent, pro quibus ipsi teneantur esse homines mei perpetuo et dare mihi omni anno tria exenia et venire pro me omni anno ad domum meam tam per mare, quam per terram quotiens et quando ego voluerim et me reducere ad domum meam. Et nos predicti omnibus predictis consentimus... Et quod nullus ipsorum possit secedere et ire ad alium locum ad standum sine licentia mea dicti Giue sub pena ypp. C pro quolibet« (DN 7, 101). Podatak je iz polovice XIV st. i u njemu se jasno vidi težnja zemljovlasnika da u nestašici radne snage putem ugovora zadrži obrađivača nametnuvši mu kaznu u slučaju odlaska. Roller (108) označio je taj ugovor kao kmetški, jer će polovnici stanovati u danj im kući i biti »ljudi« (homines) vlasnika zemlje, a davat će poklone u naturi i službu (neograničeno dovoženje vlasnika kopnom i morem na posjed — što je za Rollera radna renta). Međutim, u ugovoru je tačno naznačeno da rade na polovicu, ne obrađuju dakle besplatno carinu, pokloni i službe nemaju izričiti feudalni karakter, pa prema tome ni ti »homines« nisu kmetovi. Ima slučajeva da se zemlja za kuću unajmljuje samo za novac. Npr. Dobročna Radoučić dobiva 1313. pola solda zemlje »pro capana e orto« za koje će davati godišnje 8 groša (DN 1, 100'). Ili slučaj kasnije. »Dobrosclausus Vertanouich de Grausio« dobiva 1357. »pro capana et orto trećina soldi... pro quo treço soldo dare teneatur omni anno grosso octo« (DN 7, 168'). — Zemlja za kućicu i vrt može se opet davati samo za usluge. Npr. »Et pro capana et orto do sibi unum soldum terre pro quo quidem soldo unus ipsorum quem ego voluerim teneatur venire mecum quando et ubi conducere voluerim« (DN

Prema kroničaru Rastiću umrlo je 273 čeljadi vlastele i 6000 pučana.⁸⁹ Kuga se opet pojavila 1351, zatim 1357, 1358, 1361 (tad je umrlo 250 ljudi), pa 1363, itd. Možemo pretpostaviti da je najveći pomor bio među siromašnim slojevima zbog nedovoljne ishrane i slabe otpornosti organizma.⁹⁰ To je povećalo ionako veliku nestašicu radne snage. Zemljovlasnici će morati upotrijebiti sva sredstva da dobiju i zadrže obrađivače zemlje. Upravo u tim godinama, kako prije iznijeti podaci govore, zemljovlasnici u većoj mjeri davaju obrađivačima zemlju za kuću i vrt da ga zadrže i privežu. S druge strani oskudica u radnoj snazi izaziva opću nestašicu živežnih namirnica i siromaštvo. Obradivači će zato pristati da rade i pod težim uvjetima. Dokumenti će nam to dokazati.

8. XI 1353. Braten Preljubović i sin mu Miloje uzimaju 6 solada zemlje na polovicu na 5 generacija na Kalamoti od zemljovlasnika Nika Sorga. Dobit će jedan solad zemlje za vrt i kućicu, za uzvrat će morati odraditi besplatno 12 radnih dana i dati godišnje 2 poklona (»pro orto et capana unum soldum terre, ubi michi placuerit, pro quo quidem soldo debent michi laborare ubi precippo in Calamota eorum expensis 12 dietas et dare duo ensenia quilibet anno«).

Sličan je slučaj i na Lopudu. 14. II 1353. neki Radich primio je 14 solada zemlje na polovicu od istog Nika Sorgo »in perpetuum«. Dobio je i komad zemlje za kućicu i vrt. Za uzvrat morao je Radich besplatno raditi 12 radnih dana i dati dva poklona (»et pro capana et orto do sibi unum soldum ad litus maris ad portum anticum pro quo quidem soldo dictus Radich tenetur michi laborare duodecim diebus in anno suis ex-

7, 40'). — Zemlja za kućicu i vrt mogla se jednostavno dati zato da bi obrađivač radio na polovicu. Npr. Milosclaus Radoanich uzima 1353. in perpetuum 8 soldi zemlje u Zatonu. Nasadit će godišnje pola solda. Darovat će mu se kao pripomoć 8 pp po soldu zemlje, a 8 posuditi. Plodine idu na ½. Posudeni novac vraćat će prihodom vina svoga dijela. »Et donau eidem pro orto, curia et capana medium soldum terre« (DN 7, 467). — Obradivač redovito za darovanu zemlju za kućicu i vrt daje dva puta godišnje darove (ensenia) na Božić, Uskrs ili karneval u vidu kokoši, pogače, kruha ili mlijeka. Npr. »pro orto et curia... teneatur michi dare perpetuo duo ensenia« (DN 7, 31 i zatim DN 7, 68, 151).

⁸⁹ R. Jeremić-J. Tadić, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I, Beograd 1938, 67.

⁹⁰ Kakva je bila slika kod obrađivača zemlje na polovicu, pokazat će nam sljedeća statistika. Za razdoblje do 1366. pronašao sam u Astoreji oko 150 ugovora na polovicu. Od toga do 1300 ima ih 8, od 1300 do 1310. ima ih 9, od 1310 do 1320 ima ih 24, od 1320 do 1330 ima ih 24, od 1330 do 1340 ima ih 5, od 1340 do 1350 ima ih 2, od 1350 do 1366 ima ih 78. Opažamo da do 1350. registrirano je 72 ugovora, a od 1350 do 1366. ukupno 78, dakle u 16 godina više nego u 7 desetljeća prije. Brojnost tih ugovora ukazuje, da su do 1350. pomrli mnogi polovnici, pa je trebalo sklopiti nove ugovore s novim obrađivačima. Zemljovlasnici su 1353. davali čak 20 pp obrađivačima u Zatonu »pro adjutorio« da nasade 1 solad zemlje ili 1355. za obradu 4 solda zemlje daje se »pro dono« 44 pp i »pro mutuo« 57 pp, a 1357. i 14 pp »pro adjutorio« da se nasadi 1 solad zemlje (DN 7, 9, 65, 146; — Roller, 81—82). Takva je bila potražnja za radnom snagom.

pensis, sine aliquo precio, ubi placuerit michi...).⁹¹ Neposredni obrađivači u oba slučaja primaju komad zemlje za kuću i okućnicu, a za uzvrat moraju raditi besplatno 12 radnih dana po volji zemljovlasnika, svakako na carini. Sljedeći primjeri su još izrazitiji.

»Mathe de Ribiča... duos soldos vinee et terre mee... in Losica 10. I 1355. locaui in perpetuum... Stepoe et Liuboe Bratanouich de Malfo (quos soldos tenuit dictus Bratan pater ipsorum) cum hoc pacto, quod ipsi et heredes eorum teneantur laborare michi Mathe et meis heredibus per octo septimanas sine precio omni anno vineas meas ad voluntatem meam dicti Mathe et meorum heredum, in perpetuum dare michi et meis heredibus quartam partem de emata annuatim et quod ipsi et sui heredes non possent vendere aliis personis tres partes suae ematis nisi michi et meis heredibus... Et quilibet dictorum rusticorum teneatur michi dare omni anno et meis heredibus duo ensenia...»⁹² Obradaivači dobivaju svaki po solad zemlje, ali moraju besplatno raditi 8 sedmica (tj. 48 dana ne računajući nedjelje) svake godine vinograde zemljovlasnika i davati mu godišnje 2 dara. Situacija se u odnosu između obrađivača i zemljovlasnika i ovdje bitno mijenja. Obradaivači zemlje nisu polovnici, nisu nadničari — oni su besplatna radna snaga na carini u jednom vremenskom razdoblju.

Drugi slučaj. Isti »Mathias de Ribiča 7. II 1357. sex soldos de terra mea in Losica... locaui... Rachi... in quartam generationem... soldum unum de terra pro orto et capana pro quo michi teneatur laborare duas edomadis in anno et aducere duo enxenia omni anno...»⁹³ U uvomu se ugovoru izričito kaže da obrađivač zemlje dobiva solad zemlje za vrt i kućicu, a za uzvrat mora raditi 2 sedmice.

Prema dubrovačkom pravu seljak, koji stanuje u kući gospodara i na njegovom imanju i uživa vrt, a za uzvrat mora raditi na carini, zove se kmet.⁹⁴ U ovim slučajevima imamo te elemente: seljak dobiva zemlju za kuću i vrt, a zato mora davati poklon i raditi besplatno na carini. Seljak ne ulazi u već sagrađenu kućicu, ali zato i ne radi onoliko godišnje kao u kasnijim stoljećima. Druga je primjedba da se ne govori u ugovorima o domus, nego o capana-kućica. Ta capana mogla je biti sezonska kućica, da se obrađivač skloni dok obrađuje zemlju. Međutim, da se radi o stalnoj kućici upućuje to što se uz nju nalazi i vrt.⁹⁵ Naravno je da

⁹¹ DN 7, 41', 64 — Roller, 157, 229 bili. 691, 692. Roller smatra da ovdje imamo tragova kmetinskih elemenata, ali da to ipak nisu kmetinski ugovori. Prema njegovom mišljenju radi se o jednoj vrsti radne rente (str. 157).

⁹² DN 7, 82'.

⁹³ DN 7, 129.

⁹⁴ Quando il rustico, perchè ne abitava la casa alla quale era di solito unito l'orto verso il corresponsivo del poklon, doveva ad un proprietario il lavoro sulle carine, dicesi kmet.« Ivellio, 14.

⁹⁵ U kasnijim stoljećima kmetstvo je dobilo tačniju definiciju. Kmet je davao gospodaru darove (ensenia) jer uživa vrt, a radio je na carini jer stanuje u kući gospodara (Ivellio, 109—110). — Roller pridodaje kao element dubrovačkog kmetstva izjavu obrađivača da će biti »čovjek« (homo) vlasnika zemlje (Roller, 108). Međutim, izraz homo ima veoma široko društveno značenje. U dubrovačkom pravu ni onda kad je kmetstvo bilo dominantno u

prvi ugovori o kmetstvu ne mogu biti po svojoj formi i sadržaju onakvi kakvi će biti kasniji potpuni u svemu, nego će samo sadržavati bitne elemente koji će se kasnije nadopunjavati i dobiti jasniju formu.

Kmetstvo se dakle javlja u okolici Dubrovnika u polovini XIV stoljeća odmah u početku druge polovice: 1353, 1355, 1357. Njegovi korijeni, međutim, sežu još u početak XIV stoljeća kad su obrađivači dobivali zemlju bilo za rad ili usluge ili posjed kuće za usluge i novac. To su bili osnovni elementi. Kmetstvo se pojavilo kao posljedica pomanjkanja radne snage na carini nastale uslijed čestih prolaza kuge, počevši od 1348.⁹⁶ Prolazi kuge, koji su izazvali nestašicu radne snage ubrzali su onaj unutrašnji razvoj i proces, koji se sastojao u tome da se osigura stalna radna snaga na carini. Osim toga zemljišni posjed se u toku XIV stoljeća koncentrirao u rukama vlastele. Oni su najkrupniji zemljovlasnici. Još 1348 do 1350. odlučeno je da se samostanima ne može ostaviti zemlja. Nju treba prije prodati, a onda novac dati samostanu.⁹⁷ Vlastela su time zaustavila širenje crkvenog posjeda da ne ugrozi njihov. Vlastela su napokon 1358. preuzela — u okviru Velikog vijeća — svu političku vlast, sebi podređuju izbor kneza i organe izvršne vlasti Malog vijeća.⁹⁸ Ta ista vlastela, kako smo vidjeli, 1359. produljuju radni dan nadničarima (laboratoribus) i određuju da moraju raditi sedmicu dana kot jednog zemljovlasnika. Sprečavali su tako odlazak dijela radne snage, tada potrebne u agraru, koja se mogla snaći u gradu u kojem se u to vrijeme jače razvijaju obrti, trgovina i pomorstvo. Kmetstvo je nastalo dijelom od oblika rada na polovicu, dio ili zakup, a navlastito zbog potrebe rada na carini. Ono je dakle rezultat nekoliko unutrašnjih faktora među kojima su neki izrazitiji, a neki slabiji.⁹⁹

agrarnoj proizvodnji nije se zahtijevalo, niti u ugovoru spominjalo da će obrađivač biti homo vlasnika zemlje. — Još ćemo napomenuti da je zemljovlasnik mogao dati kuću pod novčani najam i darove bez veze obrade zemlje. Npr. 1356. Rada de Sauigna daje petorici ljudi 5 solada zemlje da sagrađe kuću i obrađuju vrt. Za uzvrat će godišnje plaćati 18 groša »pro affictu«, davati dva ensenia, voziti 6 puta gospodara u Zaton i natrag u Dubrovnik (DN 7, 122).

⁹⁶ Da prolaz kuge može uvjetovati promjene u agraru imamo slučaj u Engleskoj. Engleski su zemljovlasnici bili poslije 1348. kratkotrajno uspješni ograničiti kretanje slobodnih seljaka i spriječiti dalje oslobodenje kmetova (G. M. Trevelyan, Povijest Engleske, Zagreb, 1956, str. 256).

⁹⁷ Statut VIII, 96.

⁹⁸ M. Medini, Starine dubrovačke, 89.

⁹⁹ Roller također smatra da se kmetstvo razvilo u Astoreji u pol. XIV st. i to kao posljedica stjecanja Stona i Pelješca. Tim, naime, stjecanjem promijenila se agrarna struktura dubrovačkog područja. Osim toga dodaje i drugi faktor: zbog promjene društvene strukture grada nestašica je nekvalificirane radne snage u samom gradu. Zbog toga počinje se gubiti način obrade zemlje pomoću nadničara. Kako je za obradu zemlje u vlastitoj režiji (carini) trebalo pronaći radnu snagu, zaključuje da se to moglo postići traženjem rabote od kmetova (Roller, 262). Od Rollerovog izlaganja jedino je tačno da se kmetstvo javlja u pol. XIV st. On, međutim, nije ukazao na one momente koji su postojali još u samom početku XIV st. prije stjecanja Pelješca, tj. prije 1333. god., a utjecali su na formiranje kmetstva. Ostale okolnosti kojé je naveo da su utjecale na pojavu kmetstva nisu ničim argu-

Kmetški odnosi u agraru niso odmah prevladali čim su se pojavili. Oni su još u XIV stoljeću, tačnije u drugoj polovini tog stoljeća, rijetkost i predstavljaju početke. U agraru i dalje prevladavaju svi oni navedeni oblici darovanja zemlje i kuće da bi seljak obrađivao zemlju, koji su doveli da u danim momentima ti oblici pređu u više oblike, novu kvalitetu. Tako npr. još krajem XIV i početkom XV stoljeća daje se zemlja obrađivaču da na njoj sazida kuću i uz nju obrađuje vrt, odnosno kuća i vrt za novčani iznos i »exenia«, ili kuća i vrt da bi obrađivač obrađivao zemlju na polovicu ili dio.¹⁰⁰ Još uvijek i u početku XV stoljeća obrađuje se zemlja u vlastitoj režiji plaćenom radnom snagom.¹⁰¹ Međutim, ti su oblici polako iščezavali da bi se preko njih prešlo u kmetstvo. Upravo jer su postojali počeci kmetških odnosa nije se moglo ići natrag na stare proizvodne oblike, one iz XIII stoljeća i prije, nego se išlo u nove. Stari proizvodno-agrarni odnosi na pojedinim imanjima popustili su prije (npr. kod roda Ribica u Loziji i roda Sorga na Lopudu i Koločepu), na nekim kasnije. Jer su stari proizvodni odnosi počeli izrazitije popuštati u pol. XIV stoljeća smatramo da treba u to vrijeme staviti početak kmetstva u Dubrovniku. Nema sumnje da su novi proizvodni odnosi u agraru, kako oni koji su prethodili kmetstvu, tako i samo kmetstvo značili napredak za proizvodnju. Oni su pokretali naprijed proizvodne snage. Zemljovlasnik je s osiguranom radnom snagom, »vezanom« uz zemlju kućom i vrtom, imao obrađenu carinu besplatnom radnom snagom. Neposredni obrađivač pak »vezan« uz zemlju imao je u to vrijeme osiguranu egzistenciju.

Potrebno je rasčistiti pitanje, da li je dubrovačko kmetstvo, kmetstvo feudalnog tipa. Lenjin navodi 4 elementa feudalizma: naturalna privreda, vezanost uz zemlju, osobna zavisnost sa vanekonomsom prinudom, niski stupanj tehnike.¹⁰² Kod dubrovačkih kmetova nema tih elemenata. Kmet je slobodan čovjek koji putem ugovora prima obavezu da će obrađivati zemlju uz određene uvjete. Ugovor se sklapa na određeno vrijeme. Poslije isteka roka može otići. Orađivač je mogao i u toku trajanja ugovora napustiti zemlju, prodati svoja kmetška prava s time da novi obrađivač

mentirane, nego su samo zgodno domišljene. Iz našeg izlaganja vidi se da stjecanje Stona i Pelješca nije utjecalo na agrarne odnose u Astoreji.

Misao da je prolaz kuge 1348. utjecao na pojavu kmetstva u Dubrovniku iznijela je i Dušanka Dinić (Utica kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu V, 1960, 11—33). Međutim, njezini primjeri kmetških ugovora nisu karakteristični (usp. J. Lučić, Dokumenti o počecima kmetstva, Vjesnik državnog arhiva IV, Zagreb — u tisku).

¹⁰⁰ »pro quibus terris pro orto et domibus dictus Radomillus tenetur solvere annuatim gross. XII — 1398. god (DC 33, 26' i dalje iste serije 31', 57, 69, 189) ili »pro domo et orto... in festo sancti Francisci duas galinas et unam fugaciam« — 1402 (DN 11, 10', 104 i d).

¹⁰¹ Tako 1400. S. Gysich de Gravosio locira se Dominiku de Ribica na njegovom imanju na 5 godina »ad standum et laborandum super possessionem ipsius dicti Dominici«, dok se zemljovlasnik obavezuje »et eidem dare domum pro eius habitatione super possessionem meis (!) donec mecum steterit, ac dare eidem pro eius expensis victus et vestitus et eius salario et mercede ypp. quadraginta quolibet dictorum quinque annorum« (DC 33, 182).

¹⁰² Prema Ostrovitjanovu, 95. — O općenitim značajkama feudalizma usp. još i B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna ... 36—38.

preuzme njegove obaveze. Zemljovlasnik nije nad kmetom imao sudske jurisdikcije.¹⁰³ Nije postojala vanekonomska prinuda. Kmeti ugovor je u stvari privatno-pravni ugovor.¹⁰⁴ Kmet jednog zemljovlasnika mogao je biti polovnik drugog.¹⁰⁵ Kmet u Dubrovniku uživao je dakle relativnu slobodu.

Međutim, iako nema formalnih oznaka feudalnih odnosa postoji feudalni način izrabljivanja. Obradivač besplatno obrađuje carinu (»*terram dominicatum*«) i to u XIV stoljeću 12 ili 48 dana. Kasnije, u XVIII stoljeću (1713) radnja 75 dana, a u XIX stoljeću 90 dana.¹⁰⁶ To je u stvari radnja srednjovjekovnog kmeta. Davanje darova u kokošima, pogačama, kruhu i sl. — što se u kasnijim stoljećima povećavalo — to je u stvari neka vrsta feudalne dace. Istina je, ne postoji vanekonomska prinuda, niti vezivanje uz zemlju. Postoji, međutim, ekonomska prinuda koja uvjetuje »vezivanje« uz zemlju zbog životne egzistencije. Uostalom nije ni bilo potrebno trajno, u svakom stoljeću i u svako vrijeme vezati obrađivača zakonom uz zemlju, jer bi se time sprečavao odliv radne snage sa sela potrebne u gradu. Zaleđe, šira okolica i dalmatinski otoci nudili su dovoljno radne snage u stanovita vremena. Nema sudske jurisdikcije zemljovlasnika nad neposrednim obrađivačem, ali postoje zakoni i vlasteoska vlada sastavljena od zemljovlasnika koji bdiju nad radom obrađivača i njegovim obavezama. Te su obaveze sastavljene u interesu najmoćnijih zemljovlasnika — vlastele. Oni preko organa vlasti u kojima sami djeluju vrše indirektnu jurisdikciju. Na relativno malom području dubrovačke republike gdje su vlastela brojna nije ni potrebna neposredna jurisdikcija zemljovlasnika, jer je državna kontrola isto što i vlasteoska, odnosno zemljovlasnička. To su glavni razlozi, po našem mišljenju, zbog kojih možemo govoriti o kmetstvu, odnosno kmetinstvu u Dubrovniku.

Takvi agrarno-proizvodni kmeti ne predstavljaju neku osobitu dubrovačku posebnost. U Zadru su se npr. slično razvijali kmeti. Zemljovlasnik je običavao dati još 25. VII 1289. jedan ždrijeb »*unam sortem*« na vlastitu obradu obrađivaču, i »*in adiutorium ad faciendum domum ... libras IIII paruorum*«. Kasnije, tek u XV stoljeću određene su obaveze obrađivača, od kojih je svakako najvažnija, pored

¹⁰³ Jedino se u Statutu (I, 20, 21) spominje da dubrovački nadbiskup i opat lokrumskog samostana imaju pravo suditi obrađivačima glede dugova, prigovora, svađa i sl. Međutim, u slučajevima ubojstva, krađe ili pljačke sudi im knez i njegov sud. U sporovima Dubrovčana s obrađivačima na tim imanjima sudi također knez i sud. Suđenje nadbiskupa i opata nije jurisdikcija u smislu zapadno-evropskog feudalizma. Roller taj podatak tumači kao podjelu jurisdikcije između crkve i države (Roller, 109).

¹⁰⁴ Roller, 127.

¹⁰⁵ Ivellio, 14. O drugim pravima kmeta: Ivellio, 99 — Roller, 108—127. Zbog tih razloga Roller upotrebljava izraz »kmetinstvo, kmeti« a ne kmetstvo, kmetovi (str. 113).

¹⁰⁶ Ivellio, 64—69.

¹⁰⁷ L. Jelić, Zadarski bilježnički arhiv, VZA II/1, 12 br. 99. — M. Zjačić. Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo (1279—1308), Zadar, 1959.

obaveznog useljenja u kuću, da će besplatno raditi na zgonu (tj. zemlji, koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji) i davati honorancije.¹⁰⁸ To je zapravo kmetstvo. Zadarski kmet mogao je biti polovnik kot drugog, nije bio vezan uz zemlju i nije potpadao pod jurisdikciju zemljovlasnika,¹⁰⁹ slično kao i u Dubrovniku.¹¹⁰

Prema novigradskom zakonu (kodificiran 1551) gospodar je bio dužan pomoći sagraditi kuću kmetu, dati mu pola gonjaja zemlje za vrt. Kmet je obrađivao zgon, vinograd, pomagao kod žetve, vina, sijena, davao počasti za Božić, pokladé, Uskrs.¹¹¹ I ovdje su bitne oznake za kmeta, kao i u Dubrovniku: kmet dobiva zemlju za kuću i vrt, za uzvrat obrađuje zemlju gospodara i daje počasti.

Ali nije tako samo kod nas u Dalmaciji. Slično je i u nekim gradovima Italije. U Firenzi npr. neposredni obrađivač zemlje, koji dobije kuću i vrt daje gospodaru rad i počasti.¹¹²

Kmetstvo u Dubrovniku nastalo je kao posljedica nestašice radne snage uopće, a posebno na carini u polovici XIV stoljeća. Rezultat je postepenog razvoja mjera koje su zemljovlasnici poduzimali prema neposrednim obrađivačima: davanje zemlje za kuću i vrt, da se za uzvrat dobije rad. Te mjere, prema sačuvanim dokumentima, javljaju se krajem XIII i početkom XIV stoljeća, a u većoj mjeri u polovici tog stoljeća. Tada se ponovno zahtijeva od obrađivača besplatan rad na carini, koji su do u XIII. stoljeću vršili robovi i plaćena radna snaga. Međutim, taj se besplatni rad kmeta razlikuje od robovskog: 1. rabota i daće su ograničene — 2. kmet je osobno slobodan — 3. nije vezan uz zemlju — 4. ima kuću i okućnicu — 5. sklapa ugovor — 6. ne potpada pod jurisdikciju zemljovlasnika. Gomilanje zemlje u rukama vlastele s jedne strane, i njihovo uzimanje političke vlasti u komuni s druge, omogućilo joj je da nametne neposrednim obrađivačima zemlje obaveze koje joj bolje odgovaraju.

108, br. 22 — Budući da se u ugovoru ne spominje besplatan rad na gospodarevu imanju, smatram da to još nije kmetski odnos, niti kmetski ugovor. Suprotno misli I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci II, 568.

¹⁰⁸ I. Beuc, n. dj. 569.

¹⁰⁹ I. Beuc, n. dj. 567—572.

¹¹⁰ U Zadru se u srednjem vijeku zemlja obrađivala: 1) u vlastitoj režiji (Jelić, ib. — Zjačić, ib. — Državni arhiv Zadar, Notar Vannes q. Bernardi de Firmo I, 73, 77 i d), — 2) pod pogodbom, odnosno zakupom na 1/6, 1/4, 1/3, 1/2 i sl. (Notar Franciscus de Placentia I, 13', 17', 29', 34 i d. — II, 4' — Nicolaus de Verona 5, 6', 10', 26 i drugi notari, — Zjačić, n. dj. 127, 128, — Beuc, n. dj. 622), — 3) pomoću emfiteuta (Notar Franciscus de Placentia I, 9', 21', — II, 44 — Beuc, n. dj. 622), — 4) »ad afflictum« — novčani zakup (Notar Nicolaus de Verona 21, 26, 27, 32 i d, — Zjačić, n. dj. 154, 178, 179), — 5) obrađivanje tuđe zemlje uz uživanje nasada (Notar Vannes q. Bernardi de Firmo I, 115' — Zjačić, n. dj. 178 i d), — 6) kmetovima od XV st.

¹¹¹ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb, 1957, 161—162.

¹¹² Pellegrini-Danieli, n. dj. 31.

3. Davanje zemlje na obradu u zakup

Uvod

Zemlju koju zemljovlasnik nije obrađivao u vlastitoj režiji (ispočetka robovskom besplatnom radnom snagom, kasnije plaćenom i pomoću kmetova) davao je u zakup: naturalni i novčani. Naturalni je mogao biti: na dio (ad partem),¹¹³ na polovicu (ad medietatem).¹¹⁴ Novčani se zakup označavao »de afflictu seu pensione«.¹¹⁵ Zakup je osim toga bio: kratkoročan (ad terminum, ad tempus), ili dugoročan (in perpetuum).¹¹⁶ Obradivač je uzimao obrađenu ili neobrađenu zemlju, obrađeni ili neobrađeni vinograd.

Dubrovački Statut donosi općenite odredbe o obradi zemlje na dio, koji su se kasnije protegle i na obradu zemlje na polovicu.

Ako netko dade svoju zemlju neobrađenu (»*terram suam desertam, id est lidignam*«) drugome na rad (»*ad laborandum*«) ne može je oduzeti obrađivaču prije nego taj podigne treći plod. Prije tog roka ne može je obrađivač ni napustiti. Ako obrađivač napusti zemlju mora je ostaviti kakvu je primio, obrađenu ili neobrađenu. Ako je zemljovlasnik želi prodati, dati u miraz ili nasaditi tada je može oduzeti poslije prve godine uz nadoknadu troškova obrade.¹¹⁷

Tko uzme vinograd »*ad laborandum ad partem*« dužan ga je obrezati (putare), prvi put do polovice ožujka, a drugi put do sv. Vida (15. VI) okopati (zapare), zatim skinuti nepotrebno lišće s viticama (spanpanare). Ako obrađivač ne bi neku navedenu dužnost izvršio kako treba, a to se može dokazati, vlasnik može oduzeti vinograd i plodove rada. Jedino ako je skinuo lišće i brinuo se o travi obrađivač ne gubi plodove, ni rad. To mu se nadoknađuje. U vinogradu se ne može sijati žito, ječam, zob (*frumentum, nec ordeum, neque vena*).

Ako vlasnik bude dao zemlju u zalog ili hoće obrađivati na rok (ad laborandum ad terminum), ili bude htio prodati, dati je u prčiju, obrađivač mora dobiti svoj dio ploda od te godine. Ako je zemlju orao ima pravo na naknadu troškova.

Ako je netko dao zemlju na obrađivanje, a bude vjerovao da mu je učinjena šteta, može prve godine išćupati nasad i parničiti se s obrađivačem. Ako se dokaže da je nepravедno išćupao i izgubi parnicu, nadoknađuje štetu. Ako ne želi išćupati nasad može u toku jedne godine (do sv. Mihajla, 29. IX) tražiti parnicu. Ako je do tada ne traži, gubi to pravo izuzevši ako je bio izvan Dubrovnika. Po povratku u Dubrovnik dužan je stvar pokrenuti u roku od 4 mjeseca.

Ako je netko dao nekome zemlju ili kuću ili teren u novčani zakup ili najam (»*de aliquo afflictu seu pensione alicujus possessionis, vinee vel terre seu domus vel territorii ad tempus vel in perpetuum*«), a zakupnik

¹¹³ Statut V, 30, 31 — VIII, 24.

¹¹⁴ MR II, 228 — III, 17/18.

¹¹⁵ Statut VIII, 88.

¹¹⁶ Statut V, 31 — VIII, 88.

¹¹⁷ Statut V, 29.

nije uredno plaćao može mu se samo za jednu prošlu godinu tražiti isplata.¹¹⁸ Jedino za općinske i crkvene zemlje mogao se zakup utjerati in za nekoliko godina unatrag.¹¹⁹ Zakupnik je mogao biti oslobođen plaćanja novčanog zakupa, ako je vinograd stradao zbog rata, pa nije rodio.¹²⁰

Budući da se u Statutu (VIII, 24) zakupnici na dio spominju pokraj robova (tam casalini quam illi qui laborant terras et vineas ad partem) i stanuju izvan grada, moglo bi se zaključiti da dijelom potječu od robova, dok drugim dijelom svakako od slobodnih ljudi.

a) Obrada zemlje na dio

Obradivanje zemlje u obliku zakupa s time da se vlasniku daje dio ploda bilo je poznato i starim Rimljanima (partiarus colonus).¹²¹ Kasnije u toku XIII stoljeća pored obrade na dio širi se i obrađivanje na polovicu, plodovi se naime dijele na polovicu između obrađivača i zemljovlasnika (mezzandria).¹²² Mora se napomenuti da se »polovica« susreće i prije XIII stoljeća. U IX stoljeću npr. upotrebljava se izraz »arare ad medietatem«. ¹²³ Vjerojatno tadašnja polovica nema kasniji sadržaj i smisao. U Istri se javlja u XII stoljeću.¹²⁴ Dubrovački Statut (1272) ne poznaje obradu zemlje na polovicu, nego samo na dio. Bez obzira na pitanje kad se javlja obrada zemlje na dio (ad partem), a kad na polovicu (ad medietatem), može se konstatirati, da je obrada na dio starija. Prva će tokom vremena iščezavati — ali nikad sasvim iščeznuti — dok će polovica postati glavni zakupnički produkcionni odnos. Neke bitne razlike između obrade na dio i na polovicu neće biti, osim u kvoti davanja, odnosno zadržavanja priroda. Da obrada zemlje na dio nije predstavljala glavni zakupnički produkcionni odnos u agraru, dokaz je što za razdoblje do 1366. nismo našli nego tridesetak ugovora takve vrste. U analizi tih ugovora obratit ćemo pažnju: 1. na rok zakupa — 2. na kvotu davanja priroda i vrst nasada.

ad 1. Zakup je trajao npr.: 8 mjeseci, 10 mjeseci, češće 1 godinu, 3 god., 6 god., 10, 20 godina, dokle traje loza, 5 generacija, »in perpetuum«. ¹²⁵ Zastupljene su sve vrste rokova u kojima ipak prevladavaju kratkoročni.

ad 2. Ako je zakupnik uzimao neobrađenu zemlju, redovito mu je pripadala veća kvota priroda. Obično je tada dobivao i novčanu pri-

¹¹⁸ Statut V, 31, 34 — VIII, 88.

¹¹⁹ LOR 74—75.

¹²⁰ MR V, 151.

¹²¹ Coulanges, 127 — Neki smatraju da je ono postojalo još u doba Hamurabija, pa je preko Grka i Rimljana došlo u srednji vek (Enciclopedia italiana, sub Colonia parziaria).

¹²² Pertile, Storia del diritto... II, 183.

¹²³ Coulanges, 177.

¹²⁴ B. Marušić, Iz povijesti kolonata... 244.

¹²⁵ DC 15, 19 — DC, 8, 40 — DC, 4, 44 i d. — DN 3, 194 — DC 8. 21, — DC 8, 175 — DC 1, 4 — DC, 1, 117 — DN 2, 29, 69 id.

pomoć.¹²⁶ Posebna je kvota kad se sije žito.¹²⁷ Glede nasada žitarica ugovori su obično kratkoročni. Vjerojatno zato jer se ta kultura ne može dugo sijati na istom zemljištu, ali i vinograd obično zahtjeva ulaganje više rada i sredstava za svoj donos. Redovito veća količina pripada obrađivaču bez obzira da li se radi o obrađenoj ili neobrađenoj zemlji.

Postoje, međutim, i slučajevi kad zemljovlasnik uzima $\frac{2}{3}$ priroda vinograda, a obrađivač samo $\frac{1}{3}$.¹²⁸ Ako zemljovlasnik ulaže više novca u obradu zemlje, traži i veću kvotu priroda.¹²⁹ Ako zakupnik zakupljuje obrađeni vinograd mora se zadovoljiti s manjom kvotom priroda. Ugovori su većinom kratkoročni, jer zakupniku nije odgovaralo da se dugoročno obaveže na nepovoljne uvjete. Vlasnik je pak kratkoročnim ugovorima mogao špekulirati čekajući da se ipak nađe netko tko će biti prinuđen, da usprkos nepovoljnim uvjetima zakupi vinograd da ipak nešto dobije.¹³⁰

b) Obrada zemlje na polovicu

Vidjeli smo da u Statutu nema odredbi koje se tiču obrade na polovicu. Moramo međutim, pretpostaviti da je polovica postojala i prije kodifikacije Statuta kao sporedni produkcionni odnos. Polovnici su se vjerojatno izjednačivali sa obrađivačima na dio, pa se vjerojatno zato posebno ne spominju.

Postoje isprave koje donose podatke o polovici i prije Statuta. U ispravi izdanoj »ultimo die decembris« 1281. registrirana je isprava kojom u mjesecu veljači 1206. hereditarii crkve sv. Petra dali su »vineam eiusdem ecclesie . . . ad medietatem.«¹³¹ U drugoj listini od 15. II 1283. registrirana je isprava od 25. VI 1262. prema kojoj je obrađivač dužan dati »medietatem omnium fructuum.«¹³² Moramo, međutim, upozoriti da stilizacija tih ugovora odgovara više razdoblju pri kraju XIII stoljeća nego njegovom početku ili sredini. Sastavljač je mogao stare ugovore

¹²⁶ $\frac{2}{3}$ uroda obrađivaču, a $\frac{1}{3}$ vlasniku (DC 1, 117, DN 7, 26) — ili obrađivač $\frac{3}{4}$ od vinograda, a $\frac{2}{3}$ od ostalih priroda (DC 4, 29') — Iz tih i niza sličnih primjera možemo zaključiti: više priroda zadržava obrađivač, ako uzme neobrađenu zemlju, zatim onu na neplodnom tlu (otocima na kojima ima malo zemlje). Obradivač je neki put dužan dati i počasti (DN 7, 26).

¹²⁷ U tom slučaju redovito $\frac{3}{4}$ pripadaju obrađivaču, a vlasniku $\frac{1}{4}$ (DC 8, 21' — DC 14, 25). Opomba red.: Vendar je pri žitu treba odšteti od kmetovega deleža semensko žito (pri v srednjem veku običajnem razmerju semena in pridelka 1 : 3 je to cela tretjina!); medtem ko torej pri drugih kulturah ostane kmetu 8 ali 9 dvanajstin uporabnega pridelka, znaša ta delež pri žitu le 5 dvanajstin, čeprav je res gospodarjev delež zmanjšan od 4 na 3 dvanajstine pridelka.

¹²⁸ DC 4, 44 — DN 3, 194 — DC 6, 68 i d.

¹²⁹ Radoje Radotich dobio je 1318. »pro aiutorio çapture« 5 pp, i 10 groša »pro letamine« (gnoj), ali je smio zadržati samo $\frac{1}{4}$ priroda, dok je vlasnik uzeo $\frac{3}{4}$ (DC 10, 112, 84' i d.).

¹³⁰ Roller se također dotiče obrade zemlje na dio, ali mu je prvi podatak iz 1352 (str. 89—91).

¹³¹ Čremošnik, Nekoliko listina . . . 14/15.

¹³² Ib. 22/23 — Roller, 77, smatra navedeni ugovor kao prvi primjer polovice.

prestilizirati prema običajima i zahtjevima svog vremena. Ta dva podatka ipak onemogućuju opći zaključak o postojanju polovice kao glavnog produkcionog odnosa. Polovica se naime mogla uzimati, kako smo napomenuli, kao neka vrsta dijela ploda. (Cit. isprava od 15. II. 1283. nalazi se registrirana i u DC 1, 188' — ali se ne spominje isprava iz 1262). S druge strane ima nesumnjivih dokaza da je od 1281. postojala polovica i bila raširena u dubrovačkom području. Svi polovnici (tj. koji su radili »ad medietatem«) lokrumskog samostana na Šipanu pretvoreni su 16. VII 1281. u novčane zakupnike.¹³³ Postoji niz ugovora na polovicu i u samoj Astoreji (1282, 1283 itd.),¹³⁴ da već u prvoj polovini XIV stoljeća potpuno prevladaju.¹³⁵ Ako je dakle polovica kao produkciono odnošenje u agraru postojala 1281., onda je sigurno da je bila u praksi i 1272. u doba kodifikacije Statuta, jer se produkciono odnošenje ne pojavljuje odjedanput.

Do nas je doprlo mnoštvo ugovora na polovicu iz kraja XIII i početkom XIV stoljeća. Na temelju niza primjera možemo učiniti jedan općeniti obrazac, koji sadrži sljedeće elemente:

1. Zakupoprimac (obično neposredni obrađivač) ili više njih uzimaju obrađenu ili neobrađenu zemlju ili vinograd —
2. na određeni rok —
3. ako je zemlja neobrađena nasadit će godišnje određenu površinu, ako je nasadena obrađivat će je prema odredbama Statuta ili običaju grada —
4. zemlja se nalazi na određenom mjestu okružena imanjima susjeda, koji se poimenično nabrajaju —
5. vlasniku će pripasti polovica ploda, a obrađivaču druga —
6. vlasnik može, osobito ako je zemlja neobrađena, dati i novčanu pripomoć (pro adjutorio ili pro dono) ili zajam (pro mutuo) —
7. u slučaju rata, ako je zemlja ili vinograd poharan i ne rodi, ne daje se ništa ili smanjena kvota —
8. obrađivač može dobiti komad zemlje da sagradi sebi kuću i obrađuje vrt i ostalo, ali i već sagrađenu kuću —
9. obrađivač (ne mora uvijek) donosit će vlasniku honorancije za Božić, Uskrs ili drugi blagdan ili vršiti neke usluge, —
10. ako se obrađivač ne drži ugovora gubi svoj dio priroda te godine —
11. izdaje se notarska karta.

Navedene tačke potkrijepit ćemo primjerima.

ad 1. Redovito se u ugovorima spominje samo jedna osoba kao obrađivač, odnosno ugovorna stranka. Ali ima slučajeva da se javljaju i više njih, npr. dva brata, jedan par (muškarac i žena), dvojica ljudi, ili čitava obitelj.¹³⁶ Jedna osoba kao ugovorna stranka redovito prevladava kad se uzima na rad obrađena zemlja.

Kod uzimanja neobrađene zemlje javljaju se također pojedinci, ali dosta često, češće nego kod obrađene zemlje, više njih. Npr. tri brata, bračni par, otac i sin, čitava obitelj ili skupina od nekoliko ljudi.¹³⁷

¹³³ Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije I (Zapisi notara Tomasina de Savere 1278—1282) JAZU, Zagreb 1951, br. 576 (kratica: Čremošnik, Spisi).

¹³⁴ DC 1, 108, 117, 118', 142 — Praec. Rect. 2, 19, 33, 42', 51 i d.

¹³⁵ Netačna je stoga tvrdnja Rollera (77—79) da polovica kao produkciono odnošenje nije izrazita do stjecanja Stona i Pelješca.

¹³⁶ DC 6, 162 — DN 2, 96 — DN 5, 212 — DN 7, 11' — DN 5, 36.

¹³⁷ DN 2, 72, 73, 74 — DN 7, 21 — DN 1, 22, 94 i d.

Iz činjenice da se neki put javlja čitava obitelj kao zakupoprimac (obrađivač) Ivellio je tvrdio da je vlasnik redovito sklapao ugovor s čitavom obiteljskom zajednicom (zadruhom) i da njihove obaveze prelaze na potomke.¹³⁸ Medini naprotiv misli da se pogodbe sklapaju sa pojedincima.¹³⁹ Međutim, iz navedenih primjera vidljivo je da su se ugovori sklapali i sa individualnim obrađivačima i kolektivima. Ne može se dati jednostrana definicija.

ad 2. Zemlja se obrađivala na određene rokove: kratkoročne i dugoročne. Ako se uzimala obrađena zemlja rokovi su redovito kraći: 1 godina, dok se sviđa vlasniku, za života zakupnika, 5, 6, ili 10 godina, 2, 3, 4 generacije. Rijetki su slučajevi dugoročnih rokova.¹⁴⁰

Kod uzimanja pak neobrađene zemlje kratkoročni ugovori su rijetkost. Npr. na 1 godinu, do života prvih unuka ili na 5 godina, i sl.¹⁴¹ Ali zato kudikamo više prevladavaju dugoročni. Samo od 1352—1355 imamo u Astoreji 48 ugovora na 5 generacija. To su godine neposredno poslije kuge,¹⁴² jedan je na 200 godina.¹⁴³ Obično se ugovori sklapaju »in perpetuum« ili »donec mundus stabit«. ¹⁴⁴ Samo između 1352—1357 sklopilo se 12 ugovora takve vrste.¹⁴⁵ Orađivač će svakako uzimati neobrađeni vinograd na dulje vrijeme zbog većih radova, dok će vlasnik davati obrađeni vinograd kratkoročnije da može postavljati teže uvjete i tako špekulirati.

ad 3. U ugovorima se naglašava da će obrađivač zemlju tri puta okopati i obrezati je po dubrovačkom običaju ili odredbi Statuta (secundum usum Ragusii, ili secundum formam Statuti).¹⁴⁶ Međutim, u Statutu (V, 30) stoji da se vinograd 2 puta okopava, reže i skida lišće. U ugovorima se zaista kaže da se vinogradi dva puta okopavaju, ali isto tako često i tri puta. Čremošnik u tim različitim kopanjima vidi razne utjecaje: sjeverne Dalmacije gdje se kopa 2 puta i južne Dalmacije gdje se kopa 3 puta.^{146a} Mislimo, međutim, da se ne radi o sjevernim ili južnim utjecajima nego jednostavno vinogradi u poljima okopavali su se 3 puta, a na brdovitom terenu 2 puta.^{146b} U obrađivanju vinograda postojali su dakle neki: usus, consuetudo, forma Statuti, nastali tokom vremena kojih se

¹³⁸ Ivellio, 18, 106.

¹³⁹ O postanku i razvitku kmetskih i težaških odnošaja... 74.

¹⁴⁰ DN 4, 75 — DC 8, 114 — DN 2, 96 — DN 5, 36 — DN 5, 73 — DN 7, 15 — Test. 5, 308 — DN 1, 126 — DN 5, 260.

¹⁴¹ DC 5, 19' — DC 1, 118 — DC 12, 166'.

¹⁴² DN 7, 5—179'.

¹⁴³ DN 7, 81.

¹⁴⁴ DC 1, 117.

¹⁴⁵ DN 7, 21—150.

¹⁴⁶ DN 1, 2 — DN 6, 69'.

^{146a} Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji... 23—24. Autor u raspravi donosi inače niz drugih interesantnosti i podataka o obrađivanju vinograda i zemlje.

^{146b} »...dictus Felice teneatur laborare et cappare uidelicet uinea que in plano ter in anno, bis in anno illam que est in costeria, et ipsa putare secundum consuetudinem ciuitatis« (DN 4, 75).

obrađivač morao općenito pridržavati u pogledu kopanja, rezanja i čišćenja vinograda.

Ako je obrađivač uzimao neobrađen vinograd tada se u ugovorima precizira koliku površinu mora godišnje nasaditi.¹⁴⁷

ad 4. U ugovorima se tačno navodi gdje se nalazi vinograd, odnosno zemlja npr. u Župi, Zatonu¹⁴⁸ itd., pa se na temelju toga zna koja su područja više plodna, bolje obrađena i gušće naseljena. Često puta ne samo da se općenito navede gdje je vinograd (Gruž, Lopud, Šipan, Šumet i sl.), nego i lokaliteti. Npr. »Terram meam... sub Petracina uoda«, »in loco qui dicitur Losica«¹⁴⁹ itd. Ti su nam podaci dragocjeni za topografiju, etničke migracije i sl. Osim što se određuje geografska pozicija, opisuju se čiji su susjedni vinogradi sa svih četiriju strana svijeta.¹⁵⁰ Tako doznajemo i druge zemljovlasnike u tom području.

ad 5. U ugovoru redovito stoji da se vino i ostali plodovi dijele na polovicu.¹⁵¹ Rijetkost su ugovori u kojima vino ide na polovicu, a ostali plodovi na drugu kvotu.¹⁵² Polovnik je bio dužan vlasniku polovicu priroda donijeti njegovoj kući svojim troškovima.¹⁵³

ad 6. Zajedno s prvim ugovorima na polovicu susrećemo, posebno kod onih kad se uzima neobrađena zemlja, da vlasnik novčano pomaže obrađivača kad taj počne kultivirati zemlju. Pri kraju XIII i početku XIV stoljeća svota pripomoći iznosi 1 do 9 pp (pp je kratica za perpere), ali se obično kreće 3 do 5 pp po soldu.¹⁵⁴ Sredinom XIV stoljeća mijenja se negdje količina novčane pripomoći. Vrijednost novca pada.¹⁵⁵ To će se bez sumnje odraziti i u visini pripomoći. S druge strane neobrađenu zemlju trebalo je poslije prolaza kuge što prije nasaditi. Zemljovlasnici ulažu stoga znatna novčana sredstva kao pripomoć. Npr. 14 do 44 pp po soldu zemlje u Zatonu.¹⁵⁶ Ipak pored te tendencije nalazi se i niz ugovora u ko-

¹⁴⁷ »pastinare medium soldum vinee donec fuerint pastinati dicti X soldi de terra« (DN 1, 72), ili »pastinare annuatim quartam partem de soldo« ili opet »unum soldum de vinea annuatim« (DN 2, 73', 74'), — Neki put se tražilo da se nasadi čak »in anno futuro soldos quatuor« (DC 17, 47), — Neki put zahtijeva se nasad određenog broja loze, npr. »pastinare omni anno octum centum vites« ili »pastinare sexcentos vites« ili 300 loza i sl. (DN 2, 23, 121 — DC 12, 266'). — Može se jednostavno zahtijevati »vineam reficere de nouo cum letamine ubi necessarium fuerit« (DN 5, 135).

¹⁴⁸ DN 1, 2', 4.

¹⁴⁹ DN 1, 30, 100' — DN 2, 29.

¹⁵⁰ »quod vineam meam... confinat ex parte levantis cum vinea Rossini de Belleç, ex parte ponentis cum terris Domagne de Boballi et ex parte montis cum vineis monasterii sancti Symeonis« (DN 1, 2 i d.).

¹⁵¹ »et de toto uino et omnibus fructibus qui fuerint in dicta vinea nos debemus habere medietatem et dictus Crisinbonus aliam medietatem«, ili se jednostavno kaže da se vinograd daje »ad medietatem« (DN 1, 2 — DN 6, 69).

¹⁵² DN 2, 23.

¹⁵³ »medietatem vini et omnium fructuum ipsius monasterii tenentur apportare suis propriis expensis usque ad monasterium lacromone« (DN 7, 31).

¹⁵⁴ DC 1, 117, 142 — DN 2, 19, 100', 132 — Praec. rect. 2, 50, 71' i d.

¹⁵⁵ V. Vinaver, n. dj. 55.

¹⁵⁶ DN 7, 41', 86, 129', 131', 146 i d. — Roller (82) također je opazio da na području Zatona postoje visoke novčane pripomoći, ali nije dao nikakvo objašnjenje.

jima se pripomoć kreće u običajenom razmjeru od 2 do 6 pp.¹⁵⁷ Poneki slučaj visoke novčane pripomoći nije samo posljedica pada vrijednosti novca, nego i nestašice radne snage i neobrađenog zemljišta. Neki smatraju da je glavna značajka obrade zemlje na polovicu što zemljovlasnici direktno, novčano učestvuju u proizvodnji.¹⁵⁸ Međutim, to nije pravilo, jer je veliki broj ugovora bez te klauzule.

ad 7. Orađivač se često puta osigurava za slučaj rata. Ako je na granici rat tada ne mora davati ugovoreni zakup ili barem ne čitav.¹⁵⁹ Ta osiguravanja prevladavaju kod ugovora prilikom uzimanja zemlje pod novčani zakup. Kad je na granici Dubrovnika vladao mir, ta se klauzula redovito ispuštala.

ad 8. Već smo vidjeli u poglavlju o postanku kmetstva, da je zemljovlasnik običavao, osobito ako se radilo o neobrađenoj zemlji, dati polovniku komad zemlje za kuću i vrt, katkada i samu kuću. Takva praksa javlja se još u početku XIV stoljeća. Vlasnik daje zemlju »pro capana et orto«, ili već sagrađenu kuću i uređene vrtove »pro domibus et ortis existentibus in dicta possessione«.¹⁶⁰ Međutim, poslije 1352. ima kudikamo više slučajeva da se daje solad ili pola solda zemlje za kuću i vrt.¹⁶¹

ad 9. Polovnici, osim što su davali polovicu priroda, morali su, jer uživaju zemlju, davati razne počasti i vršiti usluge. To se redovito zahtijeva od polovnika, koji uzimaju zemlju na nasad. Počasti su davali i oni na crkvenim i laičkim imanjima. Na crkvenim imanjima davali su pogaču kruha i kokoš,¹⁶² vosak i kokoš,¹⁶³ žito i vino,¹⁶⁴ kokoš i pogaču za Božić, a meso i mlijeko za Uskrs.¹⁶⁵ Darovi se obično daju na Božić, Uskrs, poklade ili na blagdan zaštitnika crkve.

Slično je i na necrkvenim imanjima. Daje se npr. kokoš, pogača kruha i meso,¹⁶⁶ ili se jednostavno kaže da obrađivač mora »dare omni anno tria ensenia secundum consuetudinem« ili »duo ensenia omni anno de omnibus angaridiis quas atenus solvere tenebatur«.¹⁶⁷ Osim navedenih stvari traži se neki put i jaja.¹⁶⁸ Katkad umjesto »onorificentia« ili »ensenia« traže se usluge, npr. da obrađivač vozi zemljovlasnika do imanja.¹⁶⁹

¹⁵⁷ DN 7, 58, 151, 168, 174 i d.

¹⁵⁸ B. Marušić, n. dj. 244.

¹⁵⁹ »Saluo si esset guerra generalis ita quod perderemus vinum et omnes fructus tunc illo anno nichil debeamus dare. Si uero in illa guerra recuperabimus aliquid de vino et fructibus illius anni debeamus tunc dare dicto monasterio per rationem de eo quod recuperabimus secundum extimationem bonorum hominum« (DC 1, 109', 118).

¹⁶⁰ DN 1, 32, 235.

¹⁶¹ »et dedi eis pro dono soldum unum terre pro orto, et etiam domum dedi eis« (DN 7, 171 i d.).

¹⁶² DN 5, 125.

¹⁶³ DN 2, 121.

¹⁶⁴ DC 1, 118.

¹⁶⁵ DN 7, 164.

¹⁶⁶ DN 5, 136.

¹⁶⁷ DN 7, 59', 60'.

¹⁶⁸ DN 7, 93.

¹⁶⁹ DN 5, 200 — DN 7, 21.

Ako je polovnik dobio zemlju za kuću i vrt, odnosno već sagrađenu kuću tad su počasti i usluge obavezne.

Medini smatra da su ta rana darovanja i servicia bila u početku više znak počasti, nego osobne zavisnosti.¹⁷⁰ Roller pak misli da davanje poklona, obaveza prijevoza i besplatnog rada vlasniku zemlje predstavlja »samo nebitno grananje rente«.¹⁷¹ Pertile je još prije napomenuo da su razne počasti i usluge proistekle od antičkog robovskog stanja kolona i kasnijeg djelovanja feudalizma.¹⁷² Koloni su u IX stoljeću davali zemljovlasniku osim zakupnine još piliće, jaja i sl.¹⁷³ U davanju tih počasti možemo tražiti kontinuitet između rimskog kolona i srednjovjekovnog zakupnika.

ad 10. Obradivač je morao vršiti obaveze i ne prisvajati veću količinu priroda nego što mu pripada, u protivnom gubi svoj dio.¹⁷⁴ Katkad se obradivač obavezuje plaćati kaznu ako ne izvrši obaveze.¹⁷⁵

ad 11. Na kraju o svemu o čemu su se ugovorom sporazumjeli izdaju se dvije ili više notarskih isprava, svakoj stranci primjerak u prisustvu svjedoka. Ugovor ostaje registriran u notarskim knjigama. Obradivač obično izjavljuje da je suglasan sa svim tačkama ugovora.¹⁷⁶

To bi bile glavne tačke ugovora na polovicu. Može se naći kakav ugovor koji će možda biti malo drugačije formuliran, ali bitne tačke će ostati.

c) Novčani zakup

Vidjeli smo da se u Statutu (VIII, 88) govori o novčanom zakupu (de affectu seu pensione). Znači da je bio u praksi u to vrijeme. U naučnoj literaturi prvi je posebno obradio novčani zakup u agraru Roller.¹⁷⁷ Budući da je to bila prva rasprava o toj vrsti zakupa nužno je učiniti neke nadopune.

Novčani zakup prevladava na crkvenim i samostanskim posjedima. Od 117 ugovora u dubrovačkoj Astoreji i podataka o novčanom zakupu, koliko smo ih pronašli za razdoblje do 1366. god. 103 odnosno 88 % odnose se na spomenute ustanove; općinske zemlje spominju se u vezi davanja pod afit 4 puta ili 3,4 %, pitropi 4 puta, ostali zemljovlasnici 4 puta a dva puta svećenici. Stoga zaključujemo: u novčani zakup daju zemlje one usta-

¹⁷⁰ Medini, n. dj. 174.

¹⁷¹ Roller, 89.

¹⁷² Pertile, n. dj. 174.

¹⁷³ Coulanges, 182.

¹⁷⁴ Npr. »si autem dictus Chercus non pastinauerit ducentas vites quolibet anno aut si ipse Chercus et primi heredes eius fecerint fraudem in putando vel zappando perdat dictum vinum et introitus illius anni quo non pastinauerit dictas vites aut quo fraudem predictam fecerit« (DC 1, 142).

¹⁷⁵ »et si dictus Nalescus falleret in aliquo quod non adimpleret omnia predicta cadat michi in pena de ypp. XV pro quolibet soldo quolibet anno« (DN 7, 93).

¹⁷⁶ »Et ego Miloslaus omnibus predictis consentio et de hoc fieri debent due carte similes, et ser Petrus de Ragnina iudex et dominus Clemens de Pabora testis« (DN 7, 46).

¹⁷⁷ Roller (66—77) naziva taj produkcionni odnos »novčana renta«.

nove koje nemaju posla oko neposredne obrade zemlje. Pored imanja lokrumskog samostana, koja se također daju u novčani zakup, obično su to mala imanja crkava i crkvice koja uživaju razni »hereditarii«, decimarii« i opati dodijeljeni toj crkvi, zatim »capitulum ecclesie ragusine« i sl.

Rok zakupa je raznolik. Npr. za života hereditarija, za života obrađivača, 9 mjeseci. Veoma često dugoročni na 4 do 5 generacija, zatim na 100, 300, 500, 600 godina, na 1000 generacija, također često »in perpetuum«. ¹⁷⁸ Postoji dakle kratkoročni i dugoročni zakup.

Visina zakupa također je različita. Počevši od 6 groša za jedan solad zemlje u Župi do 30 pp za dva solda vinograda u Rijeci, odnosno 26 pp za jedan vinograd u Šumetu. ¹⁷⁹ Već je Roller upozorio da ne možemo iz visine zakupa ništa zaključiti, jer ne znamo o kakvoj se kvaliteti zemlje radi. ¹⁸⁰ Možemo, međutim, upozoriti da je zemlja blizu grada, osobito vrt (ortum) bila na visokoj cijeni. ¹⁸¹

Osim novca zakupnici su davali i nazne počasti. Obzirom da se radi o crkvenim ustanovama zahtijevalo se davati opatu ili hereditariju crkve: kokoš i vosak (galinam et mediam libram de cera munda), ili svijeće i tamjan (unum par ceronum de media libra et unam unciam de incenso albo), odnosno kokoš i meso (galinam et unum gratozum de zalo), ili samo kokoš, ili pogaču i jaja (fogaciam et houa). ¹⁸² Te počasti davale su se u XIII stoljeću »pro censu«, ¹⁸³ vjerojatno jer je vlasnik plaćao porez na zemlju. Kasnije u XIV stoljeću prevladava izraz »pro honorificentia«. ¹⁸⁴ Počasti su se davale u običajenim rokovima: Božić, Uskrs ili blagdan zaštitnika crkve. Ovo posljednje prevladava. Neki put se izričito napominje da se zakupnina uzima za popravak crkve »pro reparatione dicte ecclesie«. ¹⁸⁵ Inače su hereditariji uzimali sebi zakup.

Crkvenu zemlju uzimali su pod novčani zakup u velikom broju vlastela. ¹⁸⁶ zatim svećenici, ¹⁸⁷ neki obrtnici, ¹⁸⁸ seljaci i sl. Budući da se kao zakupnici javljaju vlastela i svećenici koji nisu bili neposredni proizvođači zaključujemo da su oni samo davali novčani godišnji zakup, a zemlju su obrađivali drugi — neposredni obrađivači, zemljoradnici. Na taj način

¹⁷⁸ Čremošnik, Spisi, 715 — DC 5, 11', 32 — DN 1, 8', 71 — DN 5, 88', — DN 7, 51 — DN 7, 156, 180, 67' i d.

¹⁷⁹ DN 5, 231, 259' — DN 1, 138'.

¹⁸⁰ Roller, 69.

¹⁸¹ Npr. za pola vrta u okolici grada plaća se 5 pp ili 10 pp za čitav vrt koji se nalazi »prope Dançium« dok se za čitav vinograd u polju u Župi — znači na dobrom mjestu — plaćalo 10,5 pp (DN 5, 120', 172, 75).

¹⁸² DN 5, 15, 227 — DC 1, 148' i d. — DN 7, 157 i d.

¹⁸³ DC 1, 127', 148'.

¹⁸⁴ DN 5, 231'.

¹⁸⁵ Čremošnik, Spisi, 1121.

¹⁸⁶ Pecorario (Čremošnik, Spisi, 715), Sorgo, Mence, Mlascana, Grade (DN 1, 8, 15, 138', 235'), Resti, Martinussio (DN 2, 54', 101'), Gondola (DN 5, 140) i d.

¹⁸⁷ Presbiter M. Ragnana (DN 1, 92), dominus J. de Caboga (DN 2, 44), presbiter N. de Palcasacho (DN 5, 134), subdyaconus fillius S. de Binçola (DN 5, 230), don Cl. de Pabora et don N. de Nicolica de Mence (DN 7, 24) i d.

¹⁸⁸ Magister Yuanus capelarius (DN 5, 44), Vita petrarius (DN 5, 100), Bogauçe magister tegullarum, Bratoe pilliparius (DN 5, 231, 260) i d.

oni su uživali prirodu sa zemlje iskorišćavajući rad neposrednih obrađivača.¹⁸⁹

Davanje zemlje u novčani zakup kod zemljovlasnika koji nisu pripadali crkvenim ustanovama bio je isti što se tiče visine zakupa, kao i kod ovih. Tako je i kod pitropa. Oni su iz istih razloga, kao vlastela i svećenici davali zemlju u novčani zakup. Novac su stavljali u blagajnu, jer bi imali neprilika što će raditi s dijelom priroda u plodinama. Morali bi ga prodavati i sebi priuštiti nepotreban posao. Mislim da su isti razlozi zbog kojih je i općina davala svoju zemlju u novčani zakup.¹⁹⁰ Ugovor uzimanja zemlje u novčani zakup ne razlikuje se po formi od ugovora na dio i polovicu, samo što umjesto »ad medietatem« umeće izraz »ad afflictum« i odgovarajuća svota novca.¹⁹¹

d) Prava i obaveze zakupnika

Sva tri navedena oblika obrađivanja zemlje: na dio, na polovicu, za određenu svotu novca — ima zajedničku crtu, da su zakup. Orađivači su dakle zakupoprимci, zakupnici. Među njima pravno nema razlike, osim u količini davanja priroda, odnosno ekvivalenta tog dijela priroda — novca.

Zakupnik je slobodan čovjek. On je formalno, pravno izjednačen s vlasnikom kao čovjek, ali nije ekonomski izjednačen. Odatle ekonomska ovisnost obrađivača od vlasnika, a to se bez sumnje mora odraziti i u njihovim međusobnim, produkcionim odnosima.

Zakupnik, dio koji obrađuje za sebe zove »vinea«, ili »pars mea« ili »suum jus«. On ima »totam auctoritatem, potestatem et bayliam quam habet in vinea et terris quam tenet«. ^{191a} Zakupnik ima pravo svoj dio prodati, otuđiti, dati u zalog, uraditi što god hoće, s time da obaveza učinjena prema toj zemlji ili vinogradu mora se i dalje održavati (possit dictam vineam et terras vendere, allienare et in pignore locare sicut de re propria promittens habere et firmare rationem).¹⁹²

Zakup se može naslijediti, odnosno oporučiti.¹⁹³ Zakupnik je mogao dati svoj dio dalje u podzakup,¹⁹⁴ svoj dio priroda prodati.¹⁹⁵ Zakup je obično prelazio na potomke bez posebne notarske karte. Neki put se samo to registriralo.¹⁹⁷ Zakupnik je mogao prekinuti ugovor i slobodno otići s time da vlasnik može u buduće slobodno raspologati vinogradom.¹⁹⁸

¹⁸⁹ Usp. i Roller, 76.

¹⁹⁰ DC 9, 158 — DC 14, 15'.

¹⁹¹ Primjeri novčanog zakupa SCD VI, 521 — VII, 21 — Čremošnik, Spisi, 498.

^{191a} DC 4, 82 — DN 1, 64 — DC 19, 120' — DC 15, 63.

¹⁹² DC 15, 63.

¹⁹³ DN 7, 83.

¹⁹⁴ DN 5, 173 — DN 1, 139 — DN 2, 70'.

¹⁹⁵ DC 4, 86.

¹⁹⁷ DC 9, 23.

¹⁹⁸ DN 3, 231.

Međutim, ima slučajeva kad Malo vijeće intervenira i naređuje zakupniku da mora ostati i dalje na imanju. Vjerojatno ako nema opravdanih razloga za otkaz.¹⁹⁹ Međutim, ako vlasnik zahtijeva da zakupnik napusti vinograd tada mu redovito plaća rad učinjen u njegovom vinogradu.²⁰⁰ Najbolja je situacija ako zakupnik vrati ugovor i dobije novac za svoj dosad učinjen rad, a vlasnik odmah nađe novog zakupnika, koji će primiti vinograd, a ujedno platiti svotu koju je vlasnik isplatio prijašnjem zakupniku.²⁰¹ Neki put sam zakupnik, kad želi napustiti vinograd, nađe sebi zamjenika koji sklapa novi lokacijski ugovor.²⁰² Procjenu učinjenog rada vrše za to određeni procjenitelji.²⁰³ Redovito kad se vinograd proda novi vlasnik obično otpušta stare zakupnike. U tom slučaju dolaze družbeni »extimatores electi per dominum comitem et suam curiam de voluntate partium ad extimandum laborerium factum«.²⁰⁴ Ukoliko novi vlasnik ne otpušta stare zakupnike, on sa zemljom kupuje i prava nad njima.²⁰⁵ Zakupnici bi se osiguravali protiv čestih promjena vlasnika, jer novi vlasnici mogu prekinuti ugovor, zahtijevajući da se zemlja ne smije prodati.²⁰⁶ Drugdje zakupnici traže da se vinograd ne smije dati drugom dok traje ugovor.²⁰⁷ Katkad stari vlasnik zahtijeva da zakupnik ostane na imanju, iako je on prodano novom vlasniku.²⁰⁸

Vlasnik nije imao nikakve jurisdikcije nad zakupnikom. Sve njihove sporove i tužbe rješava sud. Zakupnici imaju pravo tužiti vlasnika, ako se ne pridržava ugovora.²⁰⁹

Zakupnik mora uredno obrađivati zemlju i vinograd, okopavati ga u određeno vrijeme. Ako to ne vrši kako treba knez će mu zabraniti ulazak u vinograd, dalji rad u njemu i usto će platiti kaznu.²¹⁰ Tačno mora davati određeni dio ploda vlasniku, inače mu se uzima njegov vlastiti dio.²¹¹ Ako bi se vlasniku pričinilo da nije uredno dobio svoj dio, tužio je zakupnika sudu. Tada bi došli procjenitelji koji su određivali koliko zakupnik još mora dati, ako je manje dao. Zakupnik je morao uredno plaćati zakupninu, inače nije smio ubrati svoj dio ploda te godine.²¹² Da ne bi bilo nesporazuma o plaćenju zakupnini, redovito su se

¹⁹⁹ MR V, 126.

²⁰⁰ DC 1, 108.

²⁰¹ DC 15, 92.

²⁰² DN 5, 262'.

²⁰³ DC 14, 25.

²⁰⁴ DC 14, 25.

²⁰⁵ DC 1, 19, 121.

²⁰⁶ Čremošnik, Spisi, 1121.

²⁰⁷ Test. 5, 64.

²⁰⁸ DN 1, 81.

²⁰⁹ Tako su zakupnici tužili sudu 29. X 1340. opaticu samostana sv. Bartolomeja da se ne pridržava tačaka lokacijske karte (DN 6, 169).

²¹⁰ Dominus comes precepit Obrat de Drucho de Umbla quod non debeat intrare vineam domini Simeonis positam in Umbla, ... quia ipse non capavit dictam vineam prout tenebatur in medio iste mensis secundum consuetudinem ciuitatis, pena ad voluntatem domini comitis« (DN 3, 140).

²¹¹ DC 6, 195'.

²¹² DN 4, 32.

pravili notarski zapisi o svoti koja je dana in kada.²¹³ Zakupnici na imanjima lokrumskog samostana morali su npr. uplaćeni zakup upisati »in quaternis rationum«. Ukoliko zakupnik nije mogao dokazati da je platio zakup, plaćao je ponovno. Ako je dokazao da ga je platio, a prokurator to nije uknjižio, plaćao je prokurator.²¹⁴ Zakupnik je smio primiti pod zakup crkvenu zemlju (ad afflictum aliquam portionem alicuius ecclesie vel monasterii) jedino na temelju javne isprave i procjene dvojice ljudi da se zemlja zakupljuje pod pravednom cijenom.²¹⁵

Obrađivač je bio dužan trgati grožđe u određeno vrijeme i to onda kad mu se dopusti, vjerojatno zbog kontrole.²¹⁶ Morao je saditi što vlasnik zahtijeva.²¹⁷ Prijavljivao je krađe u vinogradima.²¹⁸ Zakupnik koji je uzeo (kupio ili naslijedio) zakupničko pravo dužan je pridržavati se uvjeta kojih se pridržavao i prijašnji zakupnik.²¹⁹ Slično je bilo i kod diobe imanja. Diobom dobiveno zemljište zadržavalo je i dalje ugovorene obaveze.²²⁰

Razmotrimo li prava i obaveze zakupnika, vidimo da su vlasnici bili u boljem položaju. Oni su lakše i češće otpuštali zakupnike, nego što su oni sami odlazili. Zakupnici su se morali boriti da što dulje mogu ostati na imanju. O tome je ovisila njihova egzistencija. Dio prihoda, koji je pripadao zakupnicima nije im uvijek osiguravao pristojan život. O tome svjedoče česte intervencije države upogledu davanja dužnog dijela. Iako pri tome moramo uzeti u obzir i ljudski momenat — krađu, ipak u ekonomskom smislu oni su bili u podređenom položaju nasuprot zemljovlasnika. (U krajnjoj liniji sama krađa može biti i primitivni oblik klasne borbe). Njihov odnos temeljio se na privatno-pravnom ugovoru. Ti su ugovori — jedino mogući u to vrijeme — ozakonjavali izrabljivanje njihovog rada u obliku davanja dijela ili polovice priroda ili novca. Prisivajanje polovice priroda bez sumnje je visoka kvota i ona najbolje ilustrira neravnopravni odnos obrađivača i vlasnika zemlje. K tome treba pridodati »počasti« i usluge. Dugoročni zakupnici (in perpetuum) trajno su u stvari »vezani« uz zemlju, osobito ako imaju kuću i vrt. Ne po sili zakona, nego ekonomskom prinudom. Mogli su, istina, prekinuti ugovor po svojoj volji, iako ne uvijek. Dok je državna vlast neki put sprečavala zakupnike da napuste zemlju, nije zabranjivala zemljovlasniku da prekida ugovor. Zakupnici se razlikuju od kmetova u tome što ne rade besplatno na carini. Iz izloženih primjera vidimo, da su se neki put zemljo-

²¹³ DN 2, 46 — DC 6, 122'.

²¹⁴ MR I, 32 — LOR 37.

²¹⁵ MR I, 31 — LOR 37.

²¹⁶ DC 7, 16.

²¹⁷ DC 11, 36'.

²¹⁸ DC 4, 118.

²¹⁹ DN 5, 226.

²²⁰ Paulus de Ragnina 1312. »recepti et habeo pro parte mea in perpetuum vineam sancti Michaelis de Cresta cum omnibus suis pertinentiis cum illa condicione cum qua est obligata dicta vinea« (DN 1, 132').

vlasnici borili, da ih zakupnici ne napuste, a drugi put zakupnici da ih zemljovlasnici ne otjeraju. Roller je označio odnos vlasnik-zakupnik kao stvarno-pravni odnos.²²¹

Ekskurs o slobodnim seljacima

Pored kmetova, zatim nadničara i ostalih vrsta bilo plaćene, bilo neplaćene radne snage na posjedima zemljovlasnika koje smo u ovom prilogu istražili, zatim zakupnika za novac, na dio ili na polovicu, moramo upozoriti da postoji i malobrojni sloj slobodnih seljaka. Prema našim proračunima postoji samo nekoliko slobodnih seljaka i njihovih obitelji, od kojih se najveći broj kratko vrijeme zadržavaju u okolici Dubrovnika. Kasnije vjerojatno prelaze u grad kao nekvalificirana radna snaga ili obrtnici ili i oni postaju kmetovi odnosno zakupnici. Kriterij po kojem smo se odlučili da neke ljude i obitelji smatramo slobodnim seljacima bio je: ako žive na selu i tamo imaju svoju kuću i vlastitu zemlju, odnosno ako kupuju (ili prodaju) kuću i zemlju, a nismo pronašli u dokumentima da su nečiji zakupnici, kmetovi ili da su obrtnici ili nešto slično, smatrali smo da se radi o slobodnim seljacima. Evo nekoliko imena i primjera. Miroje Radihinić iz Šumeta kupio je 1347 »domum de maceria cum çuppis et ortum cum tota possessione« na Brgatu od U. Milnića.²²² Diksa Ciatanović iz Župe daruje komad svoje zemlje u Župi Pervoju Makoševiću iz Župe.²²³ Nalješko Bogšić iz Čibače prodao je svoju zemlju u Čibači »cum domibus et chasalibus« za 106 pp Jakši Masaraš.²²⁴ Bogavce Dobretinić iz Župe kupuje 1364. vinograd u Župi za 243 pp od pitropa Jurka de Goste, a ima i drugih svojih zemalja uz granicu.²²⁵ To su kako vidimo male kupoprodaje. Nešto posebno o njihovom položaju ne bismo mogli detaljnije reći. Trajnije se javlja slobodna seljačka obitelj Makoševići (Macoseuichi) još od početka XIV stoljeća padalje kroz nekoliko stoljeća. Po njima se zove današnje naselje Makoše u Župi dubrovačkoj prema granici. U toku XIV stoljeća prodavaju zemlju kolektivno kao braća,²²⁶ nose zajednički naziv »illi Macoseuich«.²²⁷ Zaključujemo da su oni bili jedna seljačka zadruga. Jedino su se tako mogli održati da samostalno egzistiraju i ne postanu tuđi zakupnici ili kmetovi. Budući da su im se imanja nalazila uz samu granicu nije bilo potrebe da postanu plijen vlastele ili koga drugod jačeg zemljovlasnika. Ovaj kratki ekskurs o slobodnim seljacima donijet je samo da se upotpuni slika agrarno-proizvodnih odnosa u okolici Dubrovnika.

²²¹ Roller, 107.

²²² DC 15, 75.

²²³ DN 4, 48.

²²⁴ Vend. canc, 1, 129'.

²²⁵ DC 19, 54 — MR III, 337.

²²⁶ DC 5, 207'.

²²⁷ DN 7, 19'.

Zusammenfassung

AGRARWIRTSCHAFTLICHE VERHÄLTNISSE IN DER UMGEBUNG VON DUBROVNIK (bis z. M. d. XIV. Jhdts.)

Das bebaute Land in der Umgebung von Dubrovnik (Ragusium) wurde entweder im herrschaftlichen Eigenbau bewirtschaftet (als *terra dominicata*, »*carina*« genannt) oder den kleinen Landwirten in Pacht gegeben.

In der ersten Zeit wurde *terra dominicata* grösstenteils durch *servi*, *casalini* und *villici* bebaut; diese Arten der mittelalterlichen *servi*, deren rechtliche Stellung anders ist als die Lage der *servi* nach dem römischen Recht, verschwinden als landwirtschaftliche Arbeitskräfte im XIII. Jhd. Sie werden durch Lohnarbeiter, welche »*ad precium*« arbeiten, ersetzt. Das sind Freigelassene (*liberticius*, *libertus*), nach der Art ihrer Arbeit genannte Landarbeiter (*laborator*, *zappator*, *putarius*), Hausknechte (*servi et ancillae*), freie Bürger, Kolonen u. ä.

In der Mitte d. XIV. Jhdts. entstand auf *terra dominicata* — infolge der schwarzen Pest seit d. J. 1348 — ein fühlbarer Mangel an Arbeitskräften. Die grossen Landeigentümer versuchten ihre Landarbeiter wirtschaftlich an die Scholle zu »binden«, und zwar mit einer bedingten Überlassung eines kleinen Landstückes (überwiegend im Ausmasse von 1 »*solad*«, d. i. ca. 1678 m²) und eines eigenen Hauses; dafür wurde der Empfänger im XIV. Jhd. zu 2—8 Wochen Landarbeit jährlich auf der *terra dominicata* und zu festgesetzten Kleindiensten verpflichtet (später wurde die Arbeitspflicht auf 75—90 Tage jährlich erweitert). Dieses Verhältnis wird in Dubrovnik »*kmetinstvo*« genannt. Der »*kmet*« (Bauer oder Untertane?) im Gebiet von Dubrovnik ist persönlich frei, gebunden nur durch die Bestimmungen des Notariatsvertrages, mit dem die Art und Bedingungen des übernommenen Besitzes sowie seine kürzere oder längere Dauer geregelt wurden.

Das andere Land wurde verpachtet, und zwar entweder *ad partem*, *ad medietatem* (d. i. gegen die jährliche Abgabe eines bestimmten Teiles, bzw. der Hälfte des Landertrages in Naturform) oder *ad afflictum* (gegen eine feststehende Geldsumme jährlich). Auch dieses Verhältnis wurde durch einen Notariatsvertrag geregelt. Der Pächter durfte den Vertrag kündigen, aber auch seine Rechte an das Land verkaufen oder über sie erblich verfügen, wobei natürlich auf den Nachfolger auch die in dem Verträge festgestellte Verpflichtungen übergingen.

Die Landeigentümer hatten keine Gerichtsrechte weder über »*kmeti*« noch über die Pächtern. Sowohl ihre Streitsachen als auch verschiedene Straffälle unterstanden dem ordentlichen Stadtgericht.

ZAPISKI.

NEKAJ PODATKOV O JANEZU POHARJU

Pri svojih preučevanjih bolgarsko-slovenskih kulturnih stikov sem nekajkrat naletel na ime Janeza, Ivana ali Jovana Poharja. V starejši literaturi¹ je bilo to le ime in šele v novejšem času se je ob imenu pojavil še podatek, da je Slovenec.² Ta ugotovitev me je spodbudila, da sem začel iskati natančnejše podatke. Ze skromno gradivo, ki sem ga utegnil zbrati, je pokazalo, da imamo opraviti z zelo zanimivo osebnostjo, o kateri nam slovensko zgodovino pisje ne nudi nobenih podatkov. Ker nadaljnja raziskovanja segajo izven okvirov mojih zanimanj, sem sklenil, svoje ugotovitve o Janezu Poharju objaviti v tem kratkem poročilu.

Janez Pohar se je rodil 14. julija 1841 v Poljčah pri Begunjah na Gorenjskem v kmečki družini očetu Jožefu in materi Mariji.³ Gimnazijo je obiskoval v Ljubljani in je bil poprečen dijak. Sedmi razred je v šolskem letu 1858/59 celo ponavljal.⁴ Maturiral je na Reki, nato pa se je 4. novembra 1861 vpisal na bogoslovje v Gorici. Toda že v prvem letniku, tik pred koncem šolskega leta je bil izključen. Kot razlog navajajo uradne knjige kajenje ter grobo in uporno vedenje.⁵ Tako je 16. julija 1862 zapustil bogoslovje. Kam se je nato podal, ni znano. Leta 1863 ga srečamo v Beogradu. O tem piše Nikomed Ravnihar, tedaj urednik »Torbice jugoslavjanske mladosti«, takole:

»... Kakor sem omenil, je bil nekdanj v goriškem bogoslovju, znan domoljub in izučen temeljito po slavjanskem duhu ter razume skoraj večino slavjanskih narečij. Zamišljen bil je poprej zmiraj tako, da mu je vsaki na licu bral, da bo eno iztuhtal. Neka razdraženost gnala ga je tedaj v mili srbski dom z blagim namenom, da se bori za blagor srbskega naroda. Prispel je srečno do Semlina, kar ni težko, ali čez mejo, to je čez Donavo ali na drugi strani čez Savo da se popiha, potrebno je tehtnega premišljevanja. Poskusil je na mnogo načinov na drugo stran stopiti, ali videvši, da ni mogoče, priveže si neke temne noči čevlje in klobuk na vrat ter se zvrne v deročo Savo in srečno preplava. Zgubil je večino svoje obleke v vodi, ali za to ni dosti maral. V mislih mu je bila le srbska zemlja. Prijeli so ga koj prijazni prijatelji, s katerimi se je že prej zmenil, da bo tako naredil, in ga odpeljali skoraj čisto nagega v svoj stan. Drugi dan zapiše se za prostovoljca...«⁶

Pohar je torej ilegalno, a kot kaže organizirano odšel v Srbijo. Kdaj se je to zgodilo in kaj je potem počel v Srbiji, je težko reči. Ravnihar ga je našel poleti 1863, kot piše, »v turške policiji« in v »vojaški obleki«.⁷

¹ Jovan Skerlić: Istoriski pregled srpske štampe 1791—1911. Beograd 1911, str. 67; isti: Omladina i njena književnost. Beograd 1925, str. 205; Hristo Botev: Sabrani sačinjenja v dva toma. Sofija 1958, tom II, str. 746; Christo Botew: Wybór pism. Wrocław-Kraków 1960, str. 104.

² Nikola Trajkov: Slavjanski revolucionarni vrski na Botev. Slavjani. Sofija 1950, št. 6, str. 170; Ilija Konev: Casopis »Jugoslavija« i bigarsko nacionalno-osvoboditelno dvizhenie. Istoričeski pregled. Sofija 1963, zv. 6, str. 64; Bigaro-srbski literaturni vzaimootnošenija prez XIX. vek (do osvoboždenieto). Sofija 1964. Imensko kazalo.

³ Skofijski arhiv v Ljubljani.

⁴ Programm und Jahresbericht des k. u. k. Obergymnasiums. Laibach 1860, str. 29.

⁵ »Wegen des Tabakrauchens und wegen seines groben und aufbegehrenden Benehmens ausgeschlossen...« Grundbuch des Schuljahres 1861—1862. Arhiv goriškega semenišča.

⁶ Nikomed Ravnihar: Odlomki iz mojega potovanja. Torbica jugoslavjanske mladosti. Zagreb 1863, št. 3, str. 111—112.

⁷ Prav tam, št. 2, str. 63.

Naslednje zanesljive podatke o Poharju zasledimo šele leta 1866. Tedaj je v beograjskem časopisu »Svetovid« izšlo nekaj njegovih člankov.⁸ V »Svetovidu« je nato sodeloval vse do leta 1870, ko je časopis prenehajati. Zelo verjetno je bil zaposlen kot stavec v tiskarni, ki je tiskala »Svetovid«. Lastnik tiskarne je bil tudi urednik in izdajatelj časopisa Aleksandar Andrić. Le-ta je kasneje ob neki priložnosti napisal Poharju celo pesem hvalnico, v kateri med drugim pravi tudi: »...Ti mi radiš, ti me hrabriš pa još k tome braniš!...«.⁹ Da je bil res stavec, nam pove tudi sam Pohar, ko v nekem članku pravi: »...Ja sam voleo da slažem ‚Svobodu‘...«.¹⁰

Dejstvo, da je bil stavec in v dobrih odnosih z Andrićem, nam razloži tudi, kako se je leta 1871 znašel v Bukarešti. Andrić je namreč leta 1870 preselil tja svojo tiskarno in Pohar je kot stavec šel z njim.

Andrićeva tiskarna je nudila svoje usluge tudi bolgarskim revolucionarjem. Tako je »Svoboda«, ki jo je stavil Pohar, nedvomno organ Bolgarskega centralnega revolucionarnega komiteja (BRCK), ki ga je urejal Ljuban Karavelov in v katerem je med drugimi sodeloval tudi Hristo Botev.

Verjetno so tudi stiki z bolgarskimi revolucionarji vplivali na najznačilnejšo afirmacijo Janeza Poharja, na izdajanje časopisa »Jugoslavija«.

Z datumom 21. maj 1871 je Pohar razposlal obširno vabilo na naročilo za nov časopis. Ker vabilo lepo prikaže program časopisa, naj ga navedem v celoti.

»Poziv i predplata na ‚Jugoslaviju‘

Duže smo već vremena namjeravali, da izdamo list, koji bi bio namijenjen i duševnomu i političkomu jedinstvu južnih Slavenah. Kojekakve, a osobito novčane neprilike zabranjivale su nam svaku sudjelateljnost na obćoj našoj stvari, te nismo mogli širiti misao, kao što smo to činili u Biogradu, gdje je onda ona još slaba odziva nalazila.

I sad nam se nije materijalno stanje popravilo i obstanak lista će zavisiti od učešća naših rodoljubah svijuh jugoslavenskih plemenah. List nije namijenjen za špekulaciju, nego jedino zato, da se obavijestimo jedan o drugom, i da na temelju zajedničkog poznavanja dodjemo do jedinstva.

Ovo jedinstvo nasilno biti ne može i nesmije.

Mi vjerujemo, da ima ideja ‚Jugoslavenstva‘ toliko korjena u samom narodu, da će ista pojedina plemena spojiti u jednu državu, kako bude sazrio i maha uzeo jugoslavenski pokret. Ali ako i kad se to dogodi, to ipak stoga kao ljudi, koji poznavamo prošlost našu i obće svakoga naroda, nesmijemo ni pomisliti, da će tim pokretom i tim spojenjem biti riješeno jugoslavensko pitanje. Za sada jedan drugoga slabo ili nikako nepoznavamo, a to poznavanje je glavni uslov slogi i jedinstvu. E pak pitam onda, kako ćeš se spojiti s onim, komu nepoznaješ ni vrline, ni slabosti, kako ćeš stupiti s njim u naj-tijesniji odnošaj, ako mu nepoznaješ ni samu njegovu ćud?

To je jedna — i pravo da velimo — najveća smjetka, koja konačnomu i savršenomu jedinstvu protivstoji.

Misao Jugoslavenstva je još mlada, i prvi njezin početak pod imenom ‚Ilirizam‘ nije našao odziva zbog toga, što se mi Jugoslaveni nismo poznavali međusobno. Sada je barem toliko učinjeno, da nijedan jugoslavenski list neustaje protiv njoj, nego ju svaki više manje odobrava, i da su zapadna naša braća usvojila jedan zajednički program, koji zbog toga, što je proizašao u Austriji nijemogao zadovoljiti ni Srbe ni Bugare, ova dva najznatnija jugoslavenska plemena.

Naše jedinstvo zavisi prije svega od toga, u koliko poznavamo težnje jednoga drugoga itd. plemena, i da sviestni patrioti umiju te različite interese podčiniti višem jednomu i obćemu interesu, koji zasebne neće izključivati, nego prije jim pružiti pomoć i olakšicu. Nasilje nesmijemo ni tuj trpiti, a priečiti razvitak ma kojega pojedinog plemena, značilo bi nesamo ubijati dotično pleme, nego i cijelo jugoslavenstvo. Sva su ta plemena dielovi jednoga

⁸ Kartoteka Leksigrafskega zavoda v Zagrebu. (Podatki so nepopolni!)

⁹ Vostok, Bukarešta 1874, št. 5 (13. II.).

¹⁰ Prav tam, št. 4 (6. II.).

i istoga tiela, pa kad boluje jedan, osiećaju i ostali tu bolieticu ili bar njene posljedice.

I tako priroda jugoslavenskog pitanja sama mu označava put, kojim ćemo doći do jedinstva, a to je put federacije pojedinih plemena međusobno. Njom ćemo sačuvati osobine svakoga pojedinoga, a u općih pitanjih složiti sve podjednako. Nije nužno, da govorimo ovdje o federaciji, dosta toliko, da je ista stari slovenski inštitut, koji se je u Hrvatskoj i Ugarskoj sačuvao više od 1000 godina, koji podržava 600 godinah švajcarsku republiku, i koji je podigao americkansku državu na takav stepen obrazovanja, slobode i finacialne snage, da mi Evropljani jedva sve to ponjati možemo. I evo federativna evropska republika dan danas je već težnjom postal svijuh onih ljudih, koji hoće po riećih Kristovih — jednog pastira i jedno stado — da jednom izstupi čovječanstvo iz vječite međusobne borbe i klanja i da bude jednom mir na zemlji!

Mi Jugoslaveni samo smo mali dio čovječanstva, ali ako mi težimo iskreno za jedinstvom, mnogo smo pripomogli samomu čovječanstvu.

Politički naš program je jasan. Prije svega hoćemo, da je narod suveren i da to svoje suverenstvo neproda za sjajnost krune i vojničkih parada. Poznato je svakomu uvidjavnomu čovjeku, da samo slobodni i prosvećeni narodi dan danas još napreduju, a neslobodni i podjarmljeni, ma bio taj jaram koliko drago s polja sjajan, prieći i umni i materijalni napredak i vodi narod propasti umnoj i finacialnoj, tako da ga s vremenom sasvim nestati može.

„Jugoslavija“ kao list namijenjen svim južnim Slavenom, branit će interese svijuh i međusobno i prema stranim elementom. Ona će gledati, da spoji za sada još zasebne interese pojedinih plemenah u obću svrhu ujedinjenja, na temelju pravde, slobode i bratstva. „Jugoslavija“ držeći se jugoslavenske politike odbacuje svaku zasebnu srbsku, bugarsku, hrvatsku i slovensku, koja bi išla protiva ujedinjenju, ili koja bi isto ma i privremeno priečila.

Mi ćemo osobitu pažnju obraćati na istočne dogodjaje, jerbo mislimo, da će se na razvalinah trule turske države obrazovati početak Jugoslavije. — Inicijativa neka izidje ili od Srbije i Crne gore, ili neka se porodi u samoj Turskoj — na Balkanu — sve nam je to jedno; mi ćemo svimi silami podupreti onaj narod ili onu državu; koja bude prva razvila barjak jugoslavenskog oslobođenja i ujedinjenja sve donde, dok nebudemo svi ujedinjeni i svi slobodni.

Prema ostalim istočnim narodom biti ćemo pravedni. Mi nećemo njihove pravedne težnje ni u čem priečiti, a to isto i za nas ištemo od njih. Potreba već nastupa, i ideja samoga čovječanstva iziskuje, da i onoga priznajemo za brata, koji negovori našim jezikom, i zato smo pripravnj podupreti i u savez stupiti ne samo s Rumunji, koji su bili uvijek naši prijatelji, i koji su davali utočišta gonjenoj našoj braći, no i s Madjarom i Grkom, koji su dosad uvijek radili proti našim interesom, počem se nadamo, da će i oni viditi nepravednost svojega postupka, te ćemo na taj način najlakše slomiti despotizam, koji unesrećiva sve nas.

I tako nacrtavši u nekoliko pravac buduće naše „Jugoslavije“, dodajmo i to, da će ona primati članke i dopise, literarne i beletristične predmete u svih nariječjih ćirilicom i latinicom pisana.

Obstanak lista nije ničim osiguran, urednik je za cieloga svoga života siromašno živio, ali nikad nije svoje ubiedjenje mienjao. Sada stupajuć na javnost, oslanja se na mnogobrojnu predplatu, jerbo inače neće moći izlaziti.

„Jugoslavija“ će izlaziti od 1. do 13. julija redovno svaku sedmicu jedanput, na velikoj osmini kao „Mlada Srbija“ i stoji: (sledi cenik naročnin za posamezne dežele).

Sve rodoljube, a osobito omladinu jugoslavensku molimo, da nas podpomogne i umno i materijalno, jerbo o tom ovisi obstanak i vriednoća lista.

Ovim molimo i sve jugoslavenske listove, da blagovoljno uvrste ovaj naš poziv u izvodu i da prime naš list u zamjenu.

U Bukureštu, 21. maja 1871.

Ivan Pohar, urednik »Jugoslavije«

Pretplata neka se šalje na g. Andrićevu štampariju (Imprimerie A. Andrić, Intrarea Rosetti No 7); a dopisi na uredništvo »Jugoslavije« (Redaction du journal »Jugoslavija« Bucarest).¹¹

Kaže, da je načrt ugajal. V daljših ali krajših izvlečkih so ga objavili mnogi časopisi, med njimi tudi skoraj vsi slovenski.¹²

Dne 6. julija 1871 je v Bukarešti izšla prva številka novega časopisa z naslovom: ЈУГОСЛАВИЈА — ЈУГОСЛАВИЈА — ЛИСТ ЗА УМНО И ПОЛИТИЧНО УЈЕДИЊЕЊЕ ЈУГОСЛОВЕНА.

V kolofonu piše: »Uredjuje Jovan Pohar. Izdaje Jelisaveta Andrića. Odgovara Nik. Zeriesko. Pečata A. Andrić«.

Netočne interpretacije teh podatkov so zavedle nekatere avtorje, da so časopis pripisovali Aleksandru Andriću¹³ ali celo njegovi ženi Jelisaveti.¹⁴ Da je časopis res urejal Pohar in nihče drug, je kasneje nedvomno potrdil sam Pohar, ko je napisal:

»Ali za odbranu kako moju i lista, koji sam uređivao, moram g-na Karavelova obavestiti, da g. Andrić nije imao nikakvog upliva — ni novčanog, ni saradničkog u „Jugoslaviji“, i da je bio prvi moj uslov, kad sam počeo izdavati list, da se nemeša ni najmanje u redakciju ni u administraciju i ja moram to istini za ljubav posvedočiti...«¹⁵

V uvodniku prve številke »Jugoslavije« je Pohar svoj program še razširil in dopolnil. Ker je časopis težko dostopen,¹⁶ naj navedem uvodnik v celoti.

»U Bukureštu, 5. Julija.

Misao o ujedinjenju Jugoslovena nije stara, ali je našla skoro svuda na jugu slovenskom svoje privrženike, i ona je postala idejom mladog naraštaja. Osobito posle sedanske bitke uvidela se je potreba sdruženja, kad se je Nemačka tako osilila. Pre toga bile su jugoslovenske težnje samo snovi nekolicine vatrenih Slovenaca i Hrvata. Sam „Slovenski Narod“ nije bio prijatelj ujedinjenja, bojeći se, da će se plemenske individualnosti u Jugoslovenstvu izgubiti — da Srbi i Bugari ne mare za ostvaranje te misli. Sva zajednica, koju su onda Česi, Slovenci i Hrvati tražili, bila bi neka uzajamnost s nekim diplomatskim jezikom — ali ta misao bila je tako maglovita, da se nije mogla ni kod najbolje volje razumeti. Zbog nejasnosti i nepraktičnosti toga programa nije dugo ni postojao, pa mislim, da su ga i Česi napustili.

U Ljubljani sastavili su posle toga slovenski i hrvatski rodoljubi (Srbi i Bugari tamo nisu bili zastupani) drugi program, kome je bila težnja, da se austrijski Jugosloveni spoje u jednu oblast, i da austrijska vlada promeni svoju turkofilsku politiku. — Uz taj program pristaše Slovenci, Hrvati i nekoliko Srba.

Program ovaj je miran i ne dira u opstanak Austrije, zato mu se vlada nije protivila, mada ga u delo prevesti neće: ali usvojiti ga ne može celo Jugoslovenstvo.

Turski Sloveni, gonjeni kao nijedan drugi narod na svetu ne mogu se zadovoljiti s njim, oni drugo neće, no da se tursko carstvo sasvim uništi. — A masa Jugoslovena živi u Turskoj, na koje se taj program nije osvrćao. Ni austrijskim Slovenima neće dugo po volji biti, jerbo samo zaželjena autonomija jugoslov. zemalja nije dosta za njihovu nezavisnost i jedinstvo.

Jugoslovensko pitanje ne da se drugim načinom, no revolucijom izvesti. I Turska i Austrija moraju propasti, tek onda je isto rešeno.

Kad će to biti, proricati se ne može. Stvar zavisi od okolnosti, budu li više manje ugodne.

Ovakvo je sada stanje Jugoslovenstva.

¹¹ Branik. Sisak 1871, št. 56 (1. VI.).

¹² Slovenski narod 1871, št. 64 (6. VI.); Slovenski gospodar 1871, št. 23 (8. VI.); Novice 1871, št. 24 (14. VI.); Primorec 1871, št. 12 (18. VI.); O odmevih v srbskem tisku glej Konev: Blgaro-srbski... str. 198.

¹³ Hristo Botev: Sabrani sačinjenja... tom II, str. 769; Enciklopedija Jugoslavije I, str. 108.

¹⁴ V. Novak: Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva. 1930, str. 374.

¹⁵ Vostok, Bukarešta 1874, št. 4 (6. II.).

¹⁶ Po dosedaj znanih podatkih z vsemi štirimi številkami razpolaga le dr. Georgije Mihailović iz Indrije.

Očevidno je, da to stanje nije povoljno, i da se bez krvavoga okršaja na Jugoslaviju ne da ni pomisliti, i ako je stvar takova, opet veru i nadu ne smemo gubiti, kad tu izgubimo, propalo je sve, propali smo i mi sami.

Ima nas 13 do 14 milijuna, a podeljeni u dve države, i k tome još bez zajedničke politike, — bez moralne pomoći od Srbije, nije li ovo žalostno? — Čovek bi se naslanjao na Rusiju, ali ruski diplomate pale više tamjan Bajstu i Ali-paši, nego da prouče stanje naše i naše težnje, i ako što čine za tursko hrišćanstvo, svuda viri egoizam iz te pomoći.

Šta da radimo? Da očajavamo? ili da skrstimo ruke, pa da dodje prvi bolji i da nas satre sve? Ni to ne možemo in ne smemo. Od otaca naših nismo primili ništa, no želju za oslobodjenjem i mržnju prema našim ugnjetačima s ove i one strane Save i Duņava. — Dva su nam primera svetlila kao jedine zvezde na jugoslovenskom nebu: *nepobednost Crne gore i oslobodjenje Srbije*. I kad vidimo ogromna dela naših predaka, moramo se zapitati, zar mi, njihovi sinovi i unuci baš ništa ne vredimo, da spavamo i snosimo gonjenja, koja sa sviju strana kao kiša iz neba na nas padaju? —

Crna gora odoljela je svim turskim navalama, ni sultani, koji su oteli Madjarsku i pred Bečom utaborili svoju vojsku, nisu mogli pokoriti malu zemlju, i maleni narod. Kaza ćete: Crnogorca brane njegovi krševi, nepristupnost njegove zemlje. A mi vam odgovaramo: Ne brani ga ono, nego junačko njegovo srce, — i stenu može čovek pokoriti, ali oduševljenje i ljubav domovine niko. Ovo dvoje spaslo je Crnu goru a ne kamenje. — U Crnoj gori i žena i dete brani otečestvo, — i svi će pre poginuti, nego što će ona prestati biti slobodna nezavisna zemlja. Crnogorac tako vole svoju slobodu da mu je milija od života, — i zbog toga je ostao slobodan — sam svoj gospodar. —

A mi... U Austro-Ugarskoj prvi ljudi prvi rodoljubi gledaju kako da se pomire sa Madjarima, Nemcima i Talijanima, — i na žalost za kakvu malu olakšicu odriču se nezavisnosti. Nije li prisajedinjenje Vojvodine Madjarskoj, nije li unija trojednice sa Ugarskom gubitak najvažnijeg — hrvatskog pristanista — Reke — nije li odcepljenje Medjumúrja od Hrvatske dovoljan dokaz, kakvi smo junaci na rečima, kad treba da se uzdižemo, a kakve smo hulje, kad treba da muški ustanemo za svoje, i da od svoga prava ne ustupimo ni dlake.

Kakvo je naravnanje Bugara sa Portom? Kakva je autonomija što ju traže, i kako će se izvesti? kakav je njihov egzarh, i kakva je njihova nezavisna crkva? —

Šta biva u Bosni i Hercegovini, u Staroj Srbiji? Kakva bezdelija čini porta sredstvom svojih činovnika i ostalih Turaka, koji po svom čefu ubijaju hrićane, bežćeste žene, devojke i decu? Šta biva sa ostalim narodima u Turskoj?

Stida nas je da iskažemo sve, što znamo, a još većma se stidimo, što mi sve to trpimo kao stoka, što propustismo skoro 500 godina ne radeći ništa za naše oslobodjenje. Stid nas je što u mesto da u zajednici obarmom opšteg neprijatelja, svadjamo se medju sobom: Bugarin s bratom, Grkom, Srbinom; Srbin s Bugarinom itd. — Zar u ovakvoj neslogi može biti ploda? —

Zato i samo zato čamili smo 500 godina u ropstvu, i ako se ne opametimo, čamit ćemo još novih 500 godina i više, dok konačno ne propadnemo, dok se ne izbrisemo mi i naše ime iz historije.

Nećemo navadjati daljih primera: Srbija — ona mala Srbija oslobodila se je od jarma turskog, — a **9 milijuna Jugoslovena** u Turskoj nije u stanju da razbije šaku osmanlija, koji i tako već iz dana u dan propada. Da to se ne može! A mogu se podržavati kojekakve raspre, koje satiru samo naše sile!...

Jednom reči: kazao ko mu drago, da vreme još nije došlo za naše oslobodjenje, smatrajte ga za izdajicu. Vreme nikad nikomu ne dolazi, nego vremena, historična i kulturna prave narodi, — a ne šarlatani, koji hoću da provedu svoj vek bez vremena i u zadovoljstvu.

Zato Jugosloveni: Ne kažemo vam, da je ovo presudan čas, taj ćete za vas i vaše potomstvo učiniti sami, ali to nam nalaže naša savest, da čim dalje oklevate, tim dalje ste i robovi, i mi s vama. Nemojte se uzdavati u nikoga, nego jedino u svoju snagu i pre svega u *pravednost vašega zahtevanja*, pak

morate pobediti, ako ne vi, vaše potomstvo, koje će primiti i dovršiti borbu svojih otaca.

To vam kažemo: Pravda mora pre ili posle pobediti, to je već u večitomu zakonu osnovano. — A želje su naše pravedne.

Ne bojte se, Bog je s nama, kad ustanemo za slobodu protiv tiranstva, za pravdu protiv nepravde. On nam je ova čuvstva zasadio u srca, — a na njima osniva se celo društvo!

Nije li bilo dosta već naše patnje, našeg robovanja, našeg plaća? Pet vekova je skoro prošlo, od kad su propale srbska i bugarska država, i za tih pet vekova morali smo naučiti, da samo sloga, bratska ljubov, pouzdanje u same sebe i pravednost naše stvari može nas spasti. Naši gonitelji iz dana u dan slabe, i ono što su stvorili nasiljem, nepravdom, podjarmljivanjem drugih naroda, ruši se, očiti znak, da se navršavaju dnovi našeg ugnjetenja, da se pravda opet vraća nama. I Turska i Austrija su iznemogle, i dnovi njihovog obstanka zavisi samo od nas, i naše sloge, od požertvovanja, koje ćemo prineti domovini, našem potomstvu.

Budite na oprezu od onih ljudi, koji se plaše od svakog poduzeća, oni nisu za ništa sposobni, i da je sudbina našeg naroda poverena njima, mi bi većito robovali.«¹⁷

Verjetno je ostrina tega članka bila vzrok, da je v sodobnem časopisju tako malo poročil o časopisu. Za sedaj je znana le kratka notica Hrista Boteva »Jugoslavija«,¹⁸ v kateri pozdravlja idejo o konfederaciji, ter sestavek v »Slovenskem narodu«, v katerem je verjetno Jurčič napisal med drugim:

»Jugoslavija« meni, da se program jugoslovanstva ne da na drugi način, nego z revolucijo izvesti, ker je masa jugoslovanstva pod Turško, katera mora razpasti. (Mi avstr. Jugoslovani ne smemo revolucionarne zastave razviti.)«¹⁹

V zvezi s člankom »Misli Jugoslovena«²⁰ pa je rečeno:

»Manj političen je tretji članek (srbski), ki obrača ost proti — Rusiji. Nihče ne taji, da Rusija za južne brate ni vsega storila, ali to je treba tudi misliti, kako brezupno bi bilo njih stanje, ko bi Rusije — tudi absolutistične — ne bilo. Naj torej pusti »J« vikanje na rusko nesvobodo Nemcem in Angležem, mi, ki si imamo temelje obstanka postavljati, mislimo, da je svoboda počasno in kasno rastoča cvetica, ki treba gnojitve in čakanja.«²¹

Te vrstice so izzvale odgovor, ki ga je Pohar objavil v tretji številki »Jugoslavije«, v rubriki »Od uredništva«. Ker je to eden od dveh sestavkov, ki sta v »Jugoslaviji« objavljena v slovenščini (ostali so, razen treh bolgarskih, v srbohrvaščini), naj ga navedem v celoti že zaradi jezika in stila.

»Slovenskemu Narodu«. Vi ste nas malo šibnili, ker »Jugoslavija« ni prijateljica — ruskej absolutnej vladi. To nas ni iznenadilo, ker znamo za simpatije Slovanov, — izuzemajoči Poljske — za Rusijo. Tudi to znamo, da ima mnogo Slovenov, ki bi žertvovali svojo bodočnost i svoja prava na popolno svobodo in neodvisnost za ljubav jedinstva. — Mi bi raje, da se celo slovenstvo vjedini, kakor samo jugoslovenstvo, i če zdaj govorimo za jugoslovenstvo, ne isključujemo vseslovenstva — to se mora viditi iz samega lista. — Ali naše je načelo, da ne krijemo »svojega uverjenja i da ne laskamo nikomur, pa ni ruskej silnej državi, dokler ne vidimo, da ona ne poštuje svobode, i da ima bratsko sočutje z nami, a ne samo sobstvene interese v oku. Po sebi se razume, da se vse kar smo dozdej o Rusiji i njenih stanovih govorili, ne odnosi na ruski narod, kteremu želimo vso srečo, večje obraženje i večjo svobodo, da bode i nam mogoče z njimi stopiti v zvezo. — H koncu i to: Morebiti se bo tudi »Slovenski Narod« prepričal, da odkrivaje slabosti ruske vlade nismo grešili proti slovenstvu, ker najprej moramo se poznavati, po tem še le vjedinjevati. Urednik »Jugoslavije« pred dvemi-tremi leti pisao je o vjedinjenu celega jugoslovenstva za »Slovenski Narod«. Pokojni Tomšič, sicer naš prijatelj, ne samo da članka ni hotel vmetiti v »Narod«, ampak je pisal proti jugoslo-

¹⁷ Jugoslavija. Bukarešta 1871, št. 1 (6. VII.).

¹⁸ Duma na bigarskite emigranti. Braila 1871, št. 4 (17. VII.).

¹⁹ Slovenski narod 1871, št. 86 (27. VII.).

²⁰ Jugoslavija. 1871, št. 1 (6. VII.).

venstvu, dokazivajoč, da so Bolgarje protivni tej misli, da Srbi večji del sanjajo o velikem Dušanovem carstvu, i da je ta misel nikla v Hrvatskej samo da se pohrvati Slovinci. Takrat so še cvetele misli o meglenej onej vzajemnosti, ktero pa mi nismo mogli razumeti.

Kako so se promenila vremena! Tomšič sam je postal ognjen boritelj za jugoslovenstvo — i kar nam je milije — *Srbi i Bolgarje hočejo vjedinjenje*, potem revolucije, kar tudi mi usvajamo znajoči, da drugačije jedinstva ne moremo doseči. Brez zamere!²²

»Slovenski narod« ni več odgovoril, čeprav je o »Jugoslaviji« vsaj na kratko in posredno še poročal.²³

»Jugoslavija« je kmalu prenehala izhajati. Izšle so le štiri številke, kot je to razvidno iz neke Poharjeve izjave iz leta 1874. »... Da je »Jugoslavija« istinito težila za zbliženjem i udruženjem južnih Slovena na osnovi pravde, bratstva i slobode, svaki mogao bi potvrditi, koji je pročitao njena četiri broja...«²⁴

Kaj je bil vzrok, da je časopis prenehal izhajati, še ni ugotovljeno. Iz že omenjene izjave pa izvemo, da Pohar po tem nekaj časa ni sodeloval v nobenem časopisu. Saj pravi:

»... od kako sam prestao uredjivati »Jugoslaviju«, nisam još ni u kakvom listu ni slovca pisao, moja služba ne da mi vremena, a u novine, s kojim se ne slažem i tako nepišem...«²⁵

Služba, o kateri govori, je prav gotovo mesto uradnika pri romunski železnici. Omenil jo je že Andrić v svoji hvalnici, ki jo je naslovil: »Gospodinu Jovanu Poharu, književniku i železničkom činovniku.«²⁶ Potrdilo za to je tudi dopis »Subotičkemu glasniku« iz Bukarešte, ki poroča o ustanovitvi »Slavjanske družine«, kjer je rečeno, da je bil izvoljen »za tajnika Ivan Pohar (Slovenac) činovnik kot željeznice.«²⁷

Gre za društvo, ki so ga v Bukarešti ustanovili tam živeči Slovani leta 1875, z osnovnim namenom medsebojnega spoznavanja in zbliževanja. Odmevi o ustanovitvi tega društva so segli tudi v naš tisk.²⁸

V društvu je, kot kaže, Pohar skrajno aktivno deloval. O tem priča že funkcija tajnika, pa tudi sodelovanje pri prireditvah, ki jih je pripravljala »Slavjanska družina«. Tako je igral vlogo Dalmatinca v »hrvatskom melodramu »Trojedinica« od Gjure Klarića.«²⁹ Na občnem zboru društva v februarju 1876 ga niso več izvolili v odbor. Je tudi on, kot domneva Konev za Hrista Boteva, »molče korigiral svoj odnos do »Slavjanske družine« ter se posvetil revoluciji.«³⁰

Delovanje v društvu je namreč dalo možnost Poharju, da je prišel v osebne stike s Hristom Botevim. Da je bil z njim znan že prej, če ne drugače po sodelovanju v tisku, priča tudi kratka notica v »Jugoslaviji« v bolgarščini, v kateri pravi Pohar: До редакцияма на вѣст. Дума въ Браила. Ние вам до сега испроводихме сичките бройове на вѣст. »Југославия«, а отъ васъ не приехме ни единъ брой. Каква е пригина? Адресата ни е: Redaction du Jugoslavija. Intrarea Rosetti. N. 7.³¹

Rezultat teh bližjih stikov je verjetno tudi Poharjev »... čudovit članek o časopisu »Zname« (Zastava), v katerem je citiral članek Boteva...«³², o kate-

²¹ Slovenski narod 1871, št. 86 (27. VII.).

²² Jugoslavija 1871, št. 3 (23. VII.).

²³ Slovenski narod 1871, št. 93 (12. VIII.).

²⁴ Vostok. 1874, št. 4 (6. II.).

²⁵ Prav tam.

²⁶ Vostok. 1874, št. 5 (13. II.).

²⁷ Subotički glasnik. Subotica 1875, št. 37 (21. XI.).

²⁸ Novice 1875, št. 34 (25. VIII.).

²⁹ Vienac. Zagreb 1876, št. 12, str. 196.

³⁰ Konev: Bigaro-srbski... str. 207.

³¹ »Uredništvu časopisa Duma v Braili. Do sedaj smo vam poslali vse številke »Jugoslavije«, od vas pa nismo prejeli niti ene številke. Kaj je vzrok? Naš naslov je: Redaction du Jugoslavija. Intrarea Rosetti N. 7.« Jugoslavija 1871, št. 4 (3. VIII.).

³² Trajkov: Slavjanski revolucioni..., str. 170.

rem poroča Nikola Trajkov. Ta dopis naj bi po »Obzoru« povzela celo pariška »République Française« Leona Gambette.³³

Kaže torej, da Pohar po »Jugoslaviji« le ni nehal delovati. Žal pa o tem delovanju, prav tako kot o nadaljnji življenjski poti Janeza Poharja ne vemo ničesar.

Opozorim naj še na tri podatke iz »Jugoslavije«. Zanimiv je članek »Medjunarodno društvo (internacionala)«.³⁴ V njem je Internacionala predstavljena kot društvo, ki naj združuje delavce ter zboljša njihovo gmočno stanje. V začetku se je ukvarjala z organizacijo stavk, nato pa se je lotila politike. Njen program je revolucionaren: odprava vseh dinastij in vojsk, bratstvo med narodi ter federativna evropska republika. Plod Internationale je tudi Pariška komuna, zato jo vsi preganjajo, še posebno po požigu Pariza. Toda nihče je ne bo uničil. Toliko bolj se bo razvijala, kolikor bolj jo bodo preganjali, kolikor več mučenicov bo imela. Sodeč po stilu članek ni Poharjev in v marsičem spominja na članke Svetozara Markovića, posebno na »Uništenje pariske komune«.

V celoti naj navedem nekrolog Dragutinu Tomaju Tuminskemu:

»Dragutin Tomaj Tuminski.

Vatreni jedan pobornik za ideju »Jugoslovenstva« nesrečno je skončao u Petersburgu, ubio se Dragutin Tomaj Tuminski iz revolvera u parku neke vile — tu vest donosi nam »Wanderer«.

Mi smo Tuminskog dalje vremena poznavali, i on je bio uvek naš prijatelj. Još 1867 godine u Beogradu smo ga upoznali, gde je radeći u »Svetovid«, siromašno živio i bili smo u prepisci s njim sve do lane do ovoga doba.

Život njegov je bio buran. Stao je 1859 godine u austrijsku vojsku, pa je otuda prebegao Italijancima i borio se je u Siciliji i u Neapolju pod Garibaldom, za ujedinjenu Italiju. Kad je Garibaldi napadao na Rim, bio je uhvaćen kot Aspromonte i kao oficir osuđen na večitu robiju, kao i svi Garibaldinci. 3 meseca izdržavao je istu u Ankoni, pa posle pomilovan otišao je preko Romunije u Poljsku, gde je učestvovao u buni. Tu ga uhvatiše Austrijanci, odvedoše ga u gvozdju do rumunske granice. U Romuniji je služio koje kuda, dok nije došao u Carigrad. Ni u Carigradu nije mu bilo stanka, i tako 1866 god. otputovao je s koncem Novembra u Srbiju, sve peške. Živeo je tu siromašno, dok nije dobio službu u presbiero-u za 400 talira. Obećano mu je bilo, da će se njegovo ubedjenje i njegovo oduševljenje za jugoslovenstvo uvek poštovati, i da neće imati prilike doći sa svojom savešću u sukob. To je do nekle trajalo. Docnije mu se zapovedi, da piše za Madjare; a to nije hteo činiti, te izgubi službu, a druge u Beogradu dobiti nije mogao. Otputovao je u Romuniju, gde je radio kod bugarskih novina, dok ga nije stigla potera »Vidovdanova«, koji je pričao, da je iz srpske državne službe zbog toga otpušten, što je sejavao neslogu među Srbima i Bugarima. To njegovo kazivanje bestidno je, a bestidnije još ono, da mu ni vazduha nema u Srbiji, i »Vidovdan« zaboravlja, kako su Tuminskovi članci u »Vidovdanu«, dok je Miloš Popović po Pešti za svoje »poštenje« tražio advokate baš protivno govorili, i obvešćavali Srbe o Bugarima. Nepravедno gonjen od beogradskih diplomata sitničara otputovao je i iz Romunije opet peške kao siromah u Rusiju. Kao slobodno mislećemu duhu Rusija mu nije godila, i on se je obraćao za amnestiju u Austriju, ali je nije dobio, i nije se mogao vratiti u svoju domovinu. U očajanju za domovinom, za idejom, kojoj nije mogao ništa pripomoći, skončao je svoj mladi, ali nesrećni život.

Tuminski je mnogo članaka pisao: u Svetovid, Narodne liste; a u »Pozor«, iz Romunije, za koje poslednje beogradska omladina mu je i blagodarila.

Da je Tuminski imao bezbrižan život, da se nije borio sve jednako za svakidašnji lebac, da nije svuda gonjen, više bi bio još uradio za svoj narod.

Ovaj spomen smo dužni Dragutinu Tomaju Tuminskom ne samo kao rodoljubu i iskrenom prijatelju, nego i stoga što je on baveći se u Romuniji,

³³ Prav tam.

³⁴ Jugoslavija 1871, št. 2 (13. VII.).

nameravao izdavat i „Jugoslaviju“, ali nije mogao naći za nju potpore gdi ju je tražio.

Večit mu dakle spomen!

»Jugoslavija«³⁵

Na morebitne Poharjeve stike z domovino kaže tudi drugi v slovenščini objavljen prispevek v »Jugoslaviji«, ki se glasi:

»Pobratimu... „Jugoslavijo“ smo poslali že davno. Obečal si mi, da mi boš dopisoval o naših primorskih zadevah. Obljuba dolg dela. Zeljno pričakujem kaj iz Tvojega pera.«³⁶

Teh nekaj podatkov še daleč ne more podati celotne podobe življenja in delovanja Janeza Poharja, opozore naj le na zanimive ideje tega našega človeka.

Matej Rode

PREPOVED IZDAJANJA »PREPRODA«

Preporodovci bi kot sveža mladika letargičnega liberalnega drevesa vse-kakor zaslužili podrobno in temeljito obdelavo, ne samo o samem njihovem delovanju v času in prostoru, ampak tudi osvetlitev njihovih idejnih virov in predhodnikov. Njihovega pomena kot edine grupacije, ki je že pred prvo svetovno vojno iskala rešitev slovenskega naroda izven okvira avstrogrške monarhije, pač ne moremo dovolj poudariti.

Dobrih petdeset let po koncu preporodovskega gibanja so postali dostopni nekateri važnejši viri, ki bodo gotovo omogočili bolj dokumentiran študij tega gibanja. Dosedanja literatura o preporodovskem gibanju temelji predvsem na časopisnem in spominskem gradivu, arhivsko pa je obdelana znatno manj. V svoji še danes neprežeženi knjigi »Preporodovci 1914—1918«, Kamnik 1930, je Ivan Kolar sicer uporabljal sodne spise ljubljanskega sodišča, ki se tičejo procesa proti preporodovcem v decembru 1914, vendar ni izčrpal vsega, večkrat pa podatkov, ki jih je našel skoraj gotovo v arhivu, ne dokumentira. Dr. Vladimir Dedijer je v »Sarajevu 1914« uporabil tudi že gradivo iz graškega arhiva, torej akte procesa proti Novaku in Endlicherju v Gradcu 1915. Seveda je to, kar je omenjenega, zaradi koncepta knjige povsem fragmentarno. V Arhivu Slovenije sem našel novo gradivo o preporodovcih v dveh fondih, in sicer v fondu Deželnega tiskovnega sodišča za Kranjsko, ki je del prezidialnega arhiva in kjer je najti akte o zaplembah posameznih številk Preporoda (izvodi so priloženi). Drugi fond pa so razni spisi, ki jih je poslalo kranjsko deželno predsedstvo notranjemu, justičnemu ali vojnemu ministrstvu o mladinskem gibanju in protiavtstrijski propagandi pri južnih Slovanih. Zelo dosti je tu novega o dijaškem štrajku marca 1914 in pa o delovanju nekaterih preporodovcev v letih vojne v Švici. Vsi ti akti so v AS v fasciklu s skupnim nazivom Restituirani akti notranjega ministrstva na Dunaju. Iz tega novega gradiva sem izbral dokumente, ki osvetljujejo prepoved izhajanja lista Preporod.

Kot je znano, je gibanje izdajalo svoje glasilo Preporod, po katerem ga je zgodovinopisje tudi poimenovalo. Izšlo je vsega dvanajst številk, od katerih le prvi dve nista bili konfiscirani, druge pa vse (podatki o zaplembah v AS, SS, tiskovne zadeve). Denarni viri za list so bili članarina štirideset vinarjev, v kateri je bila vračunana tudi naročnina za list, in darovi. Seveda vse to ne bi zadostovalo za tiskarske stroške in je tu največ prispeval Avgust Jenko, ki je bil doma iz premožne družine: Na zaslišanju je izpovedal, da je dal za list celo tisoč goldinarjev (Ivan Kolar: »Preporodovci 1914—1918«, Kamnik 1930, str. 89).

Zadnja, dvanajsta, številka je bila skoraj povsem zaplenjena. Ljubljanski policijski šef in upravni svetnik dr. Skubl, ki je bil šef policije tudi še v versajski Avstriji, je pisal državnemu pravdniku, da je bilo 3. julija 1913 zaplenjenih 1950 izvodov dvanajste številke od 2500 natisnjenih. Ljubljanska

³⁵ Jugoslavija 1871, št. 3 (23. VII.).

³⁶ Jugoslavija 1871, št. 4 (3. VIII.).

policija je o zaplembi obvestila tudi tržaško namestništvo. V obrazložitvi piše, da je izišla številka nasprotna § 24 in § 25 tiskovnega zakona in da »bodo storjeni potrebni koraki, da se bodo pisci tudi kazensko preganjali« (AS, Deželno kot tiskovno sodišče za Kranjsko 1913, SS 1913, 37-13/4). Nekateri članki, kot npr. alegorija »Mlada Breda« in »Nešto iz prošlosti Italije«, pa so zaradi izrazite tendence po zrušenju obstoječega družbenega reda nasprotovali tudi kazenskemu zakoniku (čl. 58, 300 in 305). Aktom je dodan tudi zapisnik, ki ga je na policiji skupaj z dr. Skublom podpisal član konzorcija Preporoda Franc Fabjančič 5. julija 1913 in ga navajam v celoti: »Obveščalo se me je (Fabjančiča — op. F. R.), da je dvanajsta številka periodičnega lista Preporod po državnem pravdniku ljubljanskem zaplenjena. Jaz sem pripravljen izdati celo izdajo zaplenjene številke, pripomnim pa, da mi ni mogoče izročiti vseh izvodov, ker sem dva paketa, ki sem jih nesel domu doma zažgal, ker sem se bal hišne preiskave in ker nisem hotel, da bi moji sorodniki imeli neprirek zaradi mene. Zažgal sem jih tisti dan, ko sem bil zaradi izročitve Preporoda poklican k policiji. Sicer pa sem izročil policijskemu agentu, ki je imel nalog zapleniti Preporod vse eksemplare Preporoda, katere so nam bile na razpolago.

Preporod je bil shranjen, kakor se je prepričal policijski agent, na naslednjih krajih: 2 zavoja bila sta pri g. Svetku, 1 zavoj bil je pri g. Vladimirju Levstiku, približno 700 izvodov bilo jih je v Mestnem domu, v mali dvorani v omari Prosvete.

Izjavim, da nam ni ostalo nobenih izvodov zaplenjenega Preporoda in da nismo izdali nobenega eksemplarja. Izjavim nadalje, da smo sklenili, da ne bomo več izdali lista *Preporoda* in da se bode konzorcij razdružil« (podčrtano v originalu z modrim svinčnikom — op. F. R.). (prav tam).

Kranjsko deželno predsedstvo je istega dne, 5. julija, poslalo poročilo notranjemu ministru o prepovedi Preporoda. Dodano je, »da je uvedena preiskava proti 5 članom konzorcija: juristu Vinku Zorcu, študentom filozofije Francu in Vladimirju Fabjančiču ter Avgustu Jenku in absolventu prava Vladimirju Svetku. Pri izdajanju lista pa so sodelovali tudi nekateri mlajši profesorji, med njimi profesor na liceju Berce, nekateri advokatski pripravniki, kakor tudi odgovorni urednik lista Dan dr. Ivan Lah, pisatelj Vladimir Levstik in Valentin Čelan, jurist na Dunaju. Med abonenti so bili tudi Miha Kambič, jurist na dunajski univerzi, M. Kovačič, študent prava na graški univerzi ter Jakob Kljun, študent na trgovski akademiji v Gradcu. Od prepovedi branja lista za srednješolce niso bili storjeni nobeni ukrepi, da se list med šolsko mladino ne bi več širil in bral«. (AS — Restituirani akti Notranjega ministrstva na Dunaju Pr. 8250-MI). Omemba o prepovedi lista na srednjih šolah se nanaša na sklep deželnega šolskega sveta z dne 10. aprila 1913, ki prepoveduje branje in širjenje Preporoda (AS — Restituirani akti... 5767-MI z dne 30. maja 1913).

Vsekakor je zanimiva vloga ljudi, ki so poleg članov konzorcija in drugih glavnih prepородovcev stali za njimi. Vendar mi doslej še ni uspelo na podlagi doslej znanih virov določneje opredeliti njihove vloge in pomena za gibanje. Imena kot dr. Fran Ilešič, Vladimir Levstik, dr. Ivan Lah se sicer zelo često pojavljajo v policijskih poročilih, vendar tudi policija sama ni vedela kaj več kot to, da so simpatizerji prepородovcev, sicer pa liberalni mladini. Tako tudi ob zaplembi in dokončni ukinitvi Preporoda nimamo nobenih podatkov o kazenskem preganjanju niti članov konzorcija niti ostalih navedenih simpatizerjev.

S to akcijo državnega pravdnštva je bilo prepородovskemu gibanju odvzeto praktično največ — njihovo glasilo. Policija je vse bolj zoževala obroč okrog »veleizdajniškega« gibanja, kar vse je končno pripeljalo do procesa proti prepородovcem v Ljubljani konec decembra 1914. Prepородovsko gibanje je sicer še enkrat prišlo do svojega glasila, ko sta izšli v letu 1914 dve številki Glasu Juga, ki je imel bolj vsejugoslovanski značaj. Konzorcij so tvorili Avgust Jenko, Juš Kozak in Viktor Mihajlovič Zalar (AS — Tiskovne zadeve, Pres. 62/10/14). Po sarajevskem atentatu pa je bil že 25. julija 1914 tudi ta list prepovedan.

Franc Rozman

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

NEKATERE HIBE NAŠEGA ZGODOVINOPISJA

Na področju družbenih ved včasih srečuješ sodobnega raziskovalca, ki se zanaša na zbrana znanja, ne da bi skrbel za svojo temeljno miselnost — nazor, teorijo, in za svoje osnovno orodje — logiko. Brez temeljite teoretične podlage, to je brez enovitega svetovnega nazora, povezanega in dopolnjenega z nazoru ustrezno logiko, oboje vzeto iz vrhunskih dosežkov človeške misli v preteklosti in sedanosti, ne more raziskovalec prispevati znanosti kaj svojega in novega, kar bi imelo neomajno veljavo in s tem neminljiv uspeh.

To velja še posebej za zgodovinarje, ki se ukvarjajo z novejšo in najnovejšo zgodovino in imajo pred seboj pisan kaleidoskop dogodkov, pojavov in idej, število katerih se je v primerjavi s prejšnjim obdobjem mnogokrat pomnožilo, zaradi katerih se lahko znajde le s teoretično močjo in ob logični doslednosti — kakor je za krmarjenje med valovi brezmejnega oceana potreben kompas ali njemu ustrezen sodobni aparat.

Pri nekaterih zgodovinarjih pogrešamo takšnega »kompasa«. Zato lahko beremo včasih trditve, ki ne vzdržijo soočenja s stvarnostjo, z zgodovinskim razvojem.

Nekaterim takim hibam so namenjene te vrstice. Gre za konkretne primere in ne za abstraktno presojo in abstraktno govorico, ki sta se na široko razpasli zadnja leta po naši deželi in ki imata svoj razlog v odmiku od težav in od ljudstva. Ob tem se bodo vsilili zaključki.

1

V »Putovi revolucije«, glasilu Instituta za historijo radničkog pokreta v Zagrebu, v številki 3-4 za leto 1964, beremo v članku¹, ki razpravlja o pomankljivosti Pregleda zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, naslednjo očno političnega položaja v Sloveniji leta 1920:

»Pokolj na Zaloški cesti 24. travnja 1920 zaista je označio prekretnicu u revolucionarnom pokretu, koji je od tada u Sloveniji bio u opadanju.«

V tem kratkem stavku je ena glavnih piščevih misli. In ker zadeva važne dogodke iz zgodovine naše domovine, zasluži, da se pri njej ustavimo.

Ali je res »prelivanje krvi na Zaloški cesti« pomenilo prelomnico v revolucionarnem gibanju Slovenije leta 1920?

Bodimo si najprej na jasnem glede pojma »Zaloška cesta«; ta se je udomačil v publicistiki in je po vsebini precej zgovoren, zgodovinarju pa ne more zadoščati za razlago bistva družbenih dogajanj leta 1920.

Krvoprelitje na Zaloški cesti 24. aprila 1920 v Ljubljani je bilo samo eno mnogih dejstev med takratnim največjim generalnim štrajkom delavskega razreda Slovenije. Ni pa bilo edino in tudi ne najpomembnejše. Med važnejša dejstva lahko štejemo dotlej neznano najvišjo stopnjo enotnosti delavstva, presenetljivo organizacijo stavke, zasedbo železniškega vozlišča v Ljubljani od strani stavkajočih, solidarnost rudarjev in kovinarjev z železničarji, poizkuse prevzema lokalne oblasti (tako imenovana trboveljska »republika«), močno aktivnost delavskih žena itd.; delavska kri je tekla prav tako v rudarskem

¹ Franček Saje, Neke primjedbe na obradu radničkog pokreta u Sloveniji u Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, Putovi revolucije, br. 3-4 za 1964 god., str. 68.

Zasavju. Med vsemi temi dogodki je bilo streljanje na delavske demonstrante v Ljubljani dokaj nenavadno za slovenske razmere, doseglo je dramatične oblike, kasneje pa so se politični boji pogosto vrteli okrog odgovornosti za prelito proletarski kri. Zato dogodek na Zaloški cesti sili v ospredje.

Prav je, če zgodovinar omeni ali celo opiše nadrobno dogodek na Zaloški cesti — tega doslej pri nas ni še nihče storil — da bi sedanji in prihodnji rodovi vedeli, kako je potekal boj za svobodo. Toda zgodovinar ne more obstati pri goli omembi ali opisu tega dogodka, ne more pokazati samo zanimanje za njegovo dramatičnost ali se celo omejiti nanjo, marveč mora poskrbeti za razumsko analizo družbenih razmer v takratni Sloveniji in uvideti, da je bil dogodek na Zaloški cesti le eden, čeprav recimo vrhunski prizor zaostrenega razrednega boja, tj. tedanje generalne delavske stavke, ko je prišlo do »kritike orožja«. Sam generalni štrajk pa je pomenil najgloblji razredni razkol v slovenski družbi, ko je konkretni boj odločal, ali pojde nadaljnji razvoj po poti revolucije z delavstvom na čelu ali zmage protirevolucije slovenskega meščanstva.

V tem je bilo bistvo dogodkov spomladi leta 1920.

Slovenska družba je bila v krizi. Bila je v njej že vse 1919. leto. Takšno kritično stanje v družbi označuje zgodovinopisje kot objektivno revolucionaren položaj.

Generalna stavka aprila 1920 je razpletla krizo. Pokazala je, morebiti ne toliko v Sloveniji, kolikor v drugih pokrajinah Jugoslavije, nezadostno moč delavstva v državi, nejasnost ciljev stavke in še zlasti neodločnost v izvajanju stavkovnega boja. Delavstvo je v tem boju doživelo poraz. Meščanstvo se je utrdilo na oblasti. Kriza slovenske družbe ali drugače povedano objektivno revolucionarna situacija, ki je že tako šla h koncu, je splahnela. Zato pravimo: razredni boji v Sloveniji spomladi leta 1920 so bili prelomnica v razvoju slovenske družbe.

Naš pisec v »Putovi revolucije« ne piše o prelomnici v razvoju slovenske družbe leta 1920, temveč o prelomnici v revolucionarnem gibanju, ki je »od tedaj« v Sloveniji pešalo. To se pravi, da ocenjuje subjektivne sile, ki jih vidi nazadovati. Ali ima prav?

Poraz slovenskega delavstva aprila 1920 ni pomenil konca delavskega gibanja, še manj pa konca dejavnosti njegovih avantgardnih sil. Poraz je pogasil polet ljudskih množic, je prekinil pripravljenost delavstva, iti na juriš proti meščanski oblasti. Izrazil se je tudi v enotnosti delavskih vrst, ki se je skrhalo. V neki meri je za prav kratko dobo ohromelo vodstvo novoustanovljene komunistične stranke, saj je bilo večidel v zaporu. Toda poraz ni pokončal subjektivnih revolucionarnih sil, ni pomenil njihovega padca. Njihova trenutna ohromelost je hitro prenehala. Revolucionarno delavsko gibanje zaznamuje kmalu nov polet.

Zato ne moremo govoriti enostavno o upadanju revolucionarnega gibanja. Spremenil se je tempo tega gibanja, prihajalo je do plime in oseke v posameznih mesecih še vedno viharne druge polovice leta 1920. Osnovni element revolucionarnega gibanja, Komunistična partija Jugoslavije, se je hitro utrjeval. Partija je pridobivala na vplivu in moči, postajala je notranje bolj homogena, osvajala je pospešeno najnovejše nauke komunizma, ki jih je tedaj oznanjala Tretja internacionala.

Tako je vukovarski kongres junija 1920 konsolidiral komunistično partijo, saj je storil konec naslonitvi na erfurtski program nemške socialne demokracije, premagal je centrumaško politiko in je tudi slovenske komuniste osvobodil centrumaških zablod. O napredku Partije so pričale zmage komunistov pri občinskih volitvah v Srbiji, ko so si priborili občine Beograd, Niš in druge, nadalje volitve v konstituanto 28. novembra 1920, ko se je komunistična partija izkazala kot ena najmočnejših političnih strank v državi in edina, ki je združevala napredne sile vseh jugoslovanskih narodov. KPJ se je uvrstila med najmočnejše komunistične stranke v Evropi.

V Sloveniji je komunistična stranka izpričala konsolidacijo svojih vrst na septembrski seji pokrajinskega strankinega sveta (zdaj bi rekli na plenumu

CK). Na novembrskih volitvah je dosegla položaj večinske stranke med delavstvom na Kranjskem in v Zasavju ter dohitela socialnodemokratsko stranko v Mariboru z okolico, medtem ko je v vseh drugih delavskih središčih zavzela prve čvrste postojanke. Zaznamovala je uspeh v nekaterih kmečkih krajih.

Tem številnim dejstvom navkljub piše naš pisec o upadanju revolucionarnega gibanja v Sloveniji. V omenjenem članku pravi celo takole: »Ali osebito je bio u opadanju utjecaj komunista na selu...« Bralec bi si po tem stavku lahko mislil, da so slovenski komunisti nekoč imeli vpliv na vasi, pa so ga začeli izgubljeni. V resnici je komunistična stranka v Sloveniji nastala aprila 1920, nekaj dni pred generalno stavko, in je šele pričela zbirati člane in pristaše tako v mestih in industrijskih središčih kakor na vasi. Kako naj torej »pada« vpliv, ki ga prej ni bilo?

Naj povemo še tole: Komunistična stranka je v Sloveniji celo po Obznani konec decembra 1920 privedla stavko slovenskih rudarjev do zmagovitega konca in čeprav že oslabljena od reakcije je aprila in maja 1921 — torej eno leto po ustanovitvi — pridobila v 14 občinah župane — če ne štejeimo podobnih uspehov v Slovenskem primorju pod Italijo do katerih je tam kmalu nato prišlo — medtem ko je predvojna slovenska socialnodemokratska stranka potrebovala več kot deset let, da je osvojila eno samo občino na Slovenskem, idrijsko.

Upravičeno torej vprašujemo: Mar je nastanek, učvrstitev in rast komunistične stranke leta 1920 v Sloveniji, vključno Slovensko primorje, dejstvo, ki priča o padcu recolonarnega gibanja?

Revolucionarni proces v Sloveniji se je v drugi polovici leta 1920 premetil s širokih stavkovnih bojev, z ulic, iz glasnih in strastnih množičnih spopadov na ožje področje graditve subjektivnih sil, na graditev komunistične partije in zbiranje delavstva okrog te nove napredne sile; proces je spremenil obličje, rekli bi, da je šel navznoter, v utemeljitev novih izhodišč. Če so se v Jugoslaviji objektivne razmere spremenile v škodo delavske ali socialistične revolucije, se je subjektivni činitelj revolucionarnega gibanja utrjeval in rasel.

Kako je potemtakem prišlo do zmote našega pisca? Da bi mu bila zgornja dejstva neznan, nikakor ne moremo trditi. Gre torej za vrednotenje dejstev, za razlikovanje med osnovnimi in spremnimi pojavi in težnjami, za spoznanje življenjskega bistva. V tem razumskem naporu je pisec spregledal objektivne in subjektivne plati slovenske družbe leta 1920 ter presojal poenostavljeno: čim je splashnel revolucionarni položaj, je upadlo tudi revolucionarno gibanje. To se pravi, sklepal je po pravih formalne logike. Le-ta velja za enostavne pojave in račune. Brž ko pa gre za družbene pojave z njihovimi številnimi in zapletenimi nasprotji, formalna logika ne zadostuje več, tu se je treba oprijeti dialektične logike. Eno je namreč konkretna družba v njenem objektivnem stanju, ki se razvija po določenih zakonitostih, drugo pa so subjektivne sile, v njej navzoče, ki težijo spremeniti »zakonito« stanje. Razmerje med enim in drugim je v stalnem premiku. Zato je nemogoče pravilno ugotoviti vsakokratno stanje tega razmerja z gladko počesano formalno logiko, pač pa se dá razvozljati z vihravo dialektično logiko.

Ena konkretnih zakonitosti sodobne družbe je: Če pride konec objektivno revolucionarnemu položaju v družbi, ni nujno, da s tem nastopi tudi konec revolucionarnemu gibanju subjektivnega činitelja; revolucionarno gibanje lahko raste kljub neugodnim, nerevolucionarnim pogojem.

2

Zanimivo razglabljanje o poteh, ki naj bi se Slovincem odpirale leta 1918, ob polomu Avstro-Ogrske — zdaj smo ob 50-letnici tega dogodka — beremo v Jugoslovenskom istorijskom časopisu, številki 1 za leto 1962². Ko omenja

² Jovan Marjanović, Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941, Jugoslovenski istorijski časopis, 1962, br. 1, str. 33—45 (koreferat, podnet na Trećem kongresu istoričara Jugoslavije u Ljubljani 5. dec. 1961 god.). Proti nekaterim zmotnim idejam avtorja sem nastopil še na kongresu, pisal v Naših razgledih (št. 2 dne 27. jan. 1962) in se bom še vrnil.

alternative, »ki so jih imele delovne množice in posamezni naši narodi leta 1918, da izbirajo med njimi«, navaja avtor za Slovence naslednje možnosti:

»Slovenci so lahko izbirali — bodisi samostojno državo, za katero se takrat ni nihče ogreval, ali nadaljnji obstanek v mejah Avstrije ali priključek k italijanski državi ali vključitev v državo SHS; drugih možnosti ni bilo« (cit., str. 35, opomba; prevedel podpisani).

Ta trditve je na videz kar širokosrčna in razborita, pa lahko v zgodovino-pisju najde odmev. Če pa analiziramo socialne, nacionalne, vojaške in druge razmere leta 1918 v Sloveniji in na območju, ki je obkrožalo Slovenijo, v številni mednarodni položaj, dobimo nekoliko drugačno izbiro alternativ.

Vojaški polom Nemčije in Avstro-ogrske jeseni leta 1918, s katerim se je končala prva svetovna vojna, je v teh dveh državah sprožil politične spremembe revolucionarnega značaja. Vse, kar je bilo zgodovinsko preživelega, junkerskega, monarhičnega v Nemčiji, se je podri. Podobne ali še hujše politične razmere v Avstro-Ogrski, pomnožene z nacionalnim zatiranjem in izigravanjem, so doživele polom. Stara oblast s svojimi nosilci vred se je znašla strmoglavljena na tleh. Prišlo je, kakor pravimo, do demokratične revolucije v obeh deželah. Ljudske množice so bile zrevoltirane, pripravljene na akcije v imenu radikalnih družbenih sprememb. Takšna je bila poglobljena označba stanja v osrednji Evropi ob koncu leta 1918.

V takih objektivnih družbenih pogojih so se zares odkrivale razne poti narodu Slovencev, kakršne so se odpirale tudi vsem narodom centralne Evrope in ne samo v tem kraju sveta. Toda osnovni dve možnosti ali »izbiri« sta bili naslednji:

— bodisi nadaljnji razvoj demokratične revolucije, dosledne in na ljudskem poletu sloneče, ter njen prehod v socialistično revolucijo z vsemi rešitvami, ki jih socialistični razvoj nudi;

— ali pa ohranitev obstoječega družbenega reda in zavoljo tega ustavitve demokratične revolucije, njeno prebroditev z večjimi ali manjšimi reformami, z nekaterimi novostmi, ki ne odpravljajo starega družbenega temelja, temveč mu le menjajo politično nadstavbo, na primer z ustanovitvijo novih nacionalnih držav, kakor se je zgodilo leta 1918 na razvalinah avstro-ogrske monarhije.

O prvi možnosti razvoja priča tedanja pereča kriza celotne družbe v osrednji Evropi, predvsem razsulo meščanske oblasti. Za prvo možnost razvoja so pričali tudi revolucionarni posegi delavskega razreda v dogajanja — sprva rojstvo delavskih svetov, rdečih gard, množične stavkovne borbe, nato vstaje in končno sovjetski republiki na Madžarskem in na Bavarskem.

Menim, da ni potrebno nadrobno razlagati kritičen položaj tedanje družbe. Prehod k socializmu v centralni Evropi je bil takrat objektivno mogoč.

Obsežna literatura, zlasti Leninova ocena tistih let, je o tem spregovorila že z davnej in ostaja prepričljiva. Pojasnila je tudi vzroke, zakaj so narodi osrednje Evrope, v številni Slovence, »zapravili« takrat možnost socialističnega razvoja. Saj je glede tega prišel do pravih zaključkov celo naš Albin Prepeluh-Abditus, ko je v tridesetih letih pisal pripombe k naši »prevratni dobi« leta 1918—1919: »Manjkalo je, kar je za sodobno socialno revolucijo najbolj potrebno: resnično revolucionarne stranke, ki revolucijsko razpoloženje ljudstva organizirano zagrabi in vodi.«

Razvoj je torej šel drugo pot, ne da bi spodnesel podlago kapitalističnemu načinu proizvodnje in prisvajanja, ne da bi se bistveno spremenile socialne razmere. V okviru druge poti so se nudile možnosti, ki jih naštevava naš spoštovani avtor in ki smo jih v začetku navedli. Te možnosti ne zanikajo temeljev stare družbe, nasprotno, sprejemajo jih in spoštujejo, pri tem pa nekoliko preoblikujejo le politično zgradbo in premikajo državne meje.

Pisec je prezrl prvo pot: po njegovem mnenju socialistična revolucija leta 1918 ni bila nobena alternativa za Slovence. Morda je bila revolucionarna perspektiva »rezervirana« edinole in samo za kasnejšo dobo?

Ni ravno lepo, če zgodovinarju uide »malenkost« — socialistična revolucija. Kje so vzroki temu?

Teško je dati izčrpen odgovor. Verjetno gre v danem primeru za pomanjkljivost v osnovnih nazorih, v teoriji zgodovinopisja, kar je zastrlo piscu osnovne zakonitosti-tendence takó viharne dobe, kakršna je bila v letih 1917, 1918 in 1919. Osnovni sociološki zakon moderne družbe se glasi, da je s krizo prve svetovne vojne in z rusko revolucijo leta 1917 na dnevni red prišla doba socialistične revolucije, doba socializma.

Raziskovanja prevratnih obdobij se mora zgodovinar lotevati v zavesti, da mu samo skrbna anatomija temeljev družbe, njenih razredov, njenih poglavitnih posebnosti omogoča spoznati osnovne družbene procese, kar olajšuje tudi razumevanje drugovrstnih in površinskih, dasi včasih bolj hrupnih ali privlačnih dogajanj. K dobi revolucij ne sme prihajati z apriornim prepričanjem, da je poznejši dejanski razvoj bil edino mogoč in pravilen ter zato potreben slavospeva.

Za anatomijo vsakokratne konkretne družbe sta potrebna nazor in logika dialektičnega materializma.

3

Pogostna hiba zgodovinarjev je, da se preteklosti lotevajo z mirnim sedanjem. Zato nekateri zgodovinopisci proučujejo preteklost z izkušnjami, do katerih je določena družba prišla v kasnejši dobi ali v sedanjem hipu. Skratka, pogojnost ene časovne dobe prenašajo na drugačno pogojnost drugega časovnega razdobja.

Tak primer kaže razglabljanje o poteh, pred katerimi se nahaja današnja Italija. Gospodujoči razredi zagovarjajo in vsiljujejo deželi monopolistični razvoj. Temu nasproti zagovarja Italijanska komunistična partija državno planiranje kot »demokratsko alternativo« v sedanjem razvoju, kot kompleksno sredstvo, ki naj razveže pobudo vseh ustvarjalnih sil dežele ob neposrednem sodelovanju vseh kvalificiranih zastopnikov ljudstva (sindikatoev in drugih).

Pisec, ki je naslikal takšno podobo poti današnje Italije z zgoraj navedenimi besedami, dodaja neposredno k temu naslednje misli, ko se obrača k zgodovini obravnavanega predmeta:

»Sicer pa je bila ta zamisel že v mnogočem zapopadena v naslovno citiranjem Turatijevem geslu (»Rifare l'Italia« F. K.), ko je ta lucidni mislec v dvajsetih letih sedanjega stoletja štel demokratsko načrtovanje kot edini izhod iz splošne krize po prvi svetovni vojni...«³

Pisec torej predlog o državnem planiranju, ki je vznikel v zadnjih letih za sedanjo Italijo, izenačuje v bistvu — in po svoje omalovažuje — s predlogom demokratskega načrtovanja pred štirimi desetletji.

Kratka je njegova sodba, a vsebuje kopico nevšečnosti.

Pred dobrimi štiridesetimi leti je bila Italija drugačna od podobe, ki jo ima danes. Pred štiridesetimi leti Italija kot kapitalistična dežela — samo o takšni gre tu presoja — ni imela pogojev za načrtovanje svojega razvoja, predvsem gospodarskega. Danes, ko je nacionaliziran precejšen del gospodarstva, ko so družbene produktivne sile dosegle mnogo višjo raven od ravni po prvi svetovni vojni, ko je italijanski delavski razred dosegel takšno moč, da je povsod »prisoten« (»presenza«), so nastale razmere, ki omogočajo staviti na dnevni red zahtevo po državnem načrtovanju razvoja kot realnem ukrepu.

Ne gre enačiti razmer v dvajsetih letih našega stoletja z razmerami štirideset let kasneje. Ne gre merila sedanjosti nalagati na dogodke preteklosti.

Pri presoji preteklosti je treba upoštevati zgodovinskost vsakega konkretnega pojava v družbi. Zgodovinskost ali historizem zahteva, da vsak pojav, vsak dogodek raziščemo v tistih zgodovinskih okoliščinah, v katerih je nastal in se razvil, v katerih je objektivno bival. Če ne opazujemo pojavov s tega stališča, se nam preteklost pokaže kot zmešnjava slučajnosti, kot skladovnica neštetih dogodkov, iz katere se potem zgodovinopisec, kadar nima čvrstega na-

³ J. Jeri, Protislavlja in izvirnosti, Naši razgledi, št. 4 (291) dne 22. febr. 1964.

zora in dosledne logike, jemlje, kar potrebuje, izhajajoč bodisi iz vnaprejšnjega mnenja ali političnega interesa ali v skladu s svojimi abstraktno zgrajenimi shemami. Zgodovinskost zahteva pravilen, objektivni odsev resničnosti. Zgodovinskost je eno poglavitnih načel dialektičnega prijema v zgodovino.

Le brezgodovinskost je mogla privedi do zmotnih podob kapitalizma pred štirimi desetletji in družbenega planiranja v pretekli in zdajšnji dobi.

Zmotna je tudi podoba Turatija, ki ga pisec nagrajuje s pridevnikom »lucidni«. Mar je Turatijeva zahteva po demokratičnem načrtovanju italijanskega kapitalizma pred štirimi desetletji res tako pristna in znamenita?

Morebiti je Turati s svojo zahtevo po demokratičnem načrtovanju hotel poudariti eno osnovnih razlik med kapitalizmom in socializmom: anarhijo v produkciji in distribuciji pri kapitalizmu, načrtovanje pri socializmu. V tem primeru je pač ponovil enega glavnih naukov Marxa in Engelsa o klasičnem kapitalizmu, da namreč le-tá s svojo anarhijo povzroča krize, brezposelnost in vojne; temu nasproti socializem odpravlja anarhijo, uvaja načrtovanje, zagotavlja mir. Te politične abecede so se učili vsi začetniki delavskega gibanja. To abecedo je treba poznati še danes, poleg tistih velikih sprememb v kapitalizmu, ki so nastale v zadnjih desetletjih in obogatile naše spoznanje; tudi višja matematika priznava poštevanko.

Ako je Turati hotel poudariti omenjeno razliko med kapitalizmom in socializmom, ni izkazal nobene lucidnosti.

Morebiti pa je Turati svoj predlog o demokratičnem načrtovanju sprožil kot reformni ukrep za reševanje in krpanje italijanskega kapitalizma, ki je tičal v težki krizi po prvi svetovni vojni. Filippo Turati je bil namreč vodja italijanskih socialistov-reformistov, ki je v letih od 1919 do 1920, zlasti v kritičnih časih jeseni 1920, ko so italijanski delavci zasedli tovarne, z vsemi silami nasprotoval revolucionarnemu, socialističnemu razpletu krize italijanske družbe. Ni slučaj, da ga je Lenin leta 1920 obtožil »pravega pravcatega socialnega izdajstva« (glej Leninovo delo »Levičarstvo«, otroška bolezen komunizma, Ljubljana 1963, str. 85).

V tem primeru bi Turatiju še manj pristal pridevek lucidnosti, ki mu ga daje avtor članka v Naših razgledih. Le odkod avtorju ta oznaka lucidnosti za reformista?

Reformističnim socialistom se v naši publicistiki sploh dobro godi. Pisci jim blagohotno oprashaajo najtežje napake v polpreteklosti. Dogaja se celo, da njihove grehe valijo na — komuniste.

Tako smo lahko brali v našem tisku⁴ zgodovinski podatek o enaindvajsetih pogojih za pristop komunističnih partij k Tretji ali Komunistični internacionali oziroma za bivanje v njej. Pisec trdi o teh 21 točkah, da »so ob rojstvu III. internacionale povzročile razcep v evropskem socialističnem gibanju na socialistične in komunistične partije, ob vprašanju, ali so nacionalni interesi podrejeni interesom prve socialistične države (ZSSR) ali ne«.

Niti ena citiranih trditev ne drži!

Razcep v evropskem socialističnem gibanju je nastal ob prvi svetovni vojni, ko je večina socialističnih strank po zaslugi reformističnih vodstev podprla vojno politiko imperialističnih vlad svoje dežele. Socialistične oziroma socialnodemokratske stranke so se znašle ena nasproti drugi, braneč vsaka svoj imperializem, ki je z bojnimi frontami razdelil Evropo na dva orjaška vojna tabora. S tem so socialistične stranke izdale mir, socializem in internacionalo. Leva krila ali opozicije znotraj socialističnih strank so se zato cepile od svojih strank in ustanovljale nove organizacije, na primer Zvezo špartakovcev. Po vojni se je ta proces nadaljeval z ustanavljanjem novih, komunističnih strank v vseh deželah Evrope in po svetu sploh. Bil je tem bolj nujen in nagel, ker so isti desničarski, reformistični socialisti v Nemčiji, Avstriji in drugih deželah reševali oblast meščanstva pred nezadovoljnimi in revolucionarnimi delovnimi množicami, ki so ob koncu vojne, v razmerah krize v družbi in pod vplivom oktobrske revolucije juršale na buržoazni red in ga smrtno ogrožale.

⁴ M. Suštar, »Pomladitev« francoske partije, Delo, Ljubljana, dne 28. febr. 1964.

Takšni so bili vzroki razcepa v delavskem gibanju pred petdesetimi ali nekaj manj leti.

Na razbitinah Druge internacionale je marca 1919 nastala Tretja ali Komunistična internacionala. Do njenih 21 točk pa je prišlo šele leto dni pozneje, ko je II. kongres internacionale sprejel pogoje za pristop novih strank in za določitev obveznosti že sprejetim partijam. Med temi enaindvajsetimi pogoji ni niti ene točke, ki bi »nacionalne interese« (koga?) podrejela »interesom prve socialistične države (ZSSR)«, kakor trdi pisec. Sicer pa bi moral pisec vedeti, da sprva ni bilo ZSSR, da je sprva obstajala Ruska socialistična federativna sovjetska republika, da so potem nastale še Ukrajinska in Beloruska sovjetska socialistična republika ter Zakavkaška federacija sovjetskih socialističnih republik Gruzije, Armenije in Azerbajdžana in da je z združitvijo štirih republik oziroma federacij konec decembra 1922 nastala Zveza sovjetskih socialističnih republik (ZSSR).

Odkod je črpal avtor svoje zmotne podatke, ko nam vendar zgodovino-pisje nudi stokrat preverjena dejstva? Spričo zgornjega pač lahko pritrdimo aforizmu: Ljudje redko berejo knjige, ki bi jih vsekakor morali prebrati.

4

Na XIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1965 v Novem mestu sta bila med drugim na dnevnem redu dva referata na temo: Novo mesto in Dolenjska jeseni 1943.⁵ Oba referata sta zajela bogato snov iz najrazličnejših virov in našela obilico dejstev s hvalevredno natančnostjo in nadrobnoostjo, med njimi mnoga doslej neznana dejstva.

Oba referata sta se omejila na vojaško-politično plat dogajanj jeseni 1943. V tem pogledu sta podobna mnogim referatom, člankom, knjigam, spominom, ki dobo od 1941 do 1945 leta kažejo predvsem na snovi vojaških operacij in neposredno z njimi povezanih političnih akcij.

Pomen vojaškega činitelja je v vojni odločilen. In prav je, da se je zgodovino-pisje narodnoosvobodilne vojne osredotočilo na vojaško-političnih vprašanjih te dobe. Pokazalo je izredno marljivost in preciznost. Dognalo je dejstva o vojaških enotah, o bitkah in ofenzivah, o Osvobodilni fronti in narodnoosvobodilnih odborih, o osvobojenem ozemlju itd. To je bilo prav in nujno ter še ostane naloga v prihodnje. Morda bi bilo le želeti več sinteze vojaških dogajanj. Zgodovinarjem NOV gre upravičeno velika zasluga za zbrano in izdano dokumentacijo, za monografije o posameznih dogodkih ali etapah NOV, za številno literaturo najrazličnejših zvrsti na to temo, za ohranitev slavnih dejanj in njihovih junaških nosilcev v zavesti sedanjih in bodočih rodov, doma in v svetu.

Ne moremo pa reči, da je s tem zajeta doba NOV v vsej širini in globini. Vojaško-politična plat ne obsega celotnega življenja slovenskega naroda v tako usodnih letih druge svetovne vojne, ko je šlo za njegov obstoj. Vojska, armada ne deluje v brezračnem prostoru, izven družbe, marveč ima zaledje, odkoder prejema najvažnejše, to je kadre, odkoder se oskrbuje z vsem potrebnim, vštevši materialno in idejno hrano, deloma tudi orožje. O tem zaledju v najširšem pomenu besede pri nas malo ali nič ne pišemo.

Kaj je zagotovilo zmago partizanskemu orožju? Mar je narodnoosvobodilna vojska razpolagala z boljšo in novejšo vojaško tehniko in je zato dobila premoč nad okupatorjem? Nikakor ne. V tej vojski je odločal človek, njegova zavest, njegova požrtvovalnost in njegovo junaštvo. V njej je odločala tista pristna vzajemna zveza med borci NOV in množicami našega naroda, ki je

⁵ Janko Jarc in dr. Tone Ferenc, Novo mesto in Dolenjska jeseni 1943. Prvi referent se je osredotočil na dogajanja pred kapitulacijo Italije in ob njej, drugi na dogajanja po italijanski kapitulaciji in ob prihodu nemškega okupatorja na Dolenjsko. Zgornje vrstice vsebujejo piševe misli, ki jih je podal v diskusiji po obeh referatih na omenjenem zborovanju.

Slovence združila v dotlej neznani enotnosti, neuničljivi in nepremagljivi. Potemtakem je bila vloga zaledja izrednega pomena za partizanstvo.

Temu zaledju v najširšem pomenu besede moramo posvetiti več pozornosti. Osvetliti moramo vse plati življenja in boja slovenskega naroda.

Vzemimo gospodarstvo Slovenije med drugo svetovno vojno. Kakšno je bilo v primerjavi s staro Jugoslavijo, ali je napredovalo, ali nazadovalo? Kako se je na njem odrazila nova meja, ki so jo potegnili okupatorji?

Poglejmo posebej industrijo. Odkod je prejemala surovine in energijo, kam je usmerjala svojo produkcijo? Ali se je sploh razvijala? Kako je bilo z delavstvom? Ali je raslo ali padalo njegovo število? Kakšne so bile spremembe v njegovi poklicni, organizacijski in gmotni strukturi? Kakšno je bilo življenje neposredno v podjetjih?

Vprašanje kmetijstva ni bilo nič manj važno. Hoteli bi vedeti o letinah, o prodaji kmečkih presežkov, po kakšni ceni, pri kakšnih davkih. So se dogajale spremembe na trgu? Kako so se vedli mali, srednji in bogati kmetje? Pa obrtniki in drugi malomeščanski sloji?

Poznati moramo postojanke slovenske buržoazije v gospodarstvu, v bančništvu. Kako je bilo z njenimi kapitali? Kakšne so bile njene ekonomske vezi z okupatorjevo oblastjo in s kapitali Nemčije in Italije? Pokazati je treba, kako se je slovenska buržoazija politično zvijala med obema okupatorjema in pred lastnim narodom, ki se ji je iztrgal izpod vpliva in pogumno stopil na pot vstaje in revolucije.

Zelo zanimiv pojav nam pomenja slovenska inteligenca. Upam si trditi, da v nobeni deželi vzhodne Evrope — tu ne mislim na Sovjetsko zvezo — in v nobeni deželi osrednje Evrope, kjer so se narodi uprli nacizmu, inteligenca ni tako kompaktno in neomajno in v tako veliki večini stopila na pot upora; kakor se je odločila inteligenca slovenskega naroda, ki je priznala avtoriteto Osvobodilne fronte in vodstvo komunistične stranke. Ali imamo temeljito študijo o slovenskem razumništvu v NOV? Nimamo. Pa bi jo morali že imeti in jo predočiti vsemu svetu.

Ko omenjam te pomanjkljivosti zgodovinopisja narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije, mi prihaja na misel pozitivna pobuda Metoda Mikuža, ki je v Zgodovinskem časopisu za leto 1956—1957 priobčil študijo »Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji«. To je bil osvežujoč prispevek za zgodovino NOV. Žal, mu ni nihče sledil.

Še bolj pomembno je v tej zvezi znamenito poročilo Borisa Kidriča jeseni 1944, ki ga je pisal kot informativno pismo za Moskvo. Poročilo je bilo leta 1959 deloma objavljeno v zborniku »Ljubljana v ilegali«, I. del, v celoti pa so ga priobčili »Prispevki za zgodovino delavskega gibanja«, letnik 1960, številka 1, pod naslovom »Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji«. To poročilo je Boris Kidrič pisal v sami goščavi dogajanj, tako rekoč v dimu smodnika, ko se je »delala zgodovina«, pa je hkrati tako široko in globoko zajel vso socialno, politično in vojaško plat osvobodilnega boja slovenskega naroda, da nam danes in bo še dolgo pomenjalo vzor analize določene družbe in določene dobe. S skopimi, toda izrazitimi potezami, kakor pristen umetnik svojo sliko, je Boris Kidrič opisal položaj v Sloveniji v celoti in v najvažnejših posamičnostih. Tako je treba pisati zgodovino!

Če zgodovinopisje pozna samo določeno plat kakršnega koli zgodovinskega dogajanja, naj si bo ta plat tudi odločilna ali recimo bolj dostopna, pa pri tem zanemarja druge strani istega zgodovinskega dogajanja, vpada v enostranskost in se izpostavlja nevarnosti, da osiromaši obravnavano dobo, zlasti še, če je doba polna revolucijskih premikov.

Zgodovinopisje NOV je treba razširiti, poglobiti. Naj zasiže prelomna, revolucionarna doba slovenskega naroda v letih od 1941 do 1945 v vsem bogastvu in veličastju!

*

V zgornjih poglavjih niso zajeti zamotani, težko razrešljivi problemi, pač pa nekateri primeri iz sodobnega zgodovinopisja. Podobnih primerov bi lahko

našli še več. Pri višji ravni našega zgodovinskega spodrseljaja bi se naštetih spodrseljajev sploh ne mogli dogoditi. Kritika teh spodrseljajev je v danih razmerah nekaj po obsegu minimalnega, a po zahtevi časa nujnega.

Pri nas je težavno pisati kritiko. Pri kritiki moraš namreč biti konkreten, argumentirati natančno itd., pri tem seveda navesti pisca. Potemtakem tvegaš naleteti pri njem osebno na nerazumevanje, morda tudi na užaljenost in ogorčenje.

Treba je razumeti: ne gre za osebne, temveč za načelne zadeve. Gre za izmenjavo mnenj. Kritična presoja pogledov je kategorična potreba današnje družbe. Brez tega ni napredka. V verjetno naglem hitenju za napredkom, ki ga opazujemo zadnja desetletja, ne smemo zaostajati.

Izmenjava mnenj mora seveda potekati v obliki odkrite, stvarne in načelne diskusije, naj si bo tudi prizadete ali strastne, ob spoštovanju sobesednika, brez namenskih žalitev, z edino željo, spoznati objektivno resnico. V diskusiji se tudi izkaže, ali je imel prav njen pobudnik ali njeni udeleženci ali pa je kolektivna misel napredovala.

Ce je kdo občutljiv za kritiko, to ni napačna stvar. Toda Slovenec je za kritiko preobčutljiv. Hitra užaljenost in preobčutljivost za vsako malenkost je sploh ena pogostnih hib v značaju Slovencev.

Odkod pri Slovencih ta preobčutljivost?

Skozi stoletja se je moral narod Slovencev prebijati, premagujoč velike težave, da si zagotovi obstoj. Moral je varovati vsako pridobitev, tudi drobtinčarsko, ljubosumno bdeti nad njo in biti občutljiv za najmanjši poskus, odvzeti jo.

Slovenski kmet, ki je v preteklosti predstavljal večino naroda, je bil vezan na malo posest, na zasebno lastnino. Njegovo delo je bilo težko in plod tega dela je bil z žulji in krvjo pridobljen. Zato se je spuščal v spor za vsako ped zemlje, za vsako zrno. Bil je občutljiv za meje posesti, za plodove dela. Branil jih je krčevito, včasih zaslepljeno, pretirano. Odtod preobčutljivost kot sestavni del kmečke mentalitete.

Danes je preobčutljivost za posest, položaj in mnenje postala nacionalna hiba. Preveč se je vrezala v značaj naroda. Danes pomeni oviro, ker moti tesnejši stik med ljudmi, ker trga skupnost, ker krni svobodno izmenjavo mnenj. A brez vsega tega ni tistega viharnega napredka in tempa v razvoju, ki odloča, ali kakšen narod napreduje ali zaostaja.

Preobčutljiv posameznik ni zadosti sposoben, da prizna in premaga napačne in zmote — nezmotljivih ljudi ni! — zato zaostane. Zaostankarje pa življenje tepe.

Enako je z družbo: če je preobčutljiva za kritiko ali ne pospešuje svobodne izmenjave mnenj, ne bo mogla spoznati svojih zmot, jih omejiti in predvsem popraviti. Tudi ne bo mogla zavreči napak zaletavih posameznikov in brezperspektivnih skupin. Bo torej zaostajala, kar ji more le škodovati.

V zgodovinskega pisarja novejših doba Slovenci zaostajamo za sosedi. Manjka nam načrtnosti v raziskavah in hitrosti v znanstvenih dognanjih. Manjka nam pospešene izmenjave mnenj in plodne, učinkovite diskusije. Manjka teoretičnih vodil, ki ga nudijo koncepcije vedno razvijajočega se dialektičnega in zgodovinskega materializma.

Naštetih pomanjklivosti ni težko odpraviti, zlasti ob prizadevnosti vseh in ob neosebnem, stvarnem odnosu do nalog in ciljev.

France Klopčič

OB SPOMINSKIH ZAPISKIH R. GOLOUHA: O TRŽAŠKEM ANARHIZMU IN O NEKATERIH ČRTAH SLOVENSKE SOCIALNE DEMOKRACIJE

Spominske zapiske Rudolfa Golouha je izdal konec leta 1966 Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani s preširokim naslovom »Pol stoletja spominov« in z neustreznim podnaslovom »Panorama političnih bojov slovenskega naroda« (423 strani, od tega 380 strani besedila, 25 strani faksimilov in

ilustracij — deloma preveč oddaljenih od snovi — in 14 strani seznamov s pregledom vsebine na koncu).

Brž ko sem se po izidu seznanil s knjigo, sem v nekaj recenzijah¹ opozoril na psevdospominsko naravo zlasti druge polovice zapiskov, ki bralce lahko samo dezorientirajo. V prvi polovici knjige (nekako do str. 239) pa se pisec vendarle spominsko giblje približno tam, kjer je v življenju stal — najprej med tržaškimi anarhisti, potem v slovenski socialni demokraciji sprva na Primorskem in nato v letih 1919 in 1920 v Ljubljani — in je mogoče odbirati v njegovih zapiskih to in ono, kar utegne prispevati k spoznavanju dogajanja, kakršno je bilo. Tega ni ravno dosti, a vendarle nekaj; nikakor ni hvaležna naloga, to odkopavati, a tudi, kolikor tega je, naj bi ne šlo v odpad skupaj z domala docela neuporabno drugo polovico zapiskov, kjer se je v piščevem spominjanju skoraj vsa vloga reformistične socialne demokracije in prav vsa njegova vloga v njej tako izkrivila skozi prizmo njegove protislovne osebnosti, da so njegovi »prikazi« izgubili malone sleherno podobnost z resničnim dogajanjem in da kritiku preostaja samo naloga, da postavlja ob izkrivljeno podobo resnično sliko dogajanja. O »približni [prvi] polovici knjige« pa sem presodil, da »lahko obvelja kot delno prispevanje k spoznavanju dogajanja«, vendar sem veljavo te presoje takoj omejil z opozorilom, da so tudi tej relativno sprejemljivi polovici zapiskov »potrebni prav številni popravki ne samo v podrobnostih, marveč tudi bistvene spopolnitve.«²

Pri nadaljnjem študiju pa sem tudi zapiske o dogajanju v slovenski socialni demokraciji med prvo svetovno vojno precenil kot takšne, da je treba ob tako hudo premetano »sliko« postaviti urejen prikaz.

V tej »recenziji« se zato omejujem le na približno prvo šestino zapiskov — do str. 70 — in segam le, kjer so vprašanja med seboj povezana, v nekatera poznejša mesta knjige. V tem delu, ki ga obravnavam, daje pisec najprej nekaj informacij o tržaškem anarhizmu, v okviru katerega je začel z družbenopolitično dejavnostjo okrog leta 1905, nato pa pripoveduje o slovenski socialni demokraciji, v katero se je vključil leta 1910, in o njenem političnem okolju.

A preden se kritično lotim nekaterih plati pojavov, kakor se kažejo v prvem delu, naj popravim nekaj krivih ali nezadostnih podatkov v obeh seznamih za celotno knjigo. Na sezname smo namreč vajeni zanašati se, njihovi sestavljalcem zaupamo, kakor se spričo vsakterih spominov zavedamo nezanesljivosti in tendencioznosti človeškega spominjanja; seveda pri natisnjenih spominih pričakujemo neko mero odgovornosti za sporočeno spominjanje, izdelavo seznamov pa bi radi vselej videli zaupano le večim rokam odgovornega biografa in bibliografa.

Popravki k imenskemu seznamu: Socialistični časnikar Gogala se je po navadi podpisoval kot France ali tudi kot France C., tu pa se ob priimku pojavlja samo ime Ciril, pod katerim ni javno nastopal. Pri socialističnem časnikarju Žagarju manjka ime Maks. — Četnika ali »hajduka«, ki so ju ustrelili italijanski oboroženci aprila 1926 v spopadu blizu Prestranka, sta bila: Stanko Molk — ne Ivan Molek — iz Planine pri Rakeku in Alojz Vilhar, ki pa ni bil iz istega kraja, ampak iz Postojne. — Sestavljalec seznama bi se bil le moral potruditi ugotoviti polno ime nemškega socialista Südekuma in bi bil pri tem takoj spoznal, da ni mogel biti »vodja nemških sindikatov«, kakor ga je krivo predstavil tudi avtor v besedilu, kajti kot intelektuallec dr. phil.

¹ Dosedaj sem razpravljaval kritično o knjigi v sestavkih: »Prvo soočenje ob Golouhovich spominih (z neodvisnimi socialisti)« in »O socialističnem zanikanju narodnega vprašanja v kraljevini Jugoslaviji« v NASIH RAZGLEDIH z dne 24. decembra 1966 in z dne 14. januarja 1967; »O vlogi izbrisov in anonimite v spominih Rudolfa Golouha« in »Se o pripomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918« v SODOBNOSTI 1967, št. 2 in 4. — Piščeve napade na te kritične recenzije sem zavrnil v sestavku »Neopravičen hrup ob soočenjih krivih spominov z dejstvi« v NASIH RAZGLEDIH z dne 10. junija 1967 in v »Pismu uredniku« v SODOBNOSTI 1967, št. 6. — Ob zapiskih pa je nastalo okvir recenzije presegajoče razpravljanje »Severna Slovenija v zrcalu Rudolfa Golouha (Koroške zadeve leta 1919 in delavsko gibanje od volitev leta 1920 do let 1923—1924)« v ČASOPISU ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE III/1967, str. 287—313.

² SODOBNOST 1967, str. 190.

Albert Südekum ni bil primeren za takšno mesto — pridržano delavskim »samoukom«. Že pred letom 1900 se je vključil med strankine časnikarje, od tega leta dalje je bil poslanec v nemškem državnem zboru in od leta 1913 še član parlamentarnega odseka za oborožitvene zadeve, poleti 1914 — ko je šlo za to, da socialna demokracija podpre nemški vstop v vojno z glasovanjem za vojne kredite v parlamentu in s primerno izjavo — pa poglobitni posrednik med strankinim vodstvom in vlado. — Zinovjev ni bil »predsednik moskovske sindikalne internacionale«, marveč »predsednik izvršilnega odbora III. internacionale«, kakor prav piše v besedilu. — Končno ni umljivo, zakaj imenski seznam ni popoln.

Popravki k seznamu »citiranih listov«: Naslov tega seznama omenja še »druge publikacije« mimo listov in obzornikov, a v seznamu jih ni. — Tudi tu ni umljivo, zakaj nekateri obzorniki manjkajo, kakor npr. dunajska socialistična revija »Der Kampf« (omenjena na str. 101 in 120). — »Delavska lista« sta bila v času pred prvo svetovno vojno dva: 1. na treh mestih v knjigi omenjeni tržaški — Regentov — iz let 1908—1909 in 2. prvi slovenski socialistični list, ki ga je — tudi v Trstu — izdajal nekaj časa (do 13. št.) Ludvik Zadnik pozimi 1890/1891; tega drugega pisec (v besedilu na 335) sploh ni navedel s pravim imenom, ampak ga je kar spojil s poznejšim »Delavcem« iz let 1893 do 1898 (faksimile je na strani 336) v en list — kljub dveipolletni pavzi med njima — pod imenom »Delavec«. V seznamu pa je ta »Delavec« sploh zmanjkal; tu najdemo samo poznejše sindikalno glasilo, »Delavca« iz let 1914 do 1941 (s pomoto v straneh 113 namesto 83). — O »Delavsko-kmetškem listu« beremo v besedilu na obeh mestih (na strani 298 in 312) krive trditve, češ, da je bil glasilo »neodvisne delavske stranke« in da sta ga leta 1924 začela izdajati Lovro Klemenčič in Vladislav Fabjančič. Res je edini list s takšnim imenom začel izhajati poleti 1924, tj. po razpustu imenovane stranke, kateri Klemenčič in Fabjančič sploh nista nikdar pripadala; izdajati ga je začel in urejal ga je takratni tajnik KPJ za Slovenijo Ciril Štukelj do jeseni 1925, odtlej do spomladi 1926, ko je oblast list ustavila, pa Albert Hlebec. Očitno je pisec na obeh mestih uporabil krivo ime »Delavsko-kmetški list« za — »Delavske novice« iz let 1921 do 1923, ki jih je za pol leta 1923 do 1924 obnovil Vladislav Fabjančič. V besedilu omenjenih (na str. 296) »Delavsko-kmetških novic« pa sploh nikdar ni bilo! — En in isti »Ljudski glas« iz let 1919 do 1921 je v seznamu dvakrat po vrsti. Ta list, ki je začel izhajati dne 4. aprila 1919 s podnaslovom »Tednik za slovensko ljudstvo« in s smernico, da bo »pisan poljudno, za vaškega bralca, deloma tudi za kmeta«, je na drugem mestu označen kot »glasilo socialističnih kmečkih organizacij in zadrug« in prav tako tudi v »Pregledu vsebine« na str. 419, medtem ko pri faksimilu 1. št. na str. 283 kot »glasilo socialistične kmečke organizacije«. Te oznake pa zavajajo proč od pravega umevanja vloge tega agitacijskega lista socialnodemokratske stranke za podeželje, ki so mu dali spomladi 1920 podnaslov »Glasilo Kmetško-delavske zveze« po ustanovitvi takšne organizacije (z najprej zamišljenim imenom »Gubčeva zveza«). Ta zveza je le združevala podeželske organizacije stranke in je ostajala njen del; do ustanavljanja kakšnih socialističnih kmečkih zadrug pa sploh ni prišlo. — O »Zarji« beremo v seznamu in besedilu (str. 72 in 73), da je bila dnevnik, ko jo je takoj v začetku vojne oblast ustavila, medtem ko je dejansko že od februarja 1914 izhajala le dvakrat na teden. Ko je izvrševalni odbor socialnodemokratske stranke v Trstu maja 1915 začel izdajati »Zarjo« kot tednik in nato septembra istega leta kot dnevnik, je oba poskusa označil kot nadaljevanje ljubljanske »Zarje« (leto V.); letnica 1916 v besedilu (str. 73 in 78) je napačna.

1. O anarhizmu, posebej o tržaškem

Na prvih desetih straneh (pred str. 19—20) se je pisec v nekakšni podzavestni težnji, da bi bolj prikril, kakor pa odkril svojo prvo družbenopolitično usmerjenost, sploh ognil njeni točni oznaki in je anarhizem deloma zamenjal

z revolucionarnim socializmom, deloma pa ga je ovil v utopični socializem, o katerem se je že takrat — kot anarhist — vadal predavati (str. 12). V tem ovojju se pojavlja njegova prva usmerjenost tudi v »Prègledu vsebine« (str. 417) pod znaènico »Potovanje v obljubljeni dežel«.

To takó sramežljivo prekrito mladostno usmerjenost pripisuje samo vplivu ètiva, predvsem Petra Kropotkina. Prav nič ni vidno družbeno okolje, iz katerega je izšel, in docela je odtrgan iz tržaškega okvira. Kropotkina in Maxa Stirnerja bi bil lahko bral kjer koli na svetu! Ker se je tako izrezal iz miljeja, kjer se mu je porodilo nagnjenje k anarhizmu, se pojavlja kot osamljen zaèetnik brez predhodnikov. Vsiljuje pa se naravna domneva, da se je njegova anarhistièna dejavnost — nastopanje na italijanskih delavskih shodih z neko nesocialistièno radikalno frazeologijo in po prvem zaporu izdajanje italijanskih anarhistiènih listov s takšno frazeologijo — vezala na pred tem obstojeèe anarhistiène življe, ki so se že leta in leta trdovratno pojavljali tudi v Trstu, kljub temu, da jih je policija venomer preganjala, in so npr. v èasu tržaške splošne stavke leta 1902 izvedli vrsto sabotažnih dejanj. Ravnanje tržaške policije z Golouhom in z njegovimi listi bi bilo šele takrat prav osvetljeno, ko bi ugledali njegovo dejavnost v okviru tistega že preganjanega tržaškega anarhistiènega gibanja.

Anarhizem nasploh in tudi tržaški — tisti pred Golouhom in z njim — nikakor ni bil oblika radikalnega ali revolucionarnega socializma ali »zametavanja reformizma« (str. 9); tako namreè zapiski bralca krivo vodijo mimo neanarhistiène »levièarske struje«, ki je v okviru socialistiènega gibanja »zametavala reformizem«. Pri vsem bohotenju reformizma v socialni demokraciji zahodne in srednje Evrope je marksistièno izroèilo ohranjalo pri življenju revolucionarno usmerjenost. Revolucionarni socialni demokrati pa se niso prav nič mešali z anarhisti — niti s tistimi, ki so naèelno prezirali splošni kazenski zakon in bodisi le napovedovali ali tudi izvajali individualni terorizem, niti s pristaši anarhistiènih zamisli družbene preureditve.

Preden nadaljujem s pripombami k prikazu pišèevih mladostnih anarhistiènih avantur, naj opozorim na nekaj dezinformacij hušje vrste na dveh poznejših mestih zapiskov, kjer so prav tako zaznavni sledovi zamenjave anarhizma in revolucionarnega socializma.

Kratkotrajni spor v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu na prelomu let 1883/1884 med večino, ki se je oklenila takrat na Dunaju in v Avstriji sploh prevladujoèe — nekako na pol anarhistiène — »radikalne« smeri, in med nekaj pristaši »zmerne« socialne demokracije, ki so zavračali anarhizem in so bili v tem pogledu bliže marksizmu, razteza pisec kar na celi dve desetletji »prvega obdobja slovenskega delavskega gibanja od leta 1869 pa do hainfeldskega kongresa leta 1889« in ga napihuje v nekaj docela drugega, namreè v »vneto razpravljanje o levièarski ali desnièarski usmeritvi delavskega gibanja, o blankizmu in bakuninizmu« (str. 63). Ko so se mu »idejna razglabljanja in nesoglasja tistega èasa« tako silno podaljšala in stvarno poveèala, jih je še obdal z izmišljenim sijajem, èeš da »so širila ljudem duševno obzorje«, in se je dokopal do neutemeljene vzporedbe, èeš da je bilo šele »slovensko delavsko gibanje v svojem drugem obdobju ideološko slabo utemeljeno« (str. 63 do 64). Na vprašanje, kje je mogel ugledati v tistem prvem obdobju kakšen trdnješi »ideološki temelj«, je mogoèe odgovoriti le z domnevo, da ga je podkupilo tistih nekaj anarhistiènih fraz, ki so bile takrat po slovensko prepisane in ki ga spominjajo na lastno mladostno vnetost zanje. Navdušenje ga je tako zaneslo v »Pripisu« (str. 406—407), da je v pravi poveèevalni vroèici povzdignil Franceta Železnikarja, »patriarha slovenskega socializma«, v »èlana mednarodnega revolucionarnega proticaristiènega komiteja« in v »borca v vrstah pariških komunardov«, ki da »je presadil na naša tla miselnost bakuninizma in blankizma, bojev na barikadah, stalne revolte, vso ekstremistièno vsebino prvih zaèetkov mednarodnega socialistiènega gibanja«, in mu je pripisal avtorstvo

Kebrovega anarhističnega letaka iz leta 1883 s »parolo: dinamit in petrolium«.³ Dejansko so se takšna »gesla« takrat sejala »na naša tla« iz radikalnosocialističnega gibanja v sosednih avstrijskih deželah in iz londonske Mostove »Freiheit«, medtem ko nikakor ni videti, da bi jih bil mogel prinesiti iz Francije Železnikar, ki je bil tam pristopil k nekemu republikanskemu (ne pa »komunardskemu« ali celo anarhističnemu) slovanskemu komiteju, a je bil celo petletje po vrnitvi v Ljubljano, v tem pogledu docela brezbarven!

A naj se vrnem k mlademu Golouhu kot žrtvi dvakratnega policijskega preganjanja v Trstu in bivanja v policijskih in sodnih zaporih: iz zapiskov ne izvemo niti, česa so ga dolžili in obtožili, niti, kako so ga prvič — nemara samo — posvarili, niti, koliko so ga drugič — menda — obsodili, preden so ga nato — kot anarhista! — »izgnali z vsega deželnega teritorija« tržaškega (str. 15). V »avstrijski zakonodaji« se nikakor ne znajde prav, ko meni, da v njej »za tak ukrep ni bilo zakonite podlage« (prav tam), in ko piše o »nezakonitem odloku« policijske oblasti (str. 19); če je namreč kdo postal oblasti nezaželen in v kraju ni imel pravnega domovališča ali tako imenovane »domovinske pristojnosti«, ga je oblast lahko izgnala in napatila v »domovinsko« občino, od koder je potem lahko odšel drugam, le ne nazaj v kraj, od koder so ga izgnali.

Tudi o tem, kako je prebil tisti dve leti po izgonu iz Trsta v kraljevini Italiji — kamor ga je očitno vleklo, ne pa v slovenske kraje nad kraškimi robom — ne izvemo ničesar. Ali se je v Italiji nadalje družil z anarhisti in kako dolgo, in ob kakšnih razočaranjih se je tam preorientiral od anarhizma k socializmu? Takšno preorientacijo moramo nujno vnesti v njegov življenjepis, kajti sicer ne bi bila umljiva »intervencija socialističnega poslanca Olive« za preklic njegovega izгона s tržaškega ozemlja »po dobrih dveh letih«. Tisti izgon je veljal anarhistu Golouhu, ne pa novopečenemu socialnemu demokratu, na kakršne avstrijska policija nasploh in posebej še v Trstu že zdavnaj ni več gledala sovražno, čeprav še budno!

Kar se njegove preobrazbe iz italijanskega anarhističnega časnikarja v slovenskega socialnodemokratskega funkcionarja tiče, je bilo in je ostalo jasno samo eno, namreč da je Golouh z njo prešel od negotove eksistence k bolj ali manj zagotovljeni. Notranje idejne preobrazbe ni v zapiskih niti najmanj osvetlil. Prav nič ni prispeval k svojemu nekdanjemu duhovičenju iz leta 1928, ki je vsaj nakazovalo neko osvetlitev: »Ko mi ni bilo prav nič treba slovenske megle in slovenske žalosti, sem pretrgal sleherni stik z italijanskim življenjem in začel pisati po slovensko. Iz same jeze do tržaškega italijanskega nacionalizma sem to storil pa iz neke neumne romantike. Slovence sem takrat videl in sodil po Cankarjevih knjigah in po Župančičevih pesmih. (Sedaj vem, da so drugačni.)«⁴

V zapiskih je podatke o svojem anarhističnem obdobju tako čudno »prirezal«, da se niti njegovemu anarhizmu niti njegovi takratni poitalijančenosti bralec ne more prav približati. Nikakor tudi ni jasno, v kolikšni meri sta bila njegovemu italijanskemu anarhizmu blizu druga dva pripadnika tiste tričlanske »slovenske revolucionarne mladine«, Ludvik Oblak in Andrej Lah (str. 13 do 14), ki ju je v zapiskih opisal predvsem kot rusofila v smislu vnetosti za revolucionarno »podzemeljsko« Rusijo in kot mladeniča, ki sta kozmopolitsko silila v svet. Ni si mogoče priti dovolj na jasno, ali ni nemara tudi pri njiju dveh šlo za nekaj podobnega, kar sem bil pred desetimi leti opisal pri članu radikalno-svobodomiselnega krožka med slovenskimi študenti v Pragi Bogomilu Žnidaršiču, ki se je tudi nagibal k anarhističnim konceptom družbene preureditve, namreč za beg iz domače zatohlosti, kjer sta odbijali takšne izjemne mlade Slovence od doma poleg mogočnega in dušičnega klerikalizma v

³ Miha Keber je dal v Benetkah natisniti slovenski letak »Na naše brate!« Nemara ga ni napisal sam, a samo domneve so mogoče o morebitnih soavtorjih. Prim. D. Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895, str. 730—731 in 740.

⁴ Iz Golouhovega pisma Bratku Kreftu, navedenega v recenziji Golouhove »Krize«, LJUBLJANSKI ZVON 1928, str. 374; ponatis je v knjigi B. Krefta »Proti vetru za vihar« (Maribor 1965, str. 138).

vsem podeželju za kraškimi robom tudi vsa kilavost liberalnega narodnjaštva in krotkost socialne demokracije.⁵

Tako prvih deset strani zapiskov bolj izziva vprašanja, kakor pa nanje odgovarja.

2. O nekih črtah slovenske socialne demokracije do prve svetovne vojne

Manj more bralec pogrešati v opisu na naslednjih desetih straneh (pred str. 31), kjer pisec najprej nasploh označi slovensko socialno demokracijo, kakor jo je spoznal po letu 1910, nato posebej predstavi nekatere vidne slovenske socialiste — nekoliko izčrpnje in tako, da ga ni ravno treba zavračati, Etbina Kristana, dr. Henrika Tumo in Ivana Cankarja — in končno oriše politične razmere na Primorskem pred letom 1914.

Na naslednjih štiridesetih straneh (str. 31—71) pa se je čudno razlezel iz okvira spominov v nesistematsko opisovanje nekih odmaknjenih mu dogajanj v socialističnem gibanju na Primorskem od Goriške pa do Dalmacije in deloma tudi v drugih slovenskih deželah v času, preden se je leta 1910 vanj sam vključil (samo nekaj stavkov ali odstavkov se nanaša na njegovo udeležbo v tistem gibanju po letu 1910, kakor npr. na str. 40—41 o njegovem shodu pri Sv. Antonu v Kopršnici ali na str. 54—56 o njegovem sodelovanju s hrvaškimi socialistom Vilimom Haramino v Istri v letih 1911 do 1914). Prav nobene zveze s spominsko pripovedjo nimajo prepisi iz tržaškega »Delavskega lista« in od drugod — vrh tega še prav v asociativnem neredu nametani — o tem, kako so organizirali jugoslovansko socialno demokracijo v Istri leta 1908 (na str. 35—37), o shodu Etbina Kristana na Reki ali na Sušaku z incidenti in s splošno stavko leta 1908 (na str. 42—44), o organiziranju socialne demokracije v Dalmaciji leta 1902 (na str. 46—51) in še nekaj podobno od Golouhove dejavnosti in od njegovega spomina odmaknjenih zadev.

Seveda tu ne mislim dopolnjevati niti teh ekskurzov, ki so zunaj okvira vsakršnih spominskih zapiskov in torej v knjigi neopravičeni, niti piščevih črt o naši socialni demokraciji, ki za silo nudijo neko njeno podobo. Omejujem se le na popravo nekaj hujših pomot in posebej nekaj krivih konstrukcij.

O moči socialnodemokratskih sindikatov pri nas krivo zatrjuje pisec na dveh mestih, češ da je leta 1907 »organizacija slovenskih železničarjev« (str. 22) ali »železničarska organizacija za Slovenijo in za vse Primorje« (str. 36) — kar tudi ni eno in isto! — štela »okrog« ali »nad 7000 članov«. Golouh je slabo prebral »poročilo jugoslovanskega strokovnega tajništva v Trstu za leto 1906«, kjer se številka 7603 (v primeri s 4100 v prejšnjem letu 1905) nanaša na vse pod okriljem imenovanega tajništva »slovenske strokovno organizovane delavce«, torej ne samo železničarje, ampak obsega sindikalno organizirane slovenske delavce vseh strok (tj. tudi rudarje, kovinarske, lesne, živilske itd. delavce) na slovenskem ozemlju z izjemo Koroške, kamor se okrilje tržaškega tajništva ni razprostrlo.⁶ O teh sindikatih izvemo kar na dveh mestih, da »so vodili pogosto dolgotrajne štrajke« — kakor da ne bi bilo tudi krajših stavk! — za boljše mezde, kolektivne delovne pogodbe in socialno zaščito ali zavarovanje (str. 20 in 70), vrh tega pa tudi za »osemurni delovnik«, ki so ga — po trditvi na drugem navedenem mestu — »delavstvu priborili!« Pisec je pozabil, da je tak delovnik pri nas obveljal splošno šele od leta 1919, medtem ko je bil prej v veljavi samo za delo rudarjev pod zemljo, sicer pa »je v tistih časih delavstvo delalo po deset in več urno dnevno«, kakor sam prav pove na drugem mestu (str. 9). Krivo tudi kaže, kakor da bi se bila vsa delavska vprašanja reševala s stavkami; bilo je pač več »mezdnih gibanj«, ki niso privedla do stavk, ker so se predstavniki organiziranih delavcev zadovoljili s tistim, kar so dosegli v pogajanjih pred stavkami.

⁵ Prim. oznako B. Znidaršiča v knjižici D. Kermavner, Slovenska publicistika in prva ruska revolucija (str. 19—20).

⁶ Prim. zbornik gradiva »Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920« (Zgodovinski arhiv KPJ, tom. V), str. 135.

Naj na tem mestu opozorim, čeprav segam s tem prek meje prve šestine knjige, na eno najhujših, ker bistveno dezorientirajočih »vrzeli« v prikazovanju sindikalnega gibanja v zasavskem premogovnem revirju. Ne samo da se pisec ni dotaknil zloglasne zaviralne vloge enega vodilnih slovenskih socialnih demokratov in voditelja »Unije rudarjev« Melhiorja Čobala, ampak ga v nasprotju s splošno znanimi dejstvi predstavlja kot moža na mestu, ki da »je vodil uspešno velike večtedenske štrajke« in »stal zvesto ob strani svojim rudarjem tudi, ko so odklanjali njegove nasvete in vodili proti njegovi volji razne borbene akcije in štrajke« (str. 136). Čobal pa je bil že leta 1906 zadržal zagorske rudarje, da se niso pridružili stavkajočim trboveljskim in hrastniškim tovarišem, in ga ni mogoče odvezati od sokrivde za poraz tiste zadnje predvojnne stavke v Zasavju, čeprav je bil takrat odnesel vso »krivdo« za njen poraz na svojih ramah voditelj trboveljske stavke Karl Linhart.⁷ Čobalovo sistematsko zaviranje rudarskega boja v letih 1919 in 1920, ki je stopilo takrat prav v središče reformistično-revolucionarnega razcepa slovenske socialne demokracije, je pisec raje izbrisal iz spomina, da se mu je otopila ostrina tistega konflikta; z njo ni mogel kaj početi pri svojem sistematskem zabrisavanju neskladnosti med reformistično in revolucionarno delavsko politiko v času med obema vojnama.

Ob ta veliki popravek na privrstim majčkenega zgolj »faktografskega«: Piščeva pohvala labinjskim rudarjem, češ da »so že leta 1898 štrajkali več dni solidarno z rudarji v Trbovljah in v Zagorju« (str. 35), je v nasprotju ne samo z dejstvom, da v tistem letu v zasavskem revirju ni bilo nobene stavke, ampak tudi z dejstvom, da sploh ni bilo v Raši nobene podobne »solidarnostne« stavke.

Na vrsto pride zdaj nekaj pomot, o katerih menim, da bi jih bilo v vsakem primeru treba izločiti iz vsakršnega besedila pred natisom. Saj je splošno znano, da »je Reka upravno pripadala« k — Ogrski, ne pa k »hrvatski banovini« ali k »Hrvatski«, kakor je na dveh mestih zapiskov (str. 42 in 56)! Po piščevi predstavi so v dunajskem parlamentu pred letom 1907, ko so prvič volili poslance s splošno in enako volilno pravico, »sedeli le predstavniki privilegiranih slojev« (str. 9). A že od leta 1897 je volila v dunajsko poslansko zbornico tudi »peta kurija« s splošno volilno pravico, in piscu tudi ni znano, da so bili med tistimi »privilegiranimi sloji«, ki so volili v tretji in četrti kuriji, tudi kmetiči z razmeroma nevelikimi posestvi in sploh lastniki hišic, tudi če so bili sicer le majhni obrtniki ali pa delavci (takšnih delavskih volivcev je bilo npr. nekaj v Idriji). Piščevo osnovno neorientiranost v tem pogledu razkriva njegova pripoved, kako da je bila v Dalmaciji »veleposest v rokah Italijanov in ker so do leta 1907 lahko volili le bogati sloji, so jo zastopali v dunajskem parlamentu italijanski veleposestniki«; zaradi tega da »je bila dežela videti italijanska« in »so šele splošne volitve 1907 pokazale, da je Dalmacija skoro vsa hrvaška« (str. 20). Tu je pač opravičeno vprašanje, kaj je bilo sploh treba piscu v »spominih« pripovedovati o Dalmaciji, Bukovini in drugih zanj docela »španskih vaseh«?! Politični položaj v Dalmaciji je bil namreč čisto drugačen! Že v času, ko je še deželni zbor pošiljal poslance na Dunaj, si je leta 1870 pridobila hrvaška narodna stranka večino proti »italijanašem«; po volitvah leta 1879 je samo en italijanaški poslanec predstavljal Dalmacijo na Dunaju med devetimi, pa tudi ta ni bil iz prve ali »veleposestniške« kurije, ki je izvolila hrvaškega poslanca, a od leta 1885 dalje ni Dalmacija poznala nobenega italijanaškega državnozbornskega poslanca več!

Res kaj naj rečemo o natisu knjige s takšnimi »podatki«?!

Nekaj piščevih krivih konstrukcij o socialni demokraciji pa je treba temeljiteje razčleniti, ker bi sicer utegnile voditi do krivih predstav o njeni dejavnosti in nedejavnosti.

⁷ Stavko zasavskih rudarjev leta 1903 sem podrobno razčlenil v razpravi »O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa«, NOVI SVET 1950.

a) Ali je res slovenska socialna demokracija načelno odklanjala delo med kmečkim ljudstvom?

Krivo tezo, češ da je v slovenski socialni demokraciji kar prevladovalo načelno odklanjanje socialistične agitacije med kmeti, kakor da bi bila ta odveč, je izrazil pisec že v splošni oznaki dr. Henrika Tume (str. 25), ki da »se je zaman [?] vztrajno boril za pritegnitev malih kmetov« — in vrh tega tudi še »malih obrtnikov in intelektualcev« — »k socialističnemu političnemu in združnemu delu«, in to oznako je potem razširil še na Jožeta Srebrniča (str. 31) s pripovedjo o njem in o Tumi, kako da »sta od vsega začetka iskala izhod iz položaja, v katerem je stranka vegetirala« ne samo na Goriškem, ampak »tudi v ostalih krajih Slovenije«, da »sta nenehno opozarjala, da se gibanje ne sme omejiti zgolj na industrijsko delavstvo, da mora zajeti tudi kmečko ljudstvo, podeželske obrtnike in inteligenco«, a da »sta s svojimi nazori zadevala ob trdovratno miselnost takratnega delavskega gibanja, ki se je vztrajno vračalo k načelu, da je lahko nosilec socializma in socialne revolucije le izključno [?] industrijski proletariat« (str. 32). V naslednjem stavku je pisec to »trdovratno miselnost« s tem »načelom« o docela osamljenem »industrijskem proletariatu«, ki jo je pripisal nasploh »takratnemu delavskemu gibanju«, omejil zgolj na domače slovenske socialne demokrate, ki da »so zagovarjali to stališče« izjemoma tudi še potem, ko »je že kongres II. internacionale leta 1892 opozoril delavske stranke na pomembnost kmečkega vprašanja in priporočal ustanovitev organizacij kmečkih delavcev in malih kmetov« in »ko je nemška socialistična stranka v Avstriji začela organizirati male kmete!« Po trditvi, češ da »je goriška organizacija nato mimo [?] strankinega vodstva začela polagoma pridobivati male kmete in ustanavljati odkupne in prodajne zadruge«, je Golouh še zapisal, da »sta se Tuma in Srebrnič na vseh [kolikih?] konferencah in kongresih znova vračala k temu osnovnemu vprašanju goriške dežele«, in je končno po nekaj navedkih iz debat na strankinem zboru leta 1909 in na goriški deželni konferenci leta 1913⁸ zaključil, da »do definitivnega sklepa o delu na vasi ni prišlo niti na tej konferenci« (str. 33).

Potemtakem naj bi bili v slovenski socialni demokraciji prevladovali ljudje, ki si bodisi socialističnih kmetov, obrtnikov in intelektualcev niso znali zamisliti ali pa jih niso želeli v svoji družbi, marveč so jih podili nazaj tja, od koder so prihajali, tj. v narodnjaški — klerikalni ali liberalni — tabor! A takšnih — pač nespametnih — socialnih demokratov dejansko ni bilo! Pisec je svojo tezo tako sam spravil »ad absurdum«, ko jo je preveč navijal v škodo slovesa slovenske socialne demokracije.

Koristi, ki bi jo socialna demokracija lahko črpala tudi od kmetičev, če bi jih pridobila kot zaveznike »industrijskega« in drugega proletariata, takrat predvsem kot volilce, so se njeni vodilni in nevodilni člani vseprek zavedali, razhajali pa so se — tako v internacionali kakor tudi v naši socialni demokraciji — v pristopu h kmečki mali posesti: eni bi jo bili radi ščitili z reformnimi zahtevami in si z njimi pridobili kmetičev posluš, drugi pa so se izmikali težavnemu vprašanju, kako daleč naj bi v tej smeri šli, in nevarnosti, da bi po tej poti prenehali biti delavska razrednobojna in postali čisto reformna stranka, tako da so odklanjali agrarne programe s takšnimi reformnimi zahtevami.

Leta 1893 — ne 1892 (str. 32) — je züriški kongres socialistične internacionale odobril smernico, da je treba organizirati tudi kmečke delavce in posvetiti vso pozornost agitaciji med kmeti ter iznajti zanje »najprimernejša sredstva in metode«; že prejšnje leto 1892 je kot prva med socialističnimi strankami

⁸ Površnemu piscu se je pod rokami ta konferenca razcepila v dve: najprej omenja Tumovo in Srebrničevo poročanje o kmečkem vprašanju na konferenci goriške politične organizacije leta 1913 in nekaj navaja iz Tumovega govora, potem pa pravi, da »so precej globlje obravnavali to vprašanje šele na naslednji V. deželni konferenci in nekaj navaja iz — Srebrničevega govora na prav tisti deželni konferenci in nekaj celotni njegov predlog resolucije o kmečkem vprašanju (str. 33—34). Oboje je seveda vzel iz istega poročila, ponatisnjenega iz »Zarje« v zborniku »Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920«, str. 271—273.

francoska »delavska stranka« (Parti ouvrier), ki sta jo vodila marksistično usmerjena Jules Guesde in Paul Lafargue, na kongresu v Marseillu sprejela agrarni program. A šele ko ga je na naslednjem kongresu v Nantesu leta 1894 razširila in ko je hkrati v nemški socialni demokraciji Vollmar sprožil prvi revizionistični val tudi v tem vprašanju, je Friedrich Engels v članku »Kmečko vprašanje v Franciji in Nemčiji« izrazil znane pridržke, ki so odtlej bili značilni za »pravoverne« marksiste (Kautskega idr.) in na temelju katerih je večina na kongresu nemške socialne demokracije leta 1895 odklonila predloženi agrarni program. V internacionali se to sporno vprašanje ni več obravnavalo. Londonski kongres je leta 1896 potrdil obstoj dveh struj v tem vprašanju s sklepom, da prepušča socialistom vsakega naroda izbiro »najprimernejših poti in sredstev, kakor najbolj ustrezajo položaju v njihovi deželi«.

Engels je sicer načelno pritegnil francoskim socialistom, da je treba male kmete pridobiti in z njihovo pomočjo zagotoviti socialistični prevrat v Franciji (in drugje), odklanjal pa je, da bi socialisti kakor koli utrjevali »lastninstvo« malega kmeta, ki nasprotuje »temeljnemu načelom splošnega socialističnega programa«, in da bi odstopali od dogmatično pojmovane teze o nujni prevladi velikega obrata tudi v kmetijstvu in o neizbežnem proletariziranju malih kmetov pod kapitalizmom. Spor se je po Engelsovi smrti nadaljeval v nemški socialni demokraciji med »pravovernimi« marksisti s Kautskym na čelu in reformisti z Eduardom Davidom kot njihovim agrarnim teoretikom. In ta spor je imel odmeve tudi v slovenski socialni demokraciji, s katerimi se je mogoče nekoliko seznaniti s prebiranjem V. zvezka »Zgodovinskega arhiva KPJ«.

Pisec v to mednarodno ozadje sploh ni posvetil, čeprav se je podajal v docela nespominke ekskurze. Omenil je predvsem »prva nesoglasja v stranki... v zvezi z nalogami na vasi« na ustanovnem zboru slovenske socialnodemokratske stranke leta 1896 (prvič na str. 32, drugič na str. 60), ne da bi bil posvetil dolžno pozornost bodisi ugovorom zoper predloženi agrarni program Roka Drofenika ali sklepu na predlog Etbina Kristana, da odgodijo sklepanje o agrarnem vprašanju, dokler ga bolje ne proučijo, a da priporočajo vodstvu, naj bi s poljudnimi knjižicami pospeševalo agitacijo med kmeti. Že leta 1895 je bil Drofenik izdal »za Slovence prirejen« prevod avstrijske agitacijske brošure »Slovenskim kmetom v poduk in preudarek«, ki so jo slovenski socialni demokrati začeli vneto širiti, a so knjižico zaplenili. Takoj po ustanovnem zboru stranke je Etbin Kristan objavljal v »Delavcu« spis »Stari in novi kmečki prijatelji« in ga je nato dal ponatisniti v knjižici. V komentarju k »Programu jugoslovanske socialnodemokratske stranke« je Etbin Kristan posvetil nekaj odstavkov kmetičem, med katerimi je slovenska socialna demokracija vsekakor hotela čim bolj razširiti socialistične ideje.⁹ A zapiski prepričujejo bralca o nasprotnem!

Pa tudi v poznejšem življenju slovenske socialne demokracije je izpričana trdoživja želja po agitaciji med kmečkim ljudstvom, ki jo skušajo zapiski docela izbrisati. Meni nič tebi nič trdi pisec, da po ustanovnem zboru kmečko vprašanje »ni prišlo na dnevni red... na nobenem nadaljnjem kongresu« slovenske socialne demokracije! A razpravljali so o njem najprej še konec leta 1896 na skupnem kongresu v Zagrebu. Nato je III. zbor leta 1900 znova sklenil, da je pri nas »neobhodno potrebno z agitacijo in organizacijo se ozirati na kmečke delavce in male kmete«, in je predvidel posebno komisijo, ki naj bi proučila do naslednjega zbora »agrarno vprašanje in vprašanje kmečke organizacije« (z zadevo se je takrat ukvarjala avstrijska nemška socialna demokracija in z njeno leta 1901 sklenjeno resolucijo o agitaciji se je Etbin Kristan izrecno strinjal na VIII. zboru skupne avstrijske socialnodemokratske stranke).

Na IV. strankinem zboru v Celju leta 1902 je bilo agrarno vprašanje poglavitna točka dnevnega reda, a v razpravi tudi ni šlo za alternativo, ali je kmete pridobivati za socializem ali pa jih odganjati od socialne demokracije, marveč se je v debati in v glasovanju pri točki o agrarnem vprašanju izbojevala bitka med revizionisti, ki jih je zastopal poročevalec Prepeluh, in tistimi, ki so vztrajali pri dotlej sprejetih postavkah marksizma. »Pri razpravi o agrar-

⁹ Svoboda, »Posamna izdaja« brez št. z dne 11. oktobra 1896.

nem vprašanju«, je brati v poročilu, »je zbor zavrgel resolucijo, ki jo je predlagal poročevalec, da se priporoča zadružništvo; pač pa je zbor izrekel željo, da izdaja stranka za poljedelski proletariat agitatorične spise.« Zbor se je izjavil za tisti pogled na kmečko vprašanje, ki ga je zastopal Karl Kautsky v odgovoru na Prepeluhovo vprašanje, objavljenem v »Naših zapiskih« pred celjskim kongresom, in ki ga je Prepeluh pri tej objavi označil takole: »Kautskega nazor o agrarnem vprašanju je utemeljen v marksizmu kot revolucijski smeri. Kautsky... poudarja pridobitev poljedelskega proletariata zaradi... boja proti kapitalistični ureditvi družbe. Zaradi tega ne priznava zadružnemu gibanju med agrarci take važnosti, kakor nekateri revizionisti.«¹⁰ V celjskem spopadu okrog agrarnega vprašanja je šlo hkrati in predvsem za veliko vprašanje socialnodemokratske usmeritve: ali za vztrajanje pri razrednobojnem zanikanju kapitalistične družbe ali za reformistično preusmeritev!

Spet imamo pred seboj eno izmed hujših dezinformacij, ko pisec to znano alternativo v razvoju socialne demokracije zamenjuje z drugo in se pri tem celo zažene v trditev, češ da je dvom glede smiselnosti pridobivanja kmetov za socialno demokracijo in revolucijo »razdvajal tudi rusko delavsko gibanje od prvih začetkov do oktobrske revolucije, ko je bila z zvezo delavcev in kmetov ustvarjena osnova sožitju obeh glavnih družbenih sil« (str. 34)! Tu je Rusija postala podobna žrtev neodgovorne dezinformacije, kakor v drugi zvezi Dalmacija. Rusija je bila pred proticaristično in protifevdalno revolucijo, v kateri je — po nazoru socialnih demokratov — odločilna vloga pripadla proletariatu (kar je potrdilo že leto 1905), a ki jo je moralo sprejeti kot svojo tudi kmečko ljudstvo; potreba po tem kmečkem zavezništvu in računanje z njim je bilo nad vsakim sporom v ruskem delavskem gibanju. Odprl pa se je v njem spor med dvema taktičnima smerema: po mnenju menjševikov je bilo treba buržoaziji prepustiti v meščanskodemokratski revoluciji vodstvo in po zmagi oblast, boljševiki pa so težili k demokratični diktaturi delavstva iri kmetov, ki bi bila optimalno izhodišče za prehod k socialistični revoluciji. Spet je opravičeno vprašanje: Čemu se je pisec spominskih zapiskov spravljal v docela tujo mu rusko problematiko?!

V delavskih strankah zahodne in srednje Evrope se v času pred oktobrsko revolucijo vprašanje kmečkenga zavezništva ni zastavljalo podobno kakor v Rusiji, tj. v zvezi s perspektivo na demokratično revolucijo, marveč je šlo tu predvsem le za pridobivanje kmečkih glasov pri volitvah. Socialistične struje so tu le različno presojale, koliko se smejo pri snubljenju kmečkih glasov oddaljevati od teoretskih postavk, ki so mali obrat v kmetijstvu obsojale na propad.

Mogoče je prësoditi, da dogmatsko stališče v tem vprašanju ni oviralo agitacije med kmeti tam, kjer so se pokazali ugodni pogoji zanjo in kjer so se ji socialistične stranke kadrovsko itd. mogle posvetiti. Dovolj se je spomniti zlasti italijanske socialistične stranke, ki se je razvila v predstavnico množic zadržno organiziranih kmetov znatnih delov severne Italije, čeprav je kajpak ohranila predvsem delavski značaj.

Stranke podobne strukture, tj. da bi koreninile tudi med kmeti, se praviloma niso razvile pri narodih v Avstro-Ogrski (hrvaško-slavonska socialna demokracija se je v devetdesetih letih razvijala v tej smeri zlasti v Sremu, a teror veleposestniškega režima je ta razvoj zaustavil). Povsem naravno je bilo, da so se skušale vzdržati predvsem kot delavske stranke in da so imele delo med kmeti le za svojo drugotno nalogo, ki se je lahko lotevajo le, kolikor jim zanjo preostaja kaj moči.

Videli smo, da se je naša socialna demokracija ali slovenska delavska stranka že zgodaj in ponovno lotevala dela med kmeti, a videti moramo tudi še razloge, zakaj pri tem dodatnem naporu ni mogla kaj prida vztrajati. Niz kakor tu ni bil odločilnega pomena boj med strujami! Vsakršno resno raz-

¹⁰ Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, str. 34—36, 78, 92, 111, 431—432 (resolucija nemške avstrijske socialne demokracije o agitaciji med kmeti) in 436—437 (K. Kautskega pismo Prepeluhu o agrarnem vprašanju na Slovenskem, objavljeno najprej v »Naših zapiskih« I/1902, str. 17—20).

pravljanje o brezdvomno zanemarjani socialistični agitaciji med slovenskimi kmeti mora izhajati predvsem od vsestranske šibkosti naše socialne demokracije, ki ni imela niti zadostnega kadra agitatorjev niti dovolj sredstev za svoje prvenstveno delavstva se tičoče naloge. Zaradi tega se je vedno znova ustavljala že pri poskusih agitacije med kmeti. Ni šlo torej za načelno zanemarjanje dela med kmeti.

Tudi na VII. strankinem zboru leta 1909 ni prevladovalo »mnenje, da se mora organizacijsko delo omejiti na industrijsko delavstvo«, kakor trdi pisec (str. 32). Saj npr. navaja sam, da je France Milost na tem zboru dejal: »Ce hočejo mali kmetje in mali obrtniki k nam, naj pridejo«, le zahteval je, da »jim moramo povedati resnico« (str. 32—33), a pri tem je v zapiskih od navedka odsekan ravno stavek, ki odkriva tisto sporno v takratnem razpravljanju o socialistični agitaciji med kmeti: »Tistih ne maramo, ki bi pri nas [socialistih] radi zasledovali nesocialistične cilje.« Milost je še prav konkretno nadaljeval: »Kar se tiče združništva, je moje mnenje to, da lahko snujemo različnim stanovom zadruge, a kadar se jim bo dobro godilo, nam pokažejo osle.« To je Golouh spet navedel, kakor tudi zoper Tumovo širšo koncepcijo socialnodemokratske stranke uperjeni stavek: »Naj vedo vsi, da nismo splošna, ampak razredna stranka.« Vsa izvajanja nadaljnjih govornikov za pridobivanje malih kmetov in malih obrtnikov je Golouh zanemaril, ker bi podirala njegovo krivo konstrukcijo. Prvi voditelj stranke Etbin Kristan je dejal takoj za Milostom, da »ne moremo ignorirati kmetskega vprašanja, ki se nas močno tiče«, in je poudaril, kako pričakuje, da bodo kmetje prihajali v socialno demokracijo »sami, ker jih bo agrarni kapitalizem prisilil«, in da se bo pri malih obrtnikih, ki »pogostoma niso nič drugega kakor delavci, le da morajo sami skrbeti za svojo mezdo«, tudi pojavil »razredni čut in iz njega se razvije razredno spoznanje«. Za Kristanom je predstavnik hrvaške socialne demokracije Juraj Demetrovič opozoril, da »se na Hrvaškem pridobiva mali kmet že močno za socializem«. ¹¹ Pisec kajpak tudi ni omenil brošure Antona Kristana »Socialna demokracija in kmetiško ljudstvo«, ki je izšla poldrugo leto pred VII. zborom kot drugi zvezek knjižnice časnika »Naprej« v Idriji; tudi ta omemba bi bila v nasprotju z njegovo izkonstruirano »protikmečko« večino v slovenski socialni demokraciji.

Tudi na VIII. strankinem zboru leta 1912 je bilo na dnevnem redu agrarno vprašanje, o katerem naj bi bil referiral dr. Tuma. A čeprav je trajal štiri dni — od 26. do 29. maja — je zbor to točko preložil na dnevni red naslednjega zbora.

Enega največjih naporov praktične socialnodemokratske agitacije na vasi je opravil dr. Henrik Tuma takoj potem, ko se je spomladi 1908 pridružil socialni demokraciji (dobro je vedeti, da je še malo prej mislil vstopiti v tedaj se snujočo agrarno stranko na Goriškem): priredil je vrsto socialističnih shodov po vaseh in ustanovil več socialističnih organizacij po Goriškem (v Vrtojbi, Sovodnjah, Šempolaju, Smasteh idr.) in je o tej dejavnosti obširno poročal v »Delavskem listu« v letih 1908 in 1909, kjer je objavil tudi daljša razpravljanja o »Zadrukah, socialni demokraciji in agrarni stranki«. ¹² Golouhova pripoved, češ da se je to Tumovo pridobivanje goriških malih kmetov za socialno demokracijo godilo »mimo strankinega vodstva« (str. 32), je v popolnem nasprotju s tolikšno publiciteto tega Tumovega prizadevanja! Ko je Golouh prelistaval »Delavski list«, ga je pravilni vtis privedel do zaključka, da bi se ta list »moral imenovati pravzaprav 'Delavsko kmetski list', ker sta deželni organizaciji na Goriškem in v Istri [k tej postavljam vprašaj] razvijali svojo delavnost v glavnem med kmetskim proletariatom« (str. 35—36). To res velja za Tumovo agitacijo po goriških vaseh, ki je tudi rodila vrsto trajnih uspehov, čeprav še ni takrat privedla do večinskih socialističnih skupin v kmečkih krajih. A prav to spoznanje bi bilo moralo pisca odvrniti od nevzdržne konstrukcije, ki jo s tolikšnim poudarkom skuša uveljaviti v zapiskih o neki

¹¹ Razprave VII. rednega zbora JSDS v Avstriji dne 30. prosinca, 1. in 2. svečana 1909 v Ljubljani, str. 79, 80 in sl.

¹² Delavski list št. 46—49 z dne 13. novembra do 4. decembra 1908.

nevolji, ki naj bi jo bila gojila slovenska socialna demokracija zoper agitacijo med kmeti. Kolikor se je ta potem na Goriškem zataknila, je samo v zvezi z okolnostjo, da se ji Tuma ni več posvečal v tolikšni meri kakor v začetku in da ni bilo drugih organizatorjev, ki bi bili začetne uspehe utrjevali in agitacijo razširjali. Zadeva torej ni takšna, kakor jo skušajo prikazati zapiski, namreč da bi bil za nadaljevanje Tumove agitacije na kmetih potreben neki odobren sklep strankinega vodstva ali zbora in da je agitacija prenehala zaradi tega, ker takšnega sklepa večina vodstva in zborov trdovratno ni hotela sprejeti!

Iz socialnodemokratskega tiska v tistem času ni razvidna kaka širša agitacijska in organizatorična dejavnost mladega Jožeta Srebrniča, potem ko je bil obesil na klin svoje univerzitetne študije in se vrnil domov najprej mizarit in potem vrtnarit. Iz njegovega nastopa na goriški deželni konferenci socialnodemokratske stranke leta 1913 je razvidno, kako se je takrat ukvarjal z vprašanjem socialistične agitacije med kmeti sploh in na Goriškem posebej. A če bi bil takrat povprašal konferenco ali strankin zbor ali vodstvo, ali naj bi se več posvečal agitaciji med kmeti, si ne moremo misliti, da bi mu bil kdo dejal, naj tega ne počenja in naj pusti kmete pri miru!

Zadeva je torej docela drugačna, kakor jo kažejo zapiski.

Ni razvidno, kako je mogla Istra v zapiskih zavzeti mesto skupaj z Goriško, kajti iz »Delavskega lista« ni mogoče razbrati, da bi se bila prva organizatorja slovenskih in hrvaških delavcev v Istri kaj več ukvarjala z agitacijo med kmeti; prvi je bil Josip Petejan, ki ga njegov čudni rival Golouh tu in povsod tam zamolčuje, kjer bi utegnila odpasti nanj kakšna lavorika, drugi pa Vilim Haramina — oba izrazita delavska organizatorja v ožjem smislu besede.

Medtem ko se je bil dr. Tuma lotil dela med kmeti z živo besedo na vaških shodih in je svoje na njih izražene misli tudi še zapisoval za druge bralce »Delavskega lista«, pa sta zgolj teoretsko pisala o raznih plateh agrarne politike dva druga razmišljajoča slovenska socialistična, ki svojih nazorov nista razlagala neposredno kmetom. A od tistega, kar je v zapiskih o teh dveh naših »agrarnih« socialistih, ne drži prav nič drugega mimo njunih imen! Ze ko pisec uvodoma trdi, da »sta o vsem tem [?] hkrati obširno pisala tudi Albin Prepeluh in dr. Slanc« (str. 60), zavaja bralca h krivi predstavi, kakor da bi bila predvsem razpravljala o nalogah socialne demokracije na vasi (o tem namreč piše pred tem stavkom). Vse dr. Slančevo agrarnosocialistično teoretiziranje je bilo brez prave ali je bilo celo videti brez sleherne zveze s politiko delavske stranke. Hudo bo nasedel bralec, če bo verjel zapiskom, da je Slanc »o tem«, namreč o socialistični agitaciji med kmeti ali o nalogah socialne demokracije na vasi, »napisal celo tehtno knjigo, še prej pa obširen proglas na kmete, ki ga je poslal leta 1908 uredništvu 'Delavskega lista' v Trst« in ki je izšel kot priloga tega lista na Slančeve stroške. V Slančevi knjigi »Zadruga in njen pomen v razvoju človeštva« namreč »o tem« ne bo našel prav nič, kakor tudi v tržaškem »Delavskem listu« ne bo mogel zaslediti nobenega Slančevega članka, sploh nikjer pa ni nobenega njegovega »proglasa na kmete«! Pač pa je bil leta 1905 »Rdeči prapor«, ki je takrat izhajal v Trstu, prinesel Slančevo razpravo »Zadruga na kmetiji«¹³ deloma v posebnih prilogah, natisnjenih na njegove stroške, in to razpravo, ki ni bila noben »proglas na kmete«, je Slanc potem močno razširil v omenjeni knjigi, ki je izšla v meščanski založbi in je le zelo posredno lahko kaj rabila pri agitaciji socialnih demokratov med kmeti, namreč kolikor bi agitatorji iz nje kaj zajeli. Nekaj podobnega velja tudi za Prepeluhove razprave v »Naših zapiskih«. Kako so sodobniki ocenili dr. Slančevo knjigo za malo »uporabno«, o tem priča recenzija dr. Antona Dermote v »Slovanu«, ki ji je s poudarkom očital metodično nedodelanost in idejno neizčiščenost.¹⁴

Prispevanje tako dr. Slanca kakor tudi Prepeluha k socialnodemokratskemu »delu med kmeti« je torej v zapiskih docela krivo osvetljeno.

¹³ Rdeči prapor 1905, št. 4—7.

¹⁴ Slovan 1914, str. 124—125. Dermota je bil v tesnem stiku s Prepeluhom in je domnevno izrazil tudi sodbo le-tega o Slančevi knjigi.

A če bi se bila hotela dr. Slanc in Prepeluh uveljavljati tudi kot agitatorja na vasi po zgledu dr. Tume na Goriškem, si ne moremo zamisliti, da bi ju bila pri tem socialna demokracija bodisi hotela ali sploh mogla kaj ovirati. Vzroka, zaradi katerega se nista lotila takšne agitacije, ne moremo iskati pri stranki in pri njenem vodstvu, marveč le pri njižu dveh samih.

Okolnosti, da slovenska socialna demokracija skoraj nikjer — razen nekoliko v goriški okolici — ni pritegnila več kmetov v svoje vrste in da je bilo »podeželje prepuščeno klerikalcem« (str. 61), torej očitno ni mogoče zapisovati na rovaš — kakor je to v zapiskih izkonstruirano — v njej prevladujočemu »nerazumevanju« njenih »nalog na vasi«, zaradi katerega da je »stalno odlagala delo med kmečkim proletariatom, med malimi kmeti in med mladino« (str. 60). Bralec, ki bi nasedel tej konstrukciji, si mora misliti, kakor da bi bila morala tista socialna demokracija samo skleniti, da je treba s tem delom nemudoma začeti, pa bi se bilo vsepovsod kar samo od sebe razraslo! A če ne bi bilo nikjer dodatnega kadra agitatorjev in sredstev za razširjeno dejavnost, bi bili ostali vsi takšni sklepi na papirju in bi se gibanje še nadalje omejevalo na delavstvo. Očitno je, da je največ tistega »nasprotovanja« (npr. Petejanovega) takšni razširjeni dejavnosti, ki si jo je leta 1913 tako želel Srebrnič, izhajalo iz bojzani pred trojanjem že tako in tako nezadostnih sil v akciji, ki se lahko tudi ne bi obnesla.^{14a}

Pogoji za takšno akcijo so se — tako zunaj socialne demokracije, tj. v kmečkih množicah, kakor tudi znotraj nje glede okrepitve kadrov in sredstev — spremenili ob zaključku prve svetovne vojne in takrat vidimo takoj slovenske socialne demokrate tako na zahodu pod italijansko okupacijo kakor v osrednji Sloveniji v živahni agitaciji med kmečkim ljudstvom. A piščeva konstrukcija o tem, kako da se je socialna demokracija otresala kmečkih pristašev, se ni tu ustavila, marveč se nadaljuje tudi v novo razdobje.

Ko je Golouh še enkrat na prazno očital strankinemu vodstvu, češ da kijub Prepeluhu in Slancu, Tumi in Srebrniču »ni ukrenilo ničesar v to smer«, je že v tem delu zapiskov, posvečenem predvojni socialni demokraciji, preskočil v čas »po prvi vojni« s pripovedjo, da je takrat sicer »vodstvo začelo polagoma segati na kmete, [a] bolj s požrtvovalnostjo posameznikov kot po volji stranke«, in sicer »s tednikom ‚Ljudski glas‘, ki ga je ustanovil Prepeluh mimo vodstva«. Ni jasno, kaj velja Golouhu kot »vodstvo« spričo okolnosti, da je bil Prepeluh v času ustanovitve »Ljudskega glasa« eden najvplivnejših voditeljev stranke in članov vodstva, in kaj naj bi v njegovem političnem delu — ali tudi v delu kogar koli drugega v stranki — veljalo kot storjeno »bolj s požrtvovalnostjo posameznikov kot po volji stranke«?! Prepeluh je mogel ustanoviti »Ljudski glas« kvečjemu kot — del vodstva, nikakor pa ne — »mimo vodstva«. Res pa je skušal držati v rokah tako list kakor tudi ob njem šele pozneje ustanovljeno organizacijo »Kmečko-delavsko zvezo«, da bi ju za vsak primer lahko tudi obrnil proti stranki.¹⁵ A to nima nobene zveze s konstrukcijo v zapiskih o nekem neizkazanem in neizkazljivem nasprotovanju strankinega vodstva agitaciji med kmeti! Ta konstrukcija pade tudi že ob samem dejstvu, da je bil Prepeluh na XI. strankinem kongresu jeseni 1919 celo referent o kmečkem vprašanju in da je zbor sprejel od njega predloženo resolucijo (v zapiskih je ta resolucija komaj omenjena na str. 183). Na poznejšem

^{14a} V Petejanovih rokopisnih spominih, ki jih hrani arhiv CK ŽKS, je najti prav takšno avtentično obrazložitev njegove izjave na VII. strankinem zboru proti vabljenju v stranko »kmetov in obrtnikov, ki ... nimajo razredne zavesti«: »Do [takšne] izjave so me privedle dotedanje izkušnje, ki sem jih doživel pri agitaciji med kmeti v Istri. Zal mi je bilo izkoriščati tistih nekaj agitatorjev in še skromna finančna sredstva za pridobivanje kmetov za našo stranko. Bil sem mnenja, da je naša naloga najprej organizirati in idejno zgraditi vsaj večino delavcev, ki so bili nosilci socialističnega gibanja, potem pa bomo z uspehom šli na kmete. Istega mnenja so bili tudi mnogi drugi delavci-aktivisti.« Etbin Kristan je takšen nazor — po Petejanu — zavrnil z besedami: »Tudi kmetje bodo polagoma postali razredno zavedni.«

¹⁵ Tako je treba razumeti sicer v marsičem netočno spominsko trditve Frana Erjavca, da je Prepeluhu »na zunaj dajala nekaj zaledja ‚Kmečko-delavska zveza‘, ki je imela malo opraviti s stranko samo, kajti imela sva jo absolutno v rokah midva s Prepeluhom« (Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921, Posebni odtis str. 16).

...mestu zapiskov (str. 282) beremo pripoved, da je »zlasti odpor, ki je nanj zadelo to ločeno (?) gibanje [Kmečko-delavska zveza] med nekaterimi voditelji stranke ... povzročil, da je Prepeluh užaljen ustavil izhajanje „Ljudskega glasu“, redakcijo in organizacijsko delo pa je prej ponujal« piscu. Dejansko pa ni Prepeluh nikdar ustavil izhajanja »Ljudskega glasa«, ampak je ta lepo izhajal dalje še v času, ko pisec ni bil več član iste stranke s Prepeluhom (ker se je znašel spomladi 1920 na čelu odcepljenega levega krila), in tudi še v času, ko se je Prepeluh spomladi 1921 javno izločil iz socialne demokracije z izdajanjem tednika »Avtonomista«, ki ni imel kmečkega značaja in ni izražal nobene preorientacije k »delu med kmeti«; šele tri leta pozneje je prišlo do Prepeluhove slovenske kmečke republikanske stranke, federirane z Radićevo hrvaško. A v zapiskih najdemo to Prepeluhovo politično pot skrženo v pripoved, da je »to«, namreč tisto neizkazano in neizkazljivo nasprotovanje nekih socialnih demokratov agitaciji med kmeti, »naposled napotilo Prepeluha, da je zapustil socialistično vodstvo in prestopil v Radićevo kmečko stranko« (str. 60—61). Spet na drugem mestu zapiskov (str. 264) beremo, da je Prepeluh »užaljen zapustil stranko in začel izdajati „Avtonomista“ zaradi tega, ker ga je začel napadati novi strankin tajnik Zvonimir Bernot. Tako se v zapiskih ponekod podajo druga za drugo pobijajoče trditve, med katerimi pa nobena ne drži! (Ne zanikam dejstva, da se je bil Bernot res lotil z nekimi očitani Prepeluha prvega med socialnodemokratskimi reprezentanti, a uveljavljam tudi okolnost, da bi se mu bil napadeni lahko postavil v bran, če bi bil hotel ostati v socialni demokraciji.)

Vse to pisanje o krivo zatrjevani nezainteresiranosti socialnodemokratskega vodstva za delo med kmeti v dveh letih po prvi svetovni vojni vsebuje samo en spominski podatek, ki mu smemo pokloniti vero. Lahko da je Prepeluh res »ponujal redakcijo „Ljudskega glasu“ in organizacijsko delo« ob tem listu Golouhu, toda ne po zaostritvi odnosov med levim in desnim krilom v stranki, ki se po novem letu 1920 ni mogla več ogniti razcepu (do tega je prišlo še pred spomladjo), in nikakor ne zato, »da bi se laže umaknil«, marveč v težnji, da bi Golouha odvabil od levega krila in si ga pridobil za zaveznika v stranki (saj so v ta namen konec 1919 ponujali Golouhu mesto poverjenika v deželni vladi). Redakcijo »Ljudskega glasa« in z njo zvezano organizacijsko delo je opravljal Fran Erjavec, ki je bil Prepeluhova »desna roka«.

Naj še pripomnim, da se je neko nasprotovanje socialistični agitaciji med kmeti pojavilo po razhodu socialistov s komunisti pri avtoritativnem voditelju srbskih »centrumašev« Dragiši Lapčeviću, ki je menda tolikšno poplavo komunizma v srbski in hrvaški socialni demokraciji pripisal na rovaš vdoru kmečkih množic v delavsko stranko.¹⁶ Od slovenskih socialistov je bil z Lapčevićem najtesneje zezvan — Golouh, ki nemara v tej svoji konstrukciji pravzaprav polemizira z Lapčevićevim stališčem, le da ga je podzavestno prevabil na rame večine vodilnih slovenskih socialnih demokratov tako za čas pred prvo svetovno vojno, kakor tudi za leta po njej. Naj opozorim na neko sled o tistem srbskem reformističnem doktrinarstvu v pripovedi o agrarni debati na celjski pokrajinski konferenci socialistične stranke Jugoslavije leta 1923 (str. 285—286). Tam sta baje Josip Petejan in dr. Milan Korun ob podpori beograjskega reformista Save Muzikravića, »ki je bil prav tako mišljenja, da kmetje ne sodijo v delavske vrste«, potolkla neko Golouhovo zavzemanje za nadaljevanje socialistične agitacije med kmečkim ljudstvom. Čudna je anonimnost pri piščevi pripombi, da so mu »pozneje v Beogradu povedali, da je bilo stališče Muzikravića napačno«; zanimivo bi bilo vendar izvedeti,

¹⁶ Na strankinem zboru socialistične stranke (frakcije, ki je pod vodstvom Zvonimira Bernota nadaljevala Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko takrat — prehodno — kot pokrajinska organizacija Socialistične stranke Jugoslavije) januarja 1923 v Celju je France Svetek ob tezi, da je odcep mariborske okrožne organizacije pod Golouhovim vodstvom »produkt srbskega centrumaštva«, da »ima Golouh zaslimbo v srbskih centrumaših«, posebej opozoril, da »je Lapčević govoril na shodu v Beogradu proti kmečkemu sloju«, s čimer se slovenski socialisti načelno ne strinjajo, in zaključil: »Tega vprašanja mi ne bomo reševali skupaj z Lapčevićem« (Naprej št. 20 z dne 26. januarja 1923).

katera osebnost mu je predstavljala jugoslovanskega socialističnega papeža (morda dr. Živko Topalović)? O ozadju in o pravi naravi tiste celjske agrarne debate si pač ne bo mogoče ustvariti kakšne količkaj resničnosti približane predstave, če se ne pojavijo še kakšni dodatni — lahko tudi spominski — viri; bržčas ni šlo za drugo, kakor le za imperativ, da se komaj zadostni kadri v tako silno oslabljeni socialistični stranki osredotočijo v poglavitno delo na organizaciji delavstva.

Naj končno označim kot značilno — okolnost, da je prav ta Golouhova konstrukcija našla — pač prenagljenega — nekritičnega zagovornika, ki ji je očitno pritr dil le iz apriorne antipatije, ne pa na podlagi kakršnegakoli proučevanja zadeve! Pisec sestavka »Kmečko vprašanje na Goriškem«¹⁷ je presodil, da »so točni Golouhovi spomini, da socialnodemokratski organizatorji pred vojno, kot npr. Milost, Kopač, Petejan in drugi niso priznavali pomembnosti kmečkega vprašanja«; iz svojega je dodal poudarek, »da so proti stališču, ki kmetom ni bilo naklonjeno, nastopali v stranki intelektualni člani dr. Henrik Tuma, Josip Srebrnič in Etbin Kristan«. V sestavku se pojavlja »velik pretežni del vodstva socialnodemokratske stranke na Goriškem« s stališčem, češ da »kmetje v socialnodemokratski stranki ne smejo imeti kakega posebnega položaja, ne svojih posebnih organizacij, niti ne listov, ampak se morajo podrediti delavskemu razrednemu programu in enotnim organizacijskim prijemom«. To razpravljanje priča o sila majhnem naporu pisca, da bi se dokopal do ozadja in motivov zavzetih stališč posameznih »socialnodemokratskih organizatorjev«, in je umljivo le z odklonilnega stališča do »delavskega razrednega programa«. V prikazu V. goriške deželne konference z dne 13. maja 1913 v Podgori se pojavlja neka — k objavljenemu poročilu preprosto primišljena — »večina govornikov«, ki »je pobijala Srebrničevo poročilo, tako da je bil prisiljen umakniti prvi del svoje resolucije«. Le zakaj se pisec ni držal informacije v poročilu, da je bil Srebrnič to storil spričo argumentov — dr. Tume? V luči tega dejstva bi bilo vidno, da zadeve ne gre tako poenostavljati, marveč da jo je treba proučevati resneje od Golouha!

S konstrukcijo o načelnem zanemarjanju socialnodemokratske agitacije med kmeti se veže — kakor je bilo že videti — še prav takšna teza o zanemarjanju mladine in intelektualcev nasploh.

b) O socialnodemokratskem »zanemarjanju« mladine in o odnosu delavskih organizatorjev do intelektualcev

Tudi tu je najverjetneje pisec zapiskov prenesel neka stališča s celjske pokrajinske konference socialistične stranke Jugoslavije v letu 1923 nazaj na socialno demokracijo pred prvo vojno. Na tej konferenci je baje pisec zastopal »razvijanje strankinega dela v širino«, »pridobivanje tudi intelektualcev za skupno stvar« in »posvečanje večje pozornosti organizaciji mladine«, a je z vso zamisljivo »v celoti pogorel« (str. 286). Zavrnil da ga je Petejan, ki je opozoril, »da so se intelektualci dotlej slabo izkazali« in »da je stranka nastala in se razvila mimo slovenskih intelektualcev in bo izhajala še nadalje brez njih«. Predvsem se takšna Petejanova izvajanja niso bistveno oddaljevala od resničnosti ali od zgodovinske resnice, da so strankinim kadrom v preteklosti primanjkovali intelektualci in da so tudi v vodstvu stranke bili intelektualci izjeme; če odmislimo osebnost Etbina Kristana in še dveh-treh, ki so ga posnemali, bi skoraj lahko govorili o razvoju stranke »mimo slovenskih intelektualcev«. Zlasti pa je za povojna leta mogoče govoriti o nekakšnem protintelektualskem nerazpoloženju v slovenskih delavskih krogih — tako komunističnih, kakor tudi socialističnih — ki se je pojavilo kot plod določenih razočaranj. Izviralo je že iz okolnosti, da je bil tudi v času silnega naraščanja socialnodemokratske stranke po vojni dotok intelektualcev vanjo silno omejen. Močno je vplivalo tudi levičarsko pripisovanje prehoda socialnih demokracij

¹⁷ Albert Rejec v GORIŠKIH SREČANJH II/1967, str. 47—48.

k podpiranju vladajočih razredov v vojni zlasti na račun vpliva »polsocialističnih intelektualcev«, ki so se premalo strnili z delavskim razredom.¹⁸

Naj po spominu navedem neznan primer, ki kaže, kako se je levičarsko nezaupanje do intelektualcev zaostri ravno v slovenski socialni demokraciji. Na ustanovnem zboru »Delavske socialistične stranke za Slovenijo« dne 11. aprila 1920 v dvorani hotela Tivoli (Švicarije) v Ljubljani, je skupina pač nekoliko prenapetih delavskih delegatov predložila, naj bi stranka s posebnim internim sklepom zapretila s smrtjo slehernemu intelektualcu, ki bi jo v prihodnje poskusil zlorabiti za osebni vzpon med buržoazijo, kakor sta po takrat razširjenem mnenju storila prva strankina predstavnik Anton Kristan in Albin Prepeluh. Tako preprosto so predlagatelji menili obvarovati delavstvo pred novo stranpotjo od razrednega boja in zagotoviti revolucionarno politiko delavske stranke! V njihovih očeh so predstavljali potencialna oporišča meščanskega vplivanja na delavstvo predvsem intelektualci, ki so bili kot prebežniki iz meščanstva nesposobni delavskemu enakega sovraštva do vladajočih razredov. V kratki diskusiji o predlogu je nekdo takoj učinkovito opozoril na nekaj dejstev, ki so predlagatelje brž razorožila: da ni bil le Marx intelektualec, ampak prav tako voditelj zmagovite ruske proletarske revolucije Lenin, da sta bila intelektualca Karl Liebknecht in Roza Luxemburg na čelu odpora proti nemškemu »socialpatriotizmu«, katerega poglavitni predstavniki so bili bivši delavci Scheidemann, Ebert, Noske idr. Ta opozorila so predlagatelje, ki jim je bil na čelu sicer hudo trdovratni Ivan Baznik, omečila, da so umaknili predlog, ki je predvideval kapitalno kazen le za intelektualke »izdajalce«; v njem vsebovano nezaupanje je bilo videti krivično za socialistične intelektualce, katerih znaten del je bil prešel k revolucionarnemu krilu delavskega gibanja.

Že takrat se je pokazalo, da prek malo prej ustanovljenega »Društva študentov komunistov« mladi intelektualci dotekajo le na stran komunizma. Ta okolnost je pač utegnila še bolj navdajati z nezaupanjem do intelektualcev delavske reformiste á la Petejana, kakor pa okolnost, da je velika večina inteligence vztrajala na protisocialističnih stališčih meščanskih strank. Sam pisec zapiskov se je spomnil, da je povojni »revolucionarni val pritegnil v delavski krog tudi študentsko mladino«, medtem ko »so bili dotlej socialni boji slovenskim študentom, bodočim gospodom, nekaj tujega, zanje nepomembnega« (str. 137). A tudi tu se mu je zdelo potrebno izrazito opredeljeno »Društvo študentov komunistov« ublažiti v blede »socialistični študentski klub«, kateremu da je tudi sam blede »predaval o socialnih vprašanjih in o nalogah mladine v novi državi«; iz takšnega »spominjanja« seveda ni mogoče razbrati resnice, da člankov tistega kluba ni prav nič privlačevalo reformistično neprilagajanje revolucionarnemu valu, ampak le komunistična revolucionarna perspektiva.

Petejanu pisec pač ne bi bil smel šteti v greh njegovega spoznanja in realnega upoštevanja dejstva, da je socialistična stranka — tako do leta 1923 kakor tudi po njem — ostajala brez dotoka mlajše inteligence, ki je pritekala le v komunistično gibanje, kolikor ni ostajala v izročeni meščanskih taborih. Tudi v zapiskih ni najti druge »intelektualne mladine« kakor le »komunistično usmerjeno« (str. 346). Pač pa je treba presoditi za zmotno piščevo misel, da je tisto mladino le »averzija dela socialističnega vodstva v Mariboru do izobražencev sploh« (str. 348) oddaljevala od reformistov. Mimo teh »so hodili na-

¹⁸ Dr. Henrik Tuma je v konceptu uvoda k resoluciji izredne strankine konference z dne 25. decembra 1916 presodil, da so poleg »birokracije v strokovnih in združnih organizacijah vlekli socialistično gibanje s poti razrednega boja« tudi »polsocialistični intelektualci«; sklepal je, da »v vodstvo stranke spadajo le proletarci samouki, ki so s svojim življenjem dokazali, da so kremen«, a da je treba »izšolane intelektualce položiti dvakrat na tehtnico, preden jim naklonimo zaupanje«. To besedilo se je ohranilo le v Tumovem predalu, kajti njegovo razglabljanje »o razkolu v socialni demokraciji sta Petejan in Golouh izstrigla in nadomestila s precej splošnimi stavki« (H. Tuma, Iz mojega življenja, 353–354). Golouh zdaj zanika sodelovanje s Petejanom pri »tem rebeljskem poslu«, a pripoveduje, da se s tako izraženim nezaupanjem do intelektualcev ni strinjal, kajti njega baje niso razočarali intelektualci kakor dr. Tumo, ampak samouki, katerih »vzor« da je videl v Petejanu (str. 76).

predni izobraženci svoja pota«, tj. komunistična, zaradi svoje usmerjenosti k revolucionarni perspektivi in k bojevnemu kljubovanju zoper v državi vladajoči režim; zaradi tega so jim morali ostajati tuji ljudje, ki so gojili sistematično popustljivo sožitje s tistim režimom. Brez umevanja neskladja med njihovo reformistično politiko na eni strani in revolucionarnim stališčem komunistov na drugi je onemogočeno umevanje vsega dogajanja v zvezi s tem neskladjem in sem zavaja pisec s svojim meglenim »širšim pojmovanjem strankinega dela«, ki naj bi bilo — v njegovi zamisli za nazaj — pomagalo do nekega zelenja na suhi veji slovenskega reformizma. Zgodovinarju pa mora biti jasno — kakor je bržčas bilo jasno Petejanu — da z nobenim takšnim ali podobnim »širšim pojmovanjem strankinega dela« tistih izobražencev in tiste mladine ni bilo mogoče pritegniti v reformistično delavsko stranko.

Prav takšno nezaupanje, kakršnega je gojil Petejan do intelektualcev, bi bil z isto pravico lahko uveljavljal do mladine sploh, tudi delavske itd., ki jo je reformistična brezperspektivnost odbijala, privlačevala pa le revolucionarna perspektiva (kolikor se ni držala utrjenih poti meščanskih taborov oziroma kolikor ni bila brez političnega zanimanja).

A vse te zaskrbljenosti so bile vezane s položajem, v kakršnem se je socialistično gibanje znašlo po razcepu, in jih ni dopustno prenašati na nekdanjo še enotno socialno demokracijo, v kateri ni moglo biti »načelnega« nezaupanja niti do mladine niti do intelektualcev.

Niti najmanj ni treba dvomiti o tem, da si je slovenska socialna demokracija od vsega začetka prizadevala pridobivati delavsko mladino — in tudi nedelavsko, kolikor se je le kazala pristopna socialistični agitaciji — in da jo je tudi pridobivala. Če je šele strankin zbor leta 1914 — ne 1912, kakor beremo v zapiskih (str. 60) — priporočil izvedbo posebne mladinske organizacije, to nikakor ne pomeni, da bi bila stranka »stalno odlagala delo med ... mladino«, kakor prikazuje zadevo pisec, ampak le, da je šele takrat takšna izvedba kadrovske dozorela, da so se ustvarile po nekaterih krajih mladinske skupine, ki jih je bilo mogoče povezati in se lotiti bolj sistematičnega dela med mladino.

Medtem ko ni kaj več razpravljati o kakem »zanemarjanju« socialnodemokratskega dela med delavsko mladino, pa še preostaja razčlemba teze o nekem — ne sicer načelnem, a vendarle »izvajanjem« — protiintelektualstvu v slovenski socialni demokraciji. Pisec jo je uvedel s stavkom, češ da »je bilo nejasno tudi zadržanje socialističnih organizatorjev do intelektualcev«, in je to »nejasnost« pobjiže opredelil s pripovedjo, da je »vedno imel vtis, da gledajo ti bivši delavci, ki so polagoma osvojili osnovne pojme o socializmu, nezaupljivo na intelektualce, da jih odklanjajo tudi iz osebnih razlogov« (str. 62). Takšno splošno razpravljanje seveda ne more privedi nikamor. Tudi prvi voditelj slovenske socialne demokracije Etbin Kristan je bil intelektualec, a zaradi tega delavski organizatorji niso gledali nanj nezaupljivo! Ni nobenega splošnega problema intelektualcev v delavskem gibanju, marveč gre vselej za določene intelektualce in za posebna stališča, ki so jih zavzemali in s tem izzvali »delavske organizatorje«, da so jih zavračali.

Da je mogoče razpravljati le o določenih intelektualcih in o njihovi vlogi v danem času, je očitno začutil tudi pisec in je brž prešel k tisti skupinici »nekaj intelektualcev«, ki »so se sčasoma le pridružili socialistični stranki in se zbrali okrog prve slovenske socialne revije „Naši zapiski“«. Še preden jih je imenoma predstavljal, je presodil, da »niso prodorno posegli v delavske boje«, ampak le »idejno nekoliko prevetrili socialistične vrste«; v prevodu v bolj razumljiv jezik to pomeni, da so ostali na obrobju delavskega gibanja in da so skušali od tam nekaj vplivati nanj. Ko bi pa morali slišati nekaj o njihovi usmerjenosti, tj. v kakšnem smislu so skušali vplivati na delavsko gibanje, izvemo le, kako so jih različno sprejeli: »Člani sindikatov in politične organizacije so se tega priliva veselili, manj navdušeni pa so bili delavski organizatorji.« Zavedajmo se, da tega pisec ne pripoveduje iz lastnega spomina. kajti to je bilo še v času, ko se je šel italijanskega anarhista in ko ni imel

še nobenega stika s slovensko socialno demokracijo, in pogledjmo, za kakšne intelektualce je šlo.

Šlo je za — »masarykovce«, ki so bili že prej stopili v slovensko javnost s knjižico »Kaj hočemo?« leta 1901, so nato kot pristaši levomeščanskih ali masarykovskih nazorov le »kooperirali« s socialno demokracijo, največ v sodelovanju z revizionistom Prepeluhom pri izdajanju »Naših zapiskov«, in so se okrog leta 1907 včlanili v socialnodemokratsko stranko, ne da bi bili prenehali biti idejno masarykovci. Namesto te osnovne zgodovinske resnice o slovenskih masarykovcih, ki so idejno pripadali socialni demokraciji komaj na pol in v katerih smemo gledati le nekakšne polsocialiste, pa pripoveduje Golouh le, kako so tisti »delavski organizatorji... na strankinih kongresih... navadno odklanjajoče reagirali na sugestije intelektualcev, zlasti tistih, ki so študirali v Pragi (dr. Dermota, dr. Lončar in dr. Ferfolja)« in ki so jih »imenovali »masarykovce«, čeprav sami niso natančno vedeli, kaj bi to pomenilo! Tako je torej Golouh prevrnil stvar na glavo, ne da bi bil pomislil, kaj tvega s tem, da kratko in malo briše pomembno slovensko masarykovstvo iz pol-drugega desetletja pred prvo svetovno vojno in masarykovce iz slovenske socialne demokracije, kjer so resda bolj gostovali kakor domovali, a je vendarle socialna demokracija imela nekaj od njih!

Pisec je docela prezrl okolnost, da masarykovstvo niti doma na Češkem, niti nikjer drugje ni veljalo za socialistično, ko je menil, da naj bi se bili »delavski organizatorji«, tj. vodilni socialnodemokratski kadri, brez vsakega pridržka kar slepo vneli za njegov le polsocialistični »priliv« iz vrst slovenske inteligence, in ko je zapisal, da »se je ta skupina miselno le malo razlikovala od ostalih socialističnih intelektualcev«. Takšnega nezaupanja, ki ne bi bilo izhajalo »iz osebnih razlogov«, protiintelektualskih v pravem smislu besede, pisec sploh ne dopušča, čeprav je moglo iti predvsem zanj, kadar je govor o masarykovcih, ki jim je socialnodemokratska miselnost ostajala tudi idejno tuja in se zaradi tega v delavski stranki niso nikoli udomačili. V njihovi družbi se je njihov stoddotni zaveznik Prepeluh socialni demokraciji notranje zelo odtujil, kar se je z vso težo izrazilo v njegovi publicistiki v letih 1917 in 1918.¹⁹

Razčlemba »miselnih razlik« med masarykovci in »ostalimi socialističnimi intelektualci« bi pokazala, da niso bile tako majhne, a tu se moram omejiti le na nekaj opozoril. Najmanj bi bilo verjetno mogoče najti razlik med njimi in Antonom Kristanom, ki je bil najprej masarykovec iz njihove praške družbe, a se je potem doma pridružil socialni demokraciji pred njimi. Velike pa so videti razlike na političnoidejnem področju med njimi in Etbinom Kristanom, ki se je krepko skušal držati razredne linije, čeprav je sicer rad razglabljal prav neodvisno od marksizma. Končno je dr. Tuma odklanjal masarykovstvo kot nazor in proti njemu zagovarjal marksizem; ko je leta 1913 prevzel uredništvo »Naših zapiskov« po dr. Dermoti, je skušal to dotlej blede »socialno revijo« spremeniti v bolj »socialistično revijo« (sprememba podnaslova). A to je le nekaj opozoril na zapleteno problematiko miselnih razlik med slovenskimi socialisti, ki jih ni mogoče spraviti na skupni (zatajeni masarykovski) imenovalec, kakor je to poskusil pisec v zapiskih.

Zelo neprijemljivo je končno še pritegnil masarykovski skupini, da »je upravičeno pripisovala večji pomen pravilni rešitvi nacionalnega vprašanja«, medtem ko baje »o teh stvareh strankini funkcionarji niso radi govorili«, ker da je zanje »bilo vprašanje, ki je nekaj let zatem omajalo in zrušilo habsburško Avstrijo, v celoti rešeno že z brnskim programom! Tu je res nadrobno vse mogoče, a je štrna hudo zamešana! Soditi je mogoče samo na temelju tistega, kar je kdo kdaj o tem vprašanju govoril ali pisal. Videti bi bilo treba, kako je tisti »brnski program« v danem položaju rabil kot platforma za mednarodnostno sodelovanje socialnih demokracij avstrijskih narodov, več pa gotovo zadeve ni »reševal«. Odkriti bi bilo treba, kaj bi bilo dopustno označiti kot

¹⁹ Vseskoz negativno sodbo o socialni demokraciji je Prepeluh izrazil posredno v spisu »Problemi malega naroda«, naravnost pa v članku naslovljenem »Pismo socialni demokraciji« (Demokracija 1918, str. 42—50).

»pravilno rešitev nacionalnega vprašanja« oziroma kakšni rešitvi so masarykovci »pripisovali večji pomen«, kdaj in kako. Potem šele bi odmešali štrono in lahko priznali masarykovcem, kar jim gre, pa tudi »delavskim organizatorjem«, ki so sebi ustreznim voditeljem Etbinom Kristanom na čelu varovali večjo stopnjo mednarodnostne vključenosti, ki se pri piscu pojavlja tudi kot »pretesna idejna podrejenost vodečemu nemškemu krogu socialnodemokratskega gibanja v Avstriji« (str. 61). Tudi o tej »podrejenosti« seveda lahko razpravljamo, a jo smemo imenovati tudi drugače: idejno povezanost ali soglasje, in vprašati se moramo znati tudi, koliko ni bila tista »podrejenost« v nekaterih pogledih »pretesna« bodisi le v prvi vrsti ali tudi izključno zaradi hude šibkosti slovenske socialne demokracije.

Ravno v obratno smer, kakor v polsocialistično masarykovstvo, pokaže pisec, ko nato vzporedi »ideološko slabo utemeljeno slovensko socialistično gibanje« z »vse drugačno idejno rastjo srbske socialistične stranke«, ki je zlasti zaradi Tucovičeve »ideološke poglobitve« — »lahko ohranila... revolucionarni karakter« (str. 64). Nemara manjka le poudarek na Tucovičevi — marksistični usmerjenosti.

Končno še dve pripombi, ki se ne tičeta niti mladine niti inteligence.

Zelo nepriporočljivo opuščanje imen je pogosto, kakršno se npr. pojavlja tudi v zapisu, »da je iz vrst slovenskih delavcev na Spodnjem Štajerskem izšlo nekaj vidnih funkcionarjev, ki so delovali v javnem življenju nemške Avstrije kot predstavniki nemške socialne demokracije« (str. 69). Takšni trditvi ne pomaga nič, da jo je pisec uvedel z »Znano je, da...«, kajti takšni funkcionarji bi postali znani šele, ko bi navedel njihova imena!

Pri zapisu, da se v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno »niti drugi internacionalni ni mudilo, da bi se na širši osnovi mednarodnega delavskega gibanja uprla preteči [vojni] nevarnosti« in da se je tako tudi po njeni sookrivdi »svet brezbrizno in nezadržno naglo približeval usodnemu letu 1914« (str. 67), je pisec prezrl razpravljanja več mednarodnih socialističnih kongresov proti vojni nevarnosti; na drugem mestu (str. 83—84) navaja potem neka svoja razglabljanja iz vojnega časa o tistih razpravljanih in sklepih. »Preteči [vojni] nevarnosti« je druga internacionala načelno »kljubovala« z »energičnimi« ugovori, ki kajpak niso »zadostovali«, ko je do vojne prišlo. V zaskrbljenosti za ohranitev miru pa se internacionala pred vojno pač opravičeno ni zapletla v nobeno vprašanje o prekrajanju takratnih državnih mej — niti v vprašanju združitve Poljske, ki ji ga je narodnjaška poljska socialistična stranka v devetdesetih letih vsilila v pretres, niti v vprašanju delitve Avstro-Ogrske, s katerim so ji prizanašali socialisti vseh avstroogrskih in sosednjih narodov. Pobuda za to delitev in z njo zvezano imperialistično evropsko vojno je mogla priti le od drugih družbenih sil, nikakor pa ne iz gibanja, ki se je — v misli in besedi — imelo za pravi branik evropskega miru. Tega pisec ne upošteva, ko govori pri jugoslovanskih socialnih demokratih, da so omejevali »tolmačenje jugoslovanskega nacionalnega vprašanja« le v »tesni avstrijski okvir« (str. 68).

Dušan Kermavner

IN MEMORIAM

JOSIP KLEMENC

4. III. 1898 — 28. IX. 1967

V kratkem času poldruega leta je zadel slovensko arheologijo drugi težki in nepopravljivi udarec. Spomladi leta 1966 smo se morali posloviti od nje-nega velikega mojstra, ki je tako močno dvignil ugled ljubljanske arheologije, jeseni leta 1967 pa se je za vselej ločil od nas njegov najbližji sodelavec in prijatelj.

Josip Klemenc je šel — čeprav je bil rojen v Ljubljani — na življenjsko pot kot kmečki fant iz ljubljanske okolice, vse življenje trdno zvezan s svojim domom v Dolu. Srednjo šolo je obiskoval v bližnjem mestu, po maturi na klasični gimnaziji (1917) pa se je napotil v Zagreb študirati geografijo, zgodovino in arheologijo. Arheološka veda, ki ji je posvetil največ svojega življenja in dela, je bila predstavljena v tej skupini le kot stranska veja študija, saj niti tedaj, niti pozneje do 1945 na filozofskih fakultetah pri nas ni bila predstavljena v študijskih skupinah na drugačen način. Študij je končal najprej s profesorskim izpitom (1922), pozneje pa ga je l. 1929 dopolnil z doktoratom na podlagi disertacije iz antične zgodovine (»Dislokacija rimske vojske v Panoniji v prvem stoletju po Kr.«, neobjavljeno).

S svojim delom je začel kot srednješolski profesor v Ptujju in Celju, a že v začetku januarja 1923 je odšel v Zagreb, kjer je v arheološko-historičnem oddelku Narodnega muzeja skrbel za obsežno numizmatično zbirko in jo kot kustos uredil, šele proti koncu dvajsetih let pa se začel obračati posebej v arheološko smer, nekaj pod vplivom Hoffillerja (gl. 38 v bibliografiji), še bolj pa s specializacijo pri Nemškem in Avstrijskem arheološkem inštitutu (v letih od 1929 do 1931), zlasti pri praktičnem uvajanju v izkopavanje pri odkrivanju Duela pri Paternionu nad Beljakom pod vodstvom prof. R. Eggerja. Odtlej se je usmerjal — zlasti v zvezi s svojim delom pri »arheološki karti Jugoslavije« (6, 8, 9) in s sodelovanjem pri izkopavanjih (Senj, Vučedol) — vedno bolj jasno v arheologijo, toda nenadna upokojitev s strani kvislinške oblasti (21. aprila 1942) je pregnala še ne petinštiridesetletnega strokovnjaka z njegovega delovnega mesta, tako da se je umaknil v domačo vas. Tako je bil 25. aprila 1946 ob povojnem obnavljanju filozofske fakultete postavljen na njej kot izredni profesor (od leta 1951 kot redni) za klasično arheologijo in antično zgodovino, ker je bilo to mesto med vojsko izpraznjeno. Tu je ostal poslej ves čas do svoje prezgodnje smrti, kolikor ni včasih terjalo daljše odsotnosti izkopavanje (zlasti v Šempetru, kjer pa je bila seveda tedaj tudi praktična šola za študente arheologije).

Profesor Klemenc je začel svoje znanstveno delo kot numizmatik (2, 3, 7, 11), disertacija pa ga je poleg tega potisnila v smer provincialne arheologije in zgodovine, kamor ga je vodila seveda tudi skrb za izkopavanja na področju muzeja, v katerem je bil zaposlen (1, 4, 5). Delo za arheološko karto Jugoslavije (lista »Ptuj« in »Rogatec« je obdelal skupaj s prof. B. Sario, list »Zagreb« pa sam — gl. 6, 8 in 9, k temu pa še 10 in 12) je bilo res že sistematičnejše in bolj zahtevno, poleg tega pa je pomenilo zlasti delo na listu »Zagreb« zanj novo šolo, ki se je vedno rad in s hvaležnostjo spominjal: ko je s prof. Hauptmannom prediskutiral uvod in ves tekst, so se mu odprla mnoga spoznanja o medsebojni povezanosti arheologije, zgodovine in historične geogra-

fije ter še posebej o večji dognanosti, ki jo upoštevanje zgodovinske metode omogoča doseči tudi na arheoloških področjih.

V tem sistematičnem delu je gotovo že prerasel okvire zgolj muzejskega rimsko-provinsialnega arheologa. Povsem drugačno delo na fakulteti, tako drugačno od muzejskega, ki ga je bil vajen, pa mu je — že skoraj petdesetletnemu — vendar sprva povzročalo nekatere težave. Rekel bi, da jih je laže zmagoval v širšem okviru precej široko zasnovanih predavanj (o zgodovini Rima po tri leta, prav toliko o zgodovini stare Grčije in helenističnih držav; o antični umetnosti do šest let) — kjer je predavanja iz rimske zgodovine rad tudi vsaj delno povezal s provincialno, posebej s podonavsko in balkansko zgodovino, medtem ko je Grke obravnaval prvič šele deset let po prihodu na fakulteto — kakor v krajših sintetičnih pregledih, ki potrebujejo jasnejše izoblikovanje pglavitnih sestavin zgodovinskega razvoja (prim. oblikovanje krajšega pregleda zgodovine našega državnega ozemlja v antiki v sodelovanju s prof. F. Gestrinom, 36). Tudi struktura njegovih predavanj je izražala po svoje pot, ki ga je pripeljala na mesto akademskega učitelja (približno četrtnina njegovih predavanj med leti 1946/47 in 1966/67 je bila posvečena širši antični zgodovini, seveda zgolj v mejah »klasične« zgodovine Grčije in Rima; skoraj vsako leto je imel kak kurz napol ali povsem »provincialen« značaj; veliko pozornost je posvečal rimskim privatnim in državnim »starinam«, medtem ko je bil dvourni kurz vselej posvečen tudi grški ali rimski umetnosti, največ plastiki; v zadnjih letih je predaval tudi uvod v arheologijo in — po Koroščevi smrti — tudi muzeologijo; redko se je pri tem delu omejil le na predpisanih šest ur — niso bila redka leta, ko jih je dosegel tudi do deset).

Znanstveno delo pa so mu tudi po njegovem prihodu na filozofsko fakulteto določala še vedno predvsem izkopavanja, ki se jih je udeleževal ali jih vodil v Ptuj, Celju in zlasti v Šempetru v Savinjski dolini, kjer je odkril znamenito rimsko civilno grobišče, ki je bilo restavrirano in stoji sedaj kot spomenik antičnega provincialnega življenja, s katerim je za vselej povezano prav Klemenčevo ime. Poleg tega ga je pritegnila posebej le še antična podoba in zgodovina mesta, s katerim je bil zvezan večji del njegovega življenja, Emone, ki ji je poklonil moderno monografijo (43; posebej o krščanstvu z uporabo nekaj novih najdb št. 74 in 83; poleg tega oc. 52).

Vendar se je tudi v znanstvenem delu šele sedaj prav razmahnil in segel globlje v analizo delno zgodovinskih, še bolj pa umetnostnomotivnih sestavin najdb. V obravnavi poznoantičnega kastela na Ptujskem gradu je zajel vso zgodovino tega okoliša od markomanske vojne do konca langobardske oblasti (14, str. 6—81; o še odprtih vprašanjih prim. oc. J. Kastelica v ZC V, 1951, 327—330), k njej pa se je vrnil še enkrat z obravnavanjem vojske med Teodozijem in Maximusom (34), s katerim pa je hkrati navezal na svoje staro delo pri listih »Zagreb« in »Ptuj« arheološke karte Jugoslavije. Večkrat je obravnaval tudi posamezne ptujske najdbe (13, 21, 22, 32). Podobno je začel tudi pri Celeii s poročili o posameznih najdbah (17, 19, 20) ter o izkopavanjih na Sadnikovem vrtu (54), prav to izkopavanje pa ga je privedlo do orisa vse zgodovine Celeie v antiki, v širšem pokrajinskem okviru ter s posebej naglašeniimi keltskimi sledovi v tem prostoru (72).

Največ dela pa je posvetil seveda »svojemu« rimskemu civilnemu grobišču v Šempetru. Dobra tretjina vsega, kar je napisal, je posvečena obravnavanju teh odkritij. Sprva se je omejeval le na krajše preglede najdb (30, 31, 33, 35, 44), pozneje pa je vendar uspel podati v posebni knjižici podrobnejšo podobo grobišča in pregledno analizo njegove umetnostnozgodovinske vsebine (69; gl. tudi 37, 58, 48, 68 in 70). Velika večina teh del je posvečena analizi tipov grobnih spomenikov (40, 50, 55, 65), zgodovinskim vprašanjem (41, 63, 56, 66, 67, 81), pri katerih se vedno zopet pojavlja vprašanje keltske dediščine v okolišu Celeie, in napisom (19, 24, 62, 75), zlasti pa mitološkim in drugim z življenjem in smrtjo simbolično povezanim motivom in motivnim nizom na spomenikih (47, 49, 53, 57, 59, 60, 64, 82). Žal ni mogel več sam do kraja pripraviti končne objave velike najdbe, ki bo kljub temu ostala v znanosti zvezana z njegovim imenom, pravi Klemenčev spomenik. Le prvi del, katalog

najdb, je zapustil v konceptu že do konca urejen, tako da je mogel svojemu učencu Petru Petruju še na smrtni postelji naložiti zadnjo »nalogo«, naj oskrbi njegov čistopis. Pri drugi nalogi — zgodovinski in umetnostni analizi najdb — se bo pa mogel sicer v marsičem opreti na delne Klemenčeve analize, toda veliko dela ga še čaka, da bo tudi v tej obliki postavil spomenik svojemu učitelju.

Le redko se je spustil Klemenc v druga vprašanja — v obravnavo napisov izven omejenih najdb (18, 29) ali kake najdbe izven prostora, ki mu je veljalo njegovo posebno delo (23). Tudi razprava o panonskem limesu ni izjema, saj je tesno povezana s problematiko njegove doktorske teze (71, 77). Nemara se je prav zaradi tega le redko dal pregovoriti k pisanju kake ocene.

Morda se bo zdel na prvi pogled komu obseg v bibliografiji izkazanega dela skromen. Toda to je delo pravega arheologa. In to delo je res delo svoje vrste. Za vsakim spisom so skrite desetine in desetine ton prekopane in pazljivo presejane zemlje, dviganja težkih blokov šempetrskih spomenikov, s pravimi »iskalnicami« obnove oblike zdrobljenih predmetov, skratka, pravo težaško delo, ki je Klemenca včasih za dolge mesece trgalo od doma. Gotovo nosi tudi vse to svoj delež pri Klemenčevi bolezni in prezgodnji smrti, ki nas je vse s svojo hitrico presenetila. Če smo ga srečevali v zadnjih mesecih življenja na fakultetnem hodniku, je bil prav tako kot vselej — malo počasen, zasopel in vselej zelo hitro preglasen — razen tedaj, ko se mu je zlomil glas ob koncu spominskega govora prijatelju Korošču. Prav tako pripravljen ustreči vsem, kar je mogel, kot v zadnji pomladi mojega očeta, ko je takoj prisedel v avtomobil in se peljal v Šempeter razkazati svoje rimsko grobišče. Nič ni kazalo na to, kar nas je čakalo ob začetku novega semestra — nekaj tednov boja za življenje in nato zadnje slovo v domači hiši in na pokopališču v domači vasi, kjer se je njegovim prijateljem trgala beseda ob slovesu nad krsto, kot se je Klemencu poldrugo leto prej na fakultetni seji.

Bogo Grafenauer

BIBLIOGRAFIJA

delo dr. Josipa Klemenca¹

1928

1. **Nov rimski vojnički napis iz Osijeka.** VHAD, N. S. XV, 1928, 271—274 + 1 sl.

1933

2. **Nalaz rimskih republikanskih i Augustovih denara iz Ličkog Ribnika.** Numizmatika I., Zagreb 1933, 12—14.

1935

3. **Ostava u Ličkom Ribniku.** VHAD, N. S. XVI, 1935, 82—125 + III table + 1 načrt + 2 sl.
4. **Ranorimski napis iz Siska.** VHAD, N. S. XVI, 1935, 67—68 + 1 sl.
5. **Rimsko Groblje u Maksimiru kraj Zagreba.** VHAD, N. S. XVI, 1935, 126 + 1 sl.

¹ Pri sestavi bibliografije sem sicer pritegnil najprej obe bibliografiji, v katerih je pokojni sam popisal svoje delo — do maja 1956 je bila objavljena v knjigi Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, 57 sl., od tedaj do konca leta 1966 pa mi je kot uredniku gradiva s filozofske fakultete v drugi knjigi te vrste dal lastni popis dela 13. aprila 1967 — vendar je kontrola ob sestavljanju te bibliografije pokazala, da sta bili obe pokojnikovi nepopolni. Od leta 1945 naprej sem pri izpopolnjevanju podatkov koristno uporabljal arheološko bibliografijo v Arheološkem vestniku (AV), v vrsti prejšnjih publikacij pa je morda še vedno ostala kaka vrzel. Uporabljam iste kratice kot univerzitetna publikacija.

1936

6. (Skupaj z B. Sario): **Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj.** Jugoslavischer Ausschuss des internationalen Verbandes der Akademien. Beograd-Zagreb 1936. 99 str. + 4 sl. + 2 zemljevida.

7. **Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910—1936.** Numizmatika II-IV, Zagreb 1936, 124—133.

1938

8. **Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb.** Jugoslavischer Ausschuss des internationalen Verbandes der Akademien. Beograd 1938, 123 str. + 6 sl. + 1 zemljevid.

1939

9. (Skupaj z B. Sario): **Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Rogatec.** Jugoslavischer Ausschuss des internationalen Verbandes der Akademien. Zagreb 1939, 84 str. + 4 sl. + 1 zemljevid.

10. **Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba.** NST 36, 1939, 1—14 + 12 sl.

11. **Breški denarji na Hrvatskem.** GMDS XX, 1939, 268—271 + 1 načrt.

1940

12. **Senj u prehistorijsko i rimsko doba.** Hrvatski kulturni spomenici I. Senj. JAZU. Zagreb 1940, 1—10 + 2 risbe + 19 sl.

1945

13. **Ranokršćanske bazilike v Ptuj.** Koledar DM, Celje 1945, 1—11 + 4 sl.

1950

14. **Ptujski grad v kasni antiki.** SAZU, razred za zgodov. in družbene vede, Dela 5. Ljubljana 1950, 100 str. + XXII tabel + 36 risb + 1 zemljevid + 1 načrt.

15. **Nekaj novih antičnih spomenikov.** AV I, 1950, 113—122.

16. **In memoriam Dr. Walter Šmid.** AV I, 1950, 242—245.

17. **O rimskem spomeniku boga Sedata v Celju.** Zbornik fil. fakultete v Ljubljani I, 1950, 133—138 + 1 sl.

18. **Novi rimski vojaški napisi iz Slovenije.** Izvestija, Sofija XVI, 1950, 229—234.

1951

19. **Trije novi napisi iz Celja in okolice.** AV II, 1951, 124—133.

1952

20. **Figuralni ornament kasnoantičnega reliefa iz Celja.** AV III, 1952, 99—107.

21. **Bronast medaljon M. Aurela iz Ptuja.** AV III, 1952, 308—309 + 1 sl.

22. Oc.: B. Saria, Poetovio v PWRE XII, 1167—1184. AV III, 1952, 331—334.

23. **Ein gotisches Frauengrab aus der Umgebung von Subotica.** Festschrift für Rudolf Egger I. Klagenfurt 1952, 337—342 + 7 sl.

1953

24. **Kronologija dveh rimskih napisov iz Sv. Vida nad Vitanjem.** AV IV, 1953, 227—233 + 4 sl.

25. Oc.: A. Randa, Der Balkan, Schlüsselraum der Weltgeschichte. AV IV, 1953, 344—346.

26. Oc.: Festschrift für Rudolf Egger, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I. AV IV, 1953, 172—182.

27. Oc.: Saria Balduin, Noricum und Pannonien. AV IV, 1953, 182—186.

28. Oc.: Gorenc Marcel, Antikna skulptura u Hrvatskoj. AV IV, 1953, 186.
29. **Antike Inschriften aus Jugoslawien.** Actes du deuxième congrès international d'épigraphie Grecque et Latine. Paris 1953, 153—157.
30. **Rimsko grobišče v Šempetru v Savinjski dolini.** VS IV, 1951/52 (1953), 69—74 + 2 sl.
31. **Le recenti scoperte di Sempeter presso Celje (Celeia) e l'influsso culturale di Aquileia.** Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin. Aquileia 1953, 131—139 + 4 sl.
32. **Zgodnjekršćanska svetilka iz Ptuja.** Ptujski zbornik 1893—1953. Ptuj 1953, 23—24, sl. 89—90.
33. **Rimsko grobišče v Šempetru ob Savinji.** ŽiT IV, 1953, 225—227 + 2 sl.
34. **Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Poetovija.** ZC VI-VII (Kosov zbornik), 1952—1953 (1953), 78—88.
35. **Ausgrabungen in Šempeter.** Neue Chronik, Nr. 11, Beil. zu Südosttagespost, Graz 1953, Nr. 32 (z 1 sl.).
36. (Skupaj s F. Gestrinom): **Grška kolonizacija. Makedonija. Posledice grških in drugih vplivov na plemena v naših krajih. II. Naši kraji v rimski dobi.** V: Zgodovina narodov Jugoslavije. Prva knjiga. Do začetka XVI. stoletja. DZS, Ljubljana 1953, 33—36, 41—64 (izšlo tudi v srbski izd. v Beogradu ter v hrvatski izd. v Zagrebu).

1954

37. **Nekaj kronoloških podatkov rimskega pokopališča v Šempetru v Savinjski dolini.** AV V, 1954, 284—304.
38. **In memoriam — Dr. Viktor Hoffiller.** AV V, 1954, 406—407.
39. Oc.: Festschrift für Rudolf Egger, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte II, AV V, 1954, 191—198.
40. **Konserviranje temeljev rimske grobnice v Šempetru v Savinjski dolini.** VS V, 1953—1954, 89—93 + 6 sl.
41. **Kaj nam govore šempetrski nagrobni? Kronika II, 1954, 167—171 + 5 sl.**
42. **Arheološko bogastvo na naših tleh.** Pravica — Borba, Ljubljana 1954, XIX, št. 179, str. 6, 1 sl.

1955

43. **Zgodovina Emone.** V: Zgodovina Ljubljane. Prva knjiga: Geologija in arheologija. Ljubljana 1955, 331—426 + 2 zemljevida v pril.
44. **Začasno poročilo o izkopavanju v Šempetru.** AV VI, 1955, 291—312.
45. Oc.: Festschrift für Rudolf Egger, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte III, AV VI, 1955, 162—169.
46. Oc.: Forschungen in Lauriacum I, AV VI, 1955, 357—359.
47. **Trojanska pravljica na nagrobnih spomenikih iz Šempetra ob Savinji.** Zbornik filoz. fakultete v Ljubljani II, 1955, 55—70 + 6 sl.

1956

48. **Das römische Gräberfeld in St. Peter im Sanntale.** Archaeologia Iugoslavica II, 1956, 57—66, sl. 1—11.
49. **Ganimedov relief iz Šempetra v Savinjski dolini.** AV VII, 1956, 220—226.
50. **Grobne skrinje za pepel pokojnikov iz Šempetra v Savinjski dolini.** AV VII, 1956, 384—398.
51. Oc.: Sevin H., Die Gepiden. AV VII, 1956, 185—187.
52. Oc.: (Skupaj z J. Korošcem) Jaro Šašel, Vodnik po Emoni, Ljubljana 1955. AV VII, 1956, 187—189.

1957

53. **Beg Ifigenije s Tauride na Šempetrskem reliefu.** AV VIII, 1957, 26—31.
54. **Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju.** Celjski zbornik 1957, Celje 1957, 92—102 + 12 sl.

55. **Das erste Baldachin auf dem römischen Zivilfriedhof im Šempeter im Sanntale.** Collection Latomus. Bruxelles, 1957, XVIII (Hommages à W. Deonna), 282—299.

56. **Oružje na spomeniku »Ifigenije na Tauridi« (otkopanom u Šempetru u Savinskoj dolini).** Vesnik Vojnog muzeja JNA 4, Beograd 1957, 52—60, sl. 1—4.

57. **Reliefi Dioskurov in letnih časov na rimskem pokopališču v Šempetru.** VAHD LVI-LIX, 1954—1957, Split 1957, 141—147, T. XII-XIII.

1958

58. **Rimsko grobišče v Šempetru v Savinjski dolini.** Celjski zbornik 1958. Celje 1958, 155—164 + 13 sl. v pril.

59. **Die Greifenfiguren aus St. Peter in Savinjska dolina.** Bonner Jahrbücher 158, 1958, 177—182 + table 47—49.

60. **Evropa iz Šempetra.** Tkalčičev zbornik, Zagreb 1958, II, 17—22, sl. 1—4.

61. **Lov na spomenikih v Šempetru v Savinjski dolini.** Lovec XLI, Ljubljana 1958, 171—174.

1959

62. **Die Inschriften von St. Peter im Savinja-Tal als Geschichtsquelle dieser Gegend.** Atti, Roma, 1959, 361—369, T. XLIV-XLVI.

63. **Portreti treh članov iz rodbine Enijcev v Šempetru v Savinjski dolini.** ZUZ, N. V. V-VI, 1959 (Laureae F. Stele oblatae), 69—77 + sl. 21—22.

64. **Rimski spomeniki o lovu v Šempetru ob Savinji.** Savinjski zbornik, Celje 1959, 132—139, sl. 1—9.

65. **Typen der Grabdenkmäler aus St. Peter im Sanntale.** Archaeologia Iugoslavica III, Beograd 1959, 55—59, T. XXVII-XXIX.

1960

66. **Die Familie Prisciani und ihre Verwandten auf den Grabdenkmälern von St. Peter.** Collection Latomus, Bruxelles 1960, XXIV (Hommages à L. Herrmann), 470—475, T. XXVIII-XXX.

67. **Die keltischen Elemente auf den Grabdenkmälern von St. Peter im Sanntale.** Omagiu lui Constantin Daicoviciu, Bucuresti, 1960, 303—310, 10 sl.

68. **Šempetrski spomeniki postavljeni.** VS VII, 1958/59 (1960), 101—106, 5 sl.

1961

69. **Rimske izkopanine v Šempetru.** Mladinska knjiga, Ljubljana (1961), 84 + 79 sl. + načrt razmestitve spomenikov.

70. **Die Ausgrabungen in St. Peter in Savinjska dolina.** Atti del VII. congresso internazionale di arch. classica. Roma 1961, Vol. III., 153—157.

71. **Limes u Donjoj Panoniji.** Zbornik radova sa simpoziona o limesu god. 1960. Limes u Jugoslaviji I. Societas archaeologica Iugoslaviae, Beograd 1961, 5—34 + zemljevid.

72. **Celeia v antiki.** Celjski zbornik 1961. Celje 1961, 427—456, z 9 sl. in 1 florisom.

73. Oc.: A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. ZČ XIV, 1960, 256—261.

1962

74. **Kršćanstvo v Emoni.** Nova pot 14, 1962, 349—360, sl. 1—3.

1963

75. **Novi napis iz Šempetra v Savinjski dolini.** AV XIII-XIV, 1962—1963 (1963), 479—486, sl. 1—3.

76. Oc.: Z. Vinski, Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu, Situla 2. ZČ XVI, 1962 (1963), 247—249.

1964

77. **Der Pannonische Limes in Jugoslavien.** Arheološki radovi i rasprave, JAZU, 3, 1964, 55—68, z zemljevidom.

1965

78. **Gerhart Bersu.** AV XV-XVI, 1964—1965 (1965), 339—340.

1967

79. **Josip Korošec.** AV XVII, 1966 (1967), 5—7.

80. **Josip Korošec.** Argo IV-VI, 1965—1967 (1967), 107—108.

81. **Keltska božanstva na šempetrskih spomenikih.** AV XVII, 1966, 337—359, 19 sl. (Isto tudi v posebnem odtisu Kelti v Sloveniji, s paginacijo 201—223).

82. **Beg pred smrtjo na šempetrskih spomenikih.** ZC (Zwitterjev zbornik) XIX-XX, 1966—1967 (1967), 91—94.

1968

83. **Starokrščanska svetišča v Sloveniji.** AV XVIII, 1967 (1968), 111—135, z 21 sl. (ena v pril.).

Bogo Grafenauer

KONGRESI IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

VII. KONGRES INTERNACIONALNE ASOCIACIJE ZGODOVINARJEV PAPIRJA

(IPH, Association Internationale des Historiens du Papier),
Oxford, 24.—29. septembra 1967

V Zgodovinskem časopisu XVII, 1963, str. 305—307, sem poročal o zahodno-nemškem časopisu za zgodovino papirja z naslovom *Papiergeschichte*. Prav na koncu poročila sem omenil, da so bili do tedaj (torej do leta 1963) trije mednarodni kongresi strokovnjakov za filigrane in zgodovino papirja.

Zdi se mi primerno, da za uvod k poročilu o VII. kongresu podam kratek historiat te specialne delovne skupnosti. S tem se bomo seznanili z novo in sorazmerno mlado vejo kulturne zgodovine, ki jo v mnogih državah sveta bolj in bolj gojijo.

Že leta 1939 sta francoski zgodovinar papirja Henri Alibaux in podobni nemški strokovnjak Alfred Schulte, takrat vodja ustanove za zgodovino papirja v Mainzu, nameravala sklicati v Ženevo mednarodni sestanek vseh zgodovinarjev papirja. Citiranega leta je namreč preteklo sto let, ko se je rodil svetovno znani raziskovalec vodnih znakov Charles Moïse Briquet. Pričetek druge svetovne vojne pa je preprečil tak mednarodni sestanek.

Misel na podobna mednarodna zborovanja ni zamrla. Leta 1955 je objavil pokojni italijanski raziskovalec A. F. Gasparinetti v časopisu »*Papiergeschichte*« članek, ki je vzpodbujal k ustvaritvi mednarodnega društva te vrste kulturnih zgodovinarjev. Na ponovne spodbude je povabila ustanova v Mainzu (uradno se imenuje *Forschungsstelle Mainz*) take specialiste šele leta 1959 v Bamberg na prvo zborovanje. Na tem kongresu, ki je bil meseca septembra, so sklenili ustanoviti IPH. Iz majhnega števila »bamberških utemeljiteljev« so ustvarili svet, ki je potem organiziral vrsto nadaljnjih zborovanj; drugo leta 1960 v Mainzu, tretje leta 1961 v Oegstgeestu v Holandiji, četrto leta 1962 v Lindauu (Nemčija) in na gradu Hofen (Avstrija), peto leta 1963 v Ambertu v Franciji. Tu so sklenili, da bodo zborovanja vsako drugo leto. Izvolili so odbor, sestavljen iz znanih specialistov za filigranologijo in zgodovino papirja: predsednik H. Voorn (Holandija), podpredsednik dr. Th. Gerardy (Zahodna Nemčija), člani univ. prof. J. Irigoin (Francija), O. K. Norstrand (Danska), J. S. G. Simmons (Anglija), dr. Weiss (Vzhodna Nemčija).

Naslednje ali šesto zborovanje je bilo leta 1965 v Španiji, letošnje pa v Oxfordu. Tega se je udeležilo približno 55 zborovalcev. V veliki večini so bili člani IPH, nekaj pa je bilo tudi gostov. Iz Jugoslavije naj bi se kongresa udeležila dr. Mošin iz Zagreba in podpisani kot gost na organizatorjevo povabilo. Dr. Mošin zaradi bolezni v družini ni odpotoval.

Organizacija VII. kongresa je bila izvrstna. Velika zasluga za to pripada organizacijskemu sekretarju J. S. G. Simmonsu, domačinu iz Oxforda (Taylor Institution); ki ga poznajo tudi nekateri naši slavisti. Na kongresu, ki je zasedal v Trinity Collegu, je imelo 16 predavateljev 18 predavanj. Tri predavanja so obravnavala teoretične probleme (Irigoin, Paris, Datiranje italijanskega papirja iz XIII. do XIV. stoletja; Stevenson, Chicago-London, Beta-radiografija in raziskovanje papirja; Loeber, Hilversum, Mednarodna papirniška terminologija). Osem predavanj je obravnavalo zgodovino papirja na britanskem otočju

in izvoz papirja na kontinent in tudi siceršnja udeležbo angleških strokovnjakov pri izdelovanju papirja na kontinentu. Štiri predavanja so obravnavala nacionalne posebnosti (italijanski papir XIV. stoletja, tehnologija papirja na Češkem od XVI. do XVIII. stoletja, raziskovanje romunskega papirja iz XVI. stoletja, karakteristike poljskih filigranov). Dve predavanji sta s pomočjo filma oziroma barvnih diapozitivov podali zgodovino oziroma sodobno izdelavo papirja na klasičen način (španski film, posnet v muzeju papirja; diapozitivi iz sodobne Japonske, Južne Koreje in Formoze). Eno predavanje je imelo življenjepisni značaj. — Udeleženci VII. kongresa IPH so dobili vsa predavanja razmnožena še pred pričetkom sedmega kongresa.

Prosti dnevi so bili namenjeni ekskurzijam in obiskom. Predvsem je bil zanimiv obisk oddelka za zgodovino papirja v Britanskem muzeju. Nekateri udeleženci so si ogledali po kongresu še Nacionalni muzej papirja v St. Mary Crayu blizu Londona.

Jože Sorn

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO V LETIH OD 1962 DO 1966

(Tajniško poročilo)

V zadnjem petletnem obdobju je imelo Zgodovinsko društvo za Slovenijo (ZDS) štiri občne zборе: XII. občni zbor je bil 3. februarja 1962, naslednji 6. aprila 1963, 21. novembra 1964 in 10. decembra 1966. Ves čas do XV. občnega zbora je bil predsednik dr. Fran Zwitter, vse obdobje do zadnjega občnega zbora pa so bili odborniki: dr. Marjan Britovšek, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Milko Kos, Slavka Kajba-Milič, dr. Vasilij Melik, dr. Miro Stiplovšek, dr. France Škerl, dr. Jože Sorn in dr. Ignacij Voje. Na občnem zboru 3. februarja 1962 so bili izvoljeni za odbornike še: Ivan Križnar, dr. Metod Mikuž, Vida Wedam ter Franc Pavlovič kot zastopnik študentov. Od 18. maja 1962 dalje je zastopal študente v odboru Franček Rozman, od 11. oktobra 1965 pa je bila njihova zastopnica Nevenka Simončič. Na XIII. občnem zboru so bili za odbornike izvoljeni še dr. Janko Pleterski, Majda Smole in Tomaž Weber, ki so bili na naslednjem občnem zboru ponovno izvoljeni, ter Davorin Jeršek. Na XIV. občnem zboru je bil za odbornika izvoljen še Antoša Leskovec. V vsem obravnavanem obdobju sta bila v nadzorni odbor izvoljena dr. Pavle Blaznik in dr. Marija Verbič, v razsodišče pa dr. Dušan Kermavner, Leopold Petauer in Ema Umek.

Odbor je na vseh prvih sejah po občnih zborih izvolil za podpredsednika dr. Milka Kosa, za tajnika dr. Mira Stiplovška, za blagajnika dr. Franceta Škerla, za knjižničarja in arhivarja dr. Ignacija Vojeta, zastopnik Kronike v odboru pa je bil od XII. do XV. občnega zbora dr. Jože Sorn. Po XII. občnem zboru je odbor na prvi seji 9. februarja 1962 druge funkcije razdelil takole: vodja šolske sekcije Vida Wedam, organizator članskih sestankov dr. Ferdo Gestrin, za zastopnika ZDS v uredništvu Historijskega pregleda je imenoval Jožeta Hainza, uredništvo ZČ pa je sestavil takole: odgovorni urednik dr. B. Grafenauer, tehnični urednik dr. F. Škerl, člani uredništva dr. F. Gestrin, dr. M. Kos, dr. V. Melik, dr. F. Zwitter, ki so opravljali to funkcijo do XV. občnega zbora, ter dr. Metod Mikuž, Jože Hainz in dr. Josip Korošec. Po smrti J. Hainza je bil na odborovi seji 22. decembra 1962 imenovan v uredništvo Historijskega pregleda Bogomir Stupan. Na prvi odborovi seji po XIII. občnem zboru 20. maja 1963 je bil za vodjo šolske sekcije izvoljen Tomaž Weber, skrb za kontakt s publicistiko je prevzel dr. J. Pleterski, v uredništvo ZČ pa je bil namesto dveh izpadlih članov (dr. M. Mikuž in J. Hainz) imenovan Bogomir Stupan, ki je ostal še nadalje tudi zastopnik društva v uredništvu Historijskega pregleda. Po XIV. občnem zboru je ostalo uredništvo ZČ nespremenjeno, leta 1966 je umrl njegov član dr. J. Korošec, vodstvo šolske sekcije je odbor znova zaupal Tomažu Webru, za organizacijo članskih sestankov in za kontakt s publicistiko pa je bila izvoljena komisija: dr. V. Melik, dr. J. Pleterski, Majda Smole in Tomaž Weber.

Na XVI. občnem zboru 10. decembra 1966 je bil za predsednika izvoljen dr. Ferdo Gestrin, za odbornike pa dr. Marjan Britovšek, dr. Bogo Grafenauer, Olga Janša, Slavka Kajba-Milič, Antoša Leskovec, dr. Vasilij Melik, dr. Janko Pleterski, Majda Smole, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Ignacij Voje, Tomaž Weber, dr. Fran Zwitter, študenti pa so izvolili za svojo zastopnico v odboru Nevenko Simončič. V nadzorni odbor so bili izvoljeni dr. Pavle Blaznik, dr. Marija Verbič in dr. Sergej Vilfan. Občni zbor se je zahvalil dotodanjima predsedniku in podpredsedniku dr. Fr. Zwitteru in dr. M. Kosu za njuno dolgoletno delo na vodilnih funkcijah v društvu.

Novi odbor se je na svoji prvi seji 21. decembra 1966 konstituiral takole: podpredsednik dr. F. Zwitter, tajnik dr. M. Stiplovšek, blagajnik dr. F. Škerl, knjižničar dr. I. Voje, predstavnik »Kronike« v odboru dr. J. Šorn, skrb za kontakt s publicistiko je prevzel dr. J. Pleterski, vodja šolske sekcije Tomaž Weber, članica Olga Janša. Uredništvo ZČ je bilo sestavljeno takole: odgovorni urednik dr. B. Grafenauer, člani: dr. Stane Gabrovec, dr. F. Gestrin, dr. V. Melik, dr. M. Kos, Bogomir Stupan, dr. F. Škerl; na odborovi seji 12. maja 1967 pa je bil za tehničnega urednika imenovan dr. J. Šorn.

Odbor je imel v obdobju med XII. in XIII. občnim zborom sedem sej, v naslednji poslovni dobi pet rednih sej in eno razširjeno, med XIV. in XV. občnim zborom pa devet sej. Posebej so se sestajale komisije, ki so razpravljale o zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, o udeležbi in referatih članov društva na jugoslovanskih in mednarodnih kongresih zgodovinarjev, o spremembi društvenih pravil, o zamenjavi ZČ z domačimi in inozemskimi historičnimi revijami, o tečajih za učitelje zgodovine in o nekaterih drugih pomembnih vprašanjih.

Število članov že vrsto let stagnira. Ob občnem zboru 3. februarja 1962 je bilo v društvu 344 članov, ob zadnjem občnem zboru pa 353. Prizadevanja odbora za povečanje članstva nista bila uspešna. Pomemben uspeh pa je doseglo društvo v pridobivanju novih naročnikov na ZČ med ustanovami. Leta 1962 je bilo na ZČ naročenih le še 120 ustanov, ob zadnjem občnem zboru pa 239. Akcija za pridobivanje novih članov je aktualna naloga novega odbora, njen uspeh pa je po mnenjih na občnih zborih odvisen predvsem od povečane dejavnosti podružnic in tesnejše povezave društva z zgodovinarji na šolah.

Formalno je imelo društvo tudi v obravnavanem obdobju 10' podružnic: v Celju, v Kranju, v Mariboru, v Metliki, v Murski Soboti, v Novem mestu, v Ptujju, v Postojni in Škofji Loki. Razširjena seja odbora 14. decembra 1963 je ugotovila, da obstoji večina podružnic le na papirju in poudarila, da je nujno, da zopet prično z delom. Na seji je bila tudi poudarjena potreba, da se podružnice tesno povežejo z aktivni predavateljev zgodovine na šolah. Rezultati prizadevanj za aktiviranje podružnic še niso zadovoljivi. V obdobju med XII. in XV. občnim zborom je bila najbolj delavna podružnica Muzejsko društvo v Škofji Loki, ki je imelo leta 1963 262 članov, 1966 pa že 452 članov. Podružnica je izdala doslej že trinajst letnikov »Loških razgledov«, podpirala je prizadevanje Loškega muzeja za razširitev zbirk, s svojim pododborom v Železnikih pa je skrbela tudi za tamkajšnjo železarsko zbirko, sodelovala je pri reševanju spomeniškovarstvenih oziroma urbanističnih problemov v Škofji Loki, organizirala je muzejske večere in ekskurzije, s katerimi je skrbela za tesnejše povezovanje članstva in ga seznanjala s preteklostjo loškega območja. Ptujjska podružnica je organizirala predavanja in ekskurzije, delo članov pri pisanju člankov o lokalni zgodovini, prirejala razstave, sodelovala pri organizaciji folklorne prireditve v Ptujju in odkrila spominsko ploščo M. Murku. Tudi Muzejsko društvo v Metliki je organiziralo več razstav, predavanj in izletov, odkrilo je tri spominske plošče zaslužnim kulturnim delavcem in sodelovalo pri terenskem delu Belokranjskega muzeja. Največjo aktivnost je pokazalo leta 1965 v okviru proslav 600-letnice Metlike. Celjska podružnica je v obravnavanem obdobju sodelovala z aktivom zgodovinarjev in organizirala zanj seminar ter nekaj predavanj, pospeševala pa je tudi preučevanje zgodovine celjskega območja. Januarja 1964 je obnovilo svojo dejavnost Zgodovinsko društvo v Mariboru, ki je največ prizadevanj posvetilo ponovnemu izdajanju štajerske histo-

rijske publikacije, organiziralo je nekaj predavanj in dalo pobudo za več razstav. Leta 1966 je končno uspelo, da je z letnico 1965 izšel prvi letnik novega Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki ima za seboj že tradicijo 35 letnikov. Odbor ZDS je pri skladu za pospeševanje založništva SRS podprl prošnjo uredništva ČZN za dotacijo. 14. decembra 1965 je obnovila delo podružnica v Kranju. Zgodovinsko društvo za Gorenjsko je organiziralo predavanja in ekskurzijo, uspelo je doseči tesnejše sodelovanje med šolami in muzeji, v svoje vrste pa je uspelo pridobiti tudi učitelje zgodovine iz Škofje Loke in Tržiča. Druge podružnice so prenehale delovati. Nerazveseljivo je dejstvo, da je ostalo društvo brez podružnic na Primorskem, kjer bi organizirani zgodovinarji lahko razvili sodelovanje z italijanskimi zgodovinarji. Povezava med odborom ZDS in podružnicami ni bila zadovoljiva. Za dosego tesnejšega sodelovanja sta v novem odboru predstavnika mariborske in kranjske podružnice. To vprašanje je poskusil zadnji občni zbor urediti tudi z novimi pravili, s katerimi so dobile podružnice status skupinskih članov, nadrobneje pa urejajo tudi njihove pravice in dolžnosti.

Poglavitna oblika povezovanja med člani so zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki jih društvo organizira vsako drugo leto. XII. zborovanje zgodovinarjev je bilo v dneh od 14. do 16. oktobra 1963 v Kočevju, ob 20-letnici Zbora odposlancev slovenskega naroda (prim. poročilo v ZC XVII — 1963, str. 261—263). Zborovanja se je udeležilo 127 članov in okrog 60 prosvetnih delavcev iz Kočevja in okolice. XIII. zborovanje je bilo od 22. do 24. oktobra 1965 v Novem mestu. Z njim je društvo proslavilo 20-letnico osvoboditve in 600-letnico Novega mesta. Udeležilo se ga je okrog 120 članov. Poročilo o XIII. zborovanju je izšlo v zadnjem letniku ZČ. Novi odbor pripravlja XIV. zborovanje, ki bo jeseni 1968 v Novi Gorici. Povezovanje s člani ljubljanskega območja s sestanki je bilo precej redko. 6. junija 1962 sta prof. Kos in prof. Zwitter poročala na članskem sestanku o posvetovanju z italijanskimi zgodovinarji v Milanu. Decembra 1963 so poročali na članskem sestanku prof. Grafenauer o slavističnem kongresu v Sofiji, prof. Kos, prof. Zwitter in dr. Pleterski o sestanku z italijanskimi zgodovinarji, ter dr. Ferenc o kongresu za zgodovino odporiških gibanj v Pragi. Na sestanku 27. maja 1964 je prof. Zwitter seznanil člane s potekom mednarodne konference historikov o problemih habsburške monarhije od leta 1900 do 1918 v Budimpešti. 10. februarja 1965 je predaval dr. E. Görlich z Dunaja o problemih novejšee avstrijske zgodovine.

Med pomembne društvene naloge sodi izdajanje ZČ. V obdobju med XII. in XV. občnim zborom so izšli naslednji zvezki: XV. letnik za leto 1961 na 256 straneh, XVI. letnik za leto 1962 na 282 straneh, XVII. letnik za leto 1963 na 349 straneh, XVIII. letnik za leto 1964 na 330 straneh, XIX.—XX. letnik za leti 1965 in 1966, posvečen predsedniku prof. dr. F. Zwitterju ob njegovi 60-letnici na 427 straneh, pa je bil ob zadnjem občnem zboru neposredno pred izidom. Leta 1962 je DZS odpovedala nadaljnje izdajanje ZČ. Odboru ZDS je z odločnim posredovanjem na izvršnem svetu Skupščine SRS, CK ZKS in republiškem svetu za znanost uspelo doseči, da je založnik svoj sklep preklical. Zaradi teh problemov, zastojev v tiskarni in še drugih težav je ZČ izhajal s precejšnjo zamudo. Zato so na vseh občnih zbora izrazili željo, naj ZČ redno izhaja. Novi odbor in uredništvo sta si zastavila nalogo, da to pomanjkljivost v tekoči poslovnici dobi dokončno odpravita in s tem ustvarita boljše pogoje za pritegnitev še novih avtorjev v ZČ, za povečanje števila naročnikov in za zamenjave.

Sekcija za lokalno zgodovino je dobro skrbela za redno izdajanje Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino. Vsako leto so izšle po tri številke, in sicer letnik 1962 na 192 straneh velikega formata, letnik 1963 prav tako na 192 straneh, letnika 1964 in 1965 vsak na 208 straneh, za leto 1966 pa sta izšli do občnega zbora dve številki.

V obravnavanem obdobju je zelo aktivno delala tudi šolska sekcija. Decembra 1964 je društvo organiziralo štiridnevni seminar za predavatelje zgodovine na gimnazijah, na katerih so jih učitelji filozofske fakultete seznanili z novimi dognanji v historični literaturi zadnjih let. Na občnem zboru 6. aprila 1963 so udeleženci kritično ocenili novi učni načrt za zgodovino na gimnazijah.

Zastopnikom društva je v nadaljnjih razpravah tudi uspelo, da so pripombe upoštevali. Na sestanku na Zavodu za napredek šolstva SRS 4. marca 1964 so zastopniki društva dosegli, da se zgodovina in sociologija predavata v 3. in 4. razredu gimnazije vzporedno, medtem ko se je dotlej pouk zgodovine zaključil v 3. razredu, v 4. pa poučevala samo sociologija. Na XII. zborovanju zgodovinarjev v Kočevju je Bogomir Stupan predaval o problemih pouka zgodovine na naših šolah, na zborovanju v Novem mestu pa je Mavricij Zgonik imel referat o pisanih virih in o pouku zgodovine. Na posvetovanju strokovnih društev 11. aprila 1966 se je ZDS pridružilo protestni akciji proti projektu o spremembi sistema gimnazij in srednjih strokovnih šol, ki naj bi se razvile v dveletne enotne srednje šole in dveletne specializirane srednje šole. S to spremembo bi bil na srednjih šolah zelo prizadet pouk vseh teoretičnih naravoslovnih in humanističnih predmetov, med njimi tudi zgodovine. V razpravi o republiškem zakonu o financiranju vzgoje in izobraževanja leta 1966 je društvo zastopalo mnenje, naj obstoji ena republiška izobraževalna skupnost za vse vrste šol. Društvo je posredovalo tudi na sekretariatu za prosveto in kulturo za odpravo sedanjega sistema mature, ki odvrta dijake, da bi izbirali za izpitni predmet tudi zgodovino. Odbor je poslal sekretariatu za prosveto in kulturo tudi pripombe k spremembi zakona o srednjih šolah. Šolska sekcija je v obravnavanem obdobju stalno sodelovala z Zavodom za šolstvo SRS. Tudi uredništvo ZČ si je prizadevalo, da bi dobilo prispevke o problematiki zgodovine. Poudariti moramo, da je ZDS v zadnjih letih posvetilo problematiki pouka zgodovine posebno pozornost.

Knjižnica ZDS je bila sredi leta 1962 preseljena iz Narodnega muzeja v seminarsko sobo oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti. V obdobju med XI. in XII. občini zborom (1960—1962) je knjižnica narasla le za 97 zvezkov, že v naslednji poslovni dobi pa za 181 zvezkov. 3. februarja 1962 je štela knjižnica 1052 knjižnih enot, do XV. občnega zbora pa je narasla na 1851 zvezkov. Knjižnica je ves čas pridobivala nove knjige le z zamenjavami za ZČ. Leta 1962 je društvo pošiljalo ZČ na okrog 40 naslovov, do konca leta 1966 pa je posebni komisiji uspelo povečati število zamenjav tako, da dobiva društvo sedaj za ZČ 101 periodično publikacijo, od teh s področja Slovenije 13 revij, iz drugih jugoslovanskih republik 39, iz tujine pa 49, največ iz Avstrije (8) in s Poljske (7). Institucije, s katerimi zamenjuje ZČ, pošiljajo mimo periodičnih publikacij tudi izredne publikacije in monografije. Knjižnica je namenjena predvsem članom društva. Žal je po preselitvi iz Narodnega muzeja to funkcijo precej izgubila. Redno so si izposojali revije in knjige sodelavci oddelka za zgodovino, zelo redki pa so bili zunanji obiskovalci. Knjižnica je urejena po sodobnih bibliotekarskih principih, za kar skrbi bibliotekar Branko Reisp. Zaradi naglega povečanja knjižnega fonda je postalo aktualno vprašanje rednega urejanja knjižnice. Ker so zamenjave najcenejši način za pridobivanje pomembnih tujih historičnih publikacij, bo novi odbor poskušal zamenjave še razširiti. Omenimo naj še, da so bile v kletne prostore filozofske fakultete preseljene iz Narodnega muzeja tudi zaloge starih publikacij (GMDS, Carniola, MHVK, IMK) ter društveni arhiv.

Predstavniki ZDS so tudi v obravnavanem obdobju redno sodelovali pri delu Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije in v Nacionalnem komiteju za historične vede. V zvezni upravi je društvo vse obravnavano obdobje zastopal dr. F. Zwitter, njegov namestnik pa je bil dr. B. Grafenauer. Član Nacionalnega komiteja je bil predsednik društva, SAZU pa je v njem zastopal dr. M. Kos. Slovenski zgodovinarji so od leta 1965 zastopani tudi v vseh zveznih komitejih, ki imajo nalogo vzdrževati znanstvene stike s tujino. Član komiteja za orientalistiko je dr. Viktor Korošec, za člana komiteja za balkanologijo je bil izvoljen dr. I. Voje, za člana komiteja za bizantologijo dr. B. Grafenauer in za člana zvezne komisije za gospodarsko zgodovino dr. Sergej Vilfan. V obravnavanem obdobju sta bili dve skupščini Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije, in sicer 13. oktobra 1962 in 17. aprila 1965. Obeh skupščin so se udeležili delegati našega društva. Na skupščini 13. aprila 1962 so bila nekoliko spremenjena pravila Zveze. Delegati društva so glasovali za določbo, naj o sedežu

Zveze odloča vsakokratna skupščina, z večino glasov pa je bil v novih pravilih določen za stalni sedež Zveze Beograd. Predvideno je bilo, da bi morala biti nova skupščina v maju 1964. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev pa zveza ne more sklicevati niti sej svoje uprave. Iz istih razlogov je odpadlo tudi zvezno posvetovanje o pouku zgodovine na vseh stopnjah šol, od osemletke do fakultete, za katero je naše društvo že pripravljalo gradivo in določilo referente. ZDS je aktivno sodelovalo v programskih pripravah IX. kongresa zgodovinarjev Jugoslavije, ki je bil v Sarajevu od 16. do 18. novembra 1965, in organiziralo udeležbo slovenskih zgodovinarjev na njem. Iz Slovenije je bilo na kongresu zaradi finančnih težav le 24 udeležencev, od katerih jih je 8 nastopilo z referati. Leta 1962 je začelo izhajati zvezno znanstveno glasilo za historične vede Jugoslavenski istorijski časopis. Prvo leto sta izšli dve številki, naslednja leta pa po štirje zvezki, vsak v obsegu okrog 160 strani. Prispevki so objavljeni v tistem od jugoslovanskih jezikov, v katerem ga želi imeti objavljenega avtor. V skoraj vseh dosedanjih številkah so bile objavljene razprave in drugi prispevki slovenskih zgodovinarjev. Član ožje redakcije JIČ je ob začetku izhajanja postal dr. B. Grafenauer, član širšega redakcijskega odbora pa dr. F. Zwitter. Na zveznem posvetovanju o tem glasilu februarja 1965 so sklenili, da bo urejevala JIČ le redakcija 10 članov, med katerimi je iz Slovenije dr. B. Grafenauer. Zbiranje prispevkov za JIČ je prevzelo uredništvo ZČ. ZDS je tudi organiziralo naročanje na JIČ v Sloveniji in doseglo zadovoljiv odziv. To akcijo so v Beogradu postavljali kot vzor za druga društva. Zvezno glasilo za pouk zgodovine Historijski pregled je redno izhajalo do konca leta 1964, ko je zašlo v hude finančne težave. Razpravljali so celo o njegovi odpravi, vendar je prevladalo mnenje, da bi izhajalo še naprej. Sklenjeno je bilo, da bo založbo tega glasila prevzela Školska knjiga v Zagrebu. Zveza društev zgodovinarjev Jugoslavije se je v preteklem letu odločila še za izdajanje Acta historica Jugoslaviae, ki naj bi izhajalo po potrebi. Ta publikacija naj bi objavljala v tujih jezikih prevode in krajše originalne tekste jugoslovanskih zgodovinarjev, ki so zanimivi za tuje zgodovinarje. Član uredništva tega glasila je iz Slovenije dr. V. Melik.

Veliko pozornost je društvo posvetilo tudi mednarodnim stikom. Nacionalnemu komiteju za historične vede je poslalo predloge za program XII. mednarodnega kongresa na Dunaju od 29. avgusta do 5. septembra 1965 in za predvideni XIII. kongres 1970. leta v Moskvi. Tudi priprave za udeležbo na XII. mednarodnem kongresu je vodilo ZDS. Iz Slovenije se ga je udeležilo 16 zgodovinarjev, od katerih jih je 7 razpravljalo. Dr. M. Kos je v sekciji za srednji vek razpravljal o postanku narodov in držav v srednji Evropi, dr. F. Zwitter o temi Nacionalizem in internacionalizem v XIX. in XX. stoletju ter o temi Bilanca sveta leta 1815, dr. B. Grafenauer o delu komisije za slovansko zgodovino, v sekciji za srednjeveško zgodovino o metodoloških in kronoloških pomanjkljivostih referata F. Grausa in dodal nekaj pojasnil o Karantani ter v sekciji za moderno in sodobno zgodovino o kmečkih uporih v srednji in vzhodni Evropi od XV. do XX. stoletja in nakazal poti in možnosti za tipologijo kmečkih uporov, dr. F. Gestrin na zasedanju mednarodne komisije za zgodovino pomorstva o problemu vloge političnih sil pri izbiranju in določanju prometnih smeri, dr. S. Vilfan v komisiji, za zgodovino parlamentov o vprašanju zveze med stanovi in davki ter dvakrat v sekciji za srednji vek IV o problemu kontinuitete med srednjeveškim in modernim mednarodnim razsodništvom in o nastanku mest pri Slovanih, dr. J. Pleterski o temi Nacionalizem in internacionalizem v XIX. in XX. stoletju, in sicer o odnosu italijanskih demokratičnih politikov do jugoslovanskega vprašanja med prvo svetovno vojno; dr. Vladimir Dedijer, znanstveni svetnik Historijskega instituta SAN na delu v SAZU v Ljubljani, v kolokviju o gibanjih odpora v Evropi o problemu ideologije in spontanosti v rezistenci in v sekciji za moderno in sodobno zgodovino o političnih problemih svetovne vojne. Ob kongresu je izšla publikacija o jugoslovanski historiografiji med leti 1955 in 1965, pri kateri je v redakcijskem odboru in kot avtor tekstov sodeloval dr. B. Grafenauer. Dr. F. Gestrin je bil izvoljen za člana mednarodne komisije za zgodovino pomorstva.

V obravnavanem obdobju so se nadaljevali sestanki jugoslovanskih in italijanskih zgodovinarjev o problemih skupnega interesa iz dobe od 1860 do 1920. Sestanka od 21. do 24. maja 1962 sta se udeležila prof. Kos in prof. Zwitter, ki sta bila tudi na naslednjem sestanku od 3. do 6. septembra 1963 v Dubrovniku. Odbor je bil mnenja, da je problematika za Slovence tako pomembna, da bi moralo biti udeležencev iz Slovenije več in je bil pripravljen plačati stroške še za dva zastopnika društva. Kot tretji zastopnik društva se je tega sestanka udeležil še dr. J. Pleterski. Na četrtem sestanku od 28. septembra do 2. oktobra 1964 v Taormini sta sodelovala dr. F. Zwitter in dr. J. Pleterski. Društvo je sodelovalo tudi pri organizaciji udeležbe slovenskih zgodovinarjev na nekaterih mednarodnih simpozijih in kongresih (mednarodni kongres slavistov septembra 1963 v Sofiji, referent dr. B. Grafenauer, kongres za gospodarsko zgodovino 1965 v Münchnu, udeleženec dr. S. Vilfan, balkanološki kongres v Sofiji 26. avgusta do 1. septembra 1966 referenta dr. B. Grafenauer in dr. I. Voje).

ZDS je bilo soorganizator znanstvenega posvetovanja ob 25-letnici OF slovenskega naroda od 28. do 30. aprila 1966. V organizacijskem odboru sta društvo zastopala dr. J. Pleterski in dr. M. Mikuž. Društvo je tudi organiziralo sodelovanje slovenskih zgodovinarjev na nekaterih jugoslovanskih simpozijih.

ZDS se je tudi v zadnjih letih aktivno ukvarjalo z arhivskimi vprašanji, ki so za zgodovinarje izredno pomembni. Predstavniki društva so sodelovali na zborovanjih arhivarjev v Novem mestu, v Celju in v Kopru in na posvetovanjih, ki jih je organiziralo Arhivsko društvo Slovenije. Prek Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije je društvo posredovalo svoje mnenje o zveznem arhivskem zakonu, leta 1966 pa je poslalo sekretariatu za prosveto in kulturo svoje pripombe k osnutku republiškega zakona o arhivih in o varstvu arhivskega gradiva. V tem letu je odbor razpravljal tudi o slabem gmotnem položaju Mestnega arhiva. Posebno pozornost je društvo posvetilo vprašanju izvedbe arhivske konvencije z Avstrijo iz leta 1923. O tem problemu je razpravljal tudi občni zbor 10. decembra 1966, s katerega so udeleženci pozvali državni sekretariat za zunanje zadeve, naj vztraja na izvedbi pogodbenih obveznosti.

Člani ZDS so bili izvoljeni v svete vseh pomembnih arhivskih in muzejskih ustanov. V skladu s statutom Narodnega muzeja je odbor na seji 26. oktobra 1963 izvolil v muzejski svet dr. B. Grafenauerja, po izteku njegove mandatne dobe pa je bil na seji 23. aprila 1966 izvoljen za člana tega sveta dr. F. Gestrin. Na seji 2. junija 1965 je bil dr. F. Gestrin izvoljen tudi za društvenega zastopnika v svetu Mestnega arhiva.

Občni zbor 6. aprila 1963 je predlagal, da bi zgodovinarji redno poročali v revijah in v dnevnem časopisju o knjižnih novostih ter o pomembnih dogodkih z zgodovinskega področja. V tem pogledu so najbolj spremljali delo zgodovinarjev Naši razgledi, ki so objavljali poročila in ocene o simpozijih in o kongresih zgodovinarjev ter o pomembnih historičnih delih.

Novi zakon o društvih le-te zavezuje, da morajo vsako leto objavljati poročila o finančnem poslovanju ter pregled virov dohodkov. Ker bo po 26. členu novih pravil ZDS odslej ZČ objavljati redno tudi blagajniška poročila, iz katerih se bodo nadrobno videli običajni dohodki in izdatki društva, se v tajniškem poročilu omejujem le na nekaj sumarnih podatkov. 18. februarja 1962 je bil saldo društvene blagajne 415.292 din, 6. aprila 1963 je znašal 2.381.339 din, 31. novembra 1964 le 281.757 din, 9. decembra 1966 pa 2.313.258 din. Stanje blagajne ob občnih zborih ne kaže dejanskega finančnega stanja društva, ki se nenehno slabša. Ugodno stanje leta 1963 in 1966 je le navidezno. Društvo je tedaj že dobilo letno dotacijo za ZČ, ni pa zaradi zakasnitve v izidu še plačala stroškov. Najpomembnejši viri dohodkov so bile subvencije republiškega sklada za pospeševanje založništva za izdajanje ZČ, dotacije republiškega sekretariata za raziskovalno delo in visoko šolstvo oziroma sekretariata za prosveto in kulturo za administrativne stroške ter članarina. Največji izdatek so stroški za ZČ, znatno manjši pa za redno administrativno poslovanje, za organizacijo zborovanj in za druge akcije. Nadzorni odbor je na vseh občnih zborih izrekel blagajniku pohvalo za vestno vodenje blagajniških poslov.

Ob koncu naj poudarimo, da je v lanskem letu društvo praznovalo dvajsetletnico svojega obstoja. Od ustanovnega občnega zbora 9. novembra 1946 pa do XV. občnega zbora 10. decembra 1966 je društvo organiziralo 11 zborovanj slovenskih zgodovinarjev, sodelovalo na 4 kongresih zgodovinarjev Jugoslavije, od katerih je tretjega tudi organiziralo, organiziralo je sodelovanje slovenskih zgodovinarjev na treh mednarodnih kongresih za historične vede v Rimu, v Stokholmu in na Dunaju, izdalo je 18 letnikov ZČ in 14 letnikov Kronike, prizadevalo si je za izboljšanje pouka zgodovine na vseh stopnjah šol, ustanovilo je svojo knjižnico, sodelovalo pri urejanju perečih arhivskih in muzejskih vprašanj, organiziralo sodelovanje slovenskih zgodovinarjev na mednarodnih in jugoslovanskih znanstvenih posvetovanjih itd. S to bogato dejavnostjo je ZDS pomembno prispevalo k napredku zgodovinske znanosti na Slovenskem in uspelo povezati velik del zgodovinarjev, ki delujejo na pedagoškem ali znanstvenem področju.

Miro Stiplovšek

OCENE IN POROČILA

M. Ostravsky, **Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia**, Kärntner Museumsschriften 30 (geleitet von G. Moro), Klagenfurt 1965, str. 74.

Pod časovno precej neopredeljenim naslovom je avtor v razpravi zajel predvsem obdobje reformacije. Zato bi bilo vsekakor prav, da bi vsebina dobila večji odsev tudi v naslovu razprave. Že prvi prispevek (Die kirchliche Verhältnisse in Patriarchate Aquileia im XV. und zu Beginn des XVI. Jahrhunderts) poseže v čas začetkov reformacije in ga moramo oceniti kot uvod v nadaljnje razpravljanje. Poleg kratkega historičata te za slovensko zgodovino važne cerkvene enote je avtor zlasti obširno opisal njeno organizacijsko strukturo. Zaustavil se je zlasti na organizacijskem razvoju arhidiakonotov in njihovih vlogi v cerkveni upravi na slovenskem delu patriarhata, tudi v odnosu do patriarha. Avtor ni šel mimo političnih momentov, ki so vplivali na razvoj oglejskega patriarhata kot svetne in duhovne, torej cerkvene enote. Tako je dovolj prostora dobila tudi ustanovitev ljubljanske škofije, za katero pa, avtor na podlagi že znanih virov trdi, da je bila formalno vendarle podrejena oglejskemu patriarhu (cf. Miklavčič, Grafenauer). Poudarek poglavja pa je vendar na verskem življenju in razmerah v XV. in začetku XVI. stoletja. Pri tem je avtor živo opisal zlasti pojave verskega čustvovanja in njegove zunanje manifestacije pri slovenskem kmečkem ljudstvu, začetke sekt, a na drugi strani zlorabe v cerkvi in duhovniških krogih. Premalo pa se je pri tem poglobil v celotno družbeno analizo, iz česar, po mojem mnenju, izvira tudi deloma nepravilen, vsekakor pa nejasen prikaz štihtarjev.

Težišče dela so osrednja štiri poglavja (Zur Reformation in Kärnten, Die Reformation in Krain, Die Reformation in Görzer Gebiet, Die Reformation in Triest), v katerih avtor prikazuje po zgodovinskih deželah razvoj in širjenje reformacije na slovenskem delu patriarhata z izjemo Sp. Štajerske v glavnem do viška reformacije. Pri kronološkem opisu širjenja nove vere na Koroškem je avtor na podlagi novih virov iz nadškofijskega arhiva v Vidmu (Udine), tako npr. poročila z naslovom Visitatio Plebana in Valle Gillia, dal jasnejšo sliko širjenja reformacije med slovenskimi kmeti v Ziljski dolini in okolici Beljaka. Ko je ta leta 1563 že močno protestanski, je po nekem poročilu velik del slovenskih kmetov v njegovi okolici še zvest katoliški veri. Po zgoraj navedenem viru pa je Ziljska dolina in beljaška okolica postala že pretežno protestantska. Od 28 fara na tem področju jih je 15 že bilo v rokah predikantov, osem so jih še držali katoliški župniki, a v preostalih petih so bili duhovniki sumljivi. Do tega časa, tj. do leta 1569, je bilo na zahtevo celovškega predikanta Martina Knorra zaradi številnega slovenskega prebivalstva uvedeno v mestu tudi slovensko protestantsko bogoslužje (prvi pomožni, slovenski predikant je postal J. Hočevar, za njim A. Leban in nato G. Fašank). Poglavje o širjenju protestantizma na Kranjskem ni samo najboljše, marveč tudi najbolj družbeno poglobljen prikaz tega procesa. Avtor se je pri tem povsem nalonil na predhodno literaturo. Posebno pozornost je posvetil širjenju nove vere v mestih, manj strnjeno pa je sledil temu procesu na podeželju. Kot središčno osebnost reformacije na Kranjskem je postavil v ospredje P. Trubarja in temu primerno obširno opisal tudi njegovo dejavnost in delo, tudi knjižno delo. Avtorjeva kritična ocena števila protestantov v Ljubljani ob višku reformacije je vsekakor mnogo bliže resnici, kakor ocena Loescheja, ki jo zavrača (str. 53).

Pregledno je opisano širjenje reformacije na Goriškem, kjer razen v Gorici in Rihemberku (Braniku) ni bilo samostojnih protestantskih občin. Poleg dejavnosti P. Trubarja in P. P. Vergerija je v poglavju posebej poudarjena za širjenje protestantizma negativna vloga političnih sil (Benečanov, Habsburžanov), ki sta zavirali večji razvoj reformacije v tej obmejni pokrajini. Poglavje o reformaciji v Trstu je med vsemi štirimi prikazi najšibkejše. Avtor se je omejil predvsem na dobo škofa Bonoma in njegovega naslednika Jožefiča (Živkovića) — po rodu Rečana, ki je že bil senjski škof. Ta je moral že v kratkem času po imenovanju za tržaškega škofa (1549) zapustiti mesto zaradi svojega reformatorskega prepričanja. Poznejšega obdobja se je avtor dotaknil le v kratkem odstavku.

Zadnji, najkrajši prispevek (Kardinal Nikolaus von Kues und die Rechte der Bischöfe von Brixen über die Propstei Veldes [Bled]) nekako izstopa iz celote in bi ga mogli imeti za dodatek. V njem je avtor opisal spor za cerkveno oblast nad cerkvijo na blejskem otoku in za pravico imenovanja tamkajšnjega prošta. Najprej med briksenskim škofom, ki je dotlej imel te pravice, in oglejskim patriarhom; spor, ki se je vlekel okoli srede XV. stoletja, se je zaključil leta 1459 z zmago Briksna. Toda že nekaj let pozneje (1434/65) je nad blejskim otokom izvajal jurisdikcijo prvi ljubljanski škof Lamberg. Nove pravice ljubljanskega škofa je priznal novi briksenski škof, ki je nasledil Kuesa, šele leta 1471. V času reformacije se je spor za jurisdikcijo nad cerkvijo na blejskem otoku med ljubljanskim in briksenskim škofom obnovil in se je do kraja rešil v korist ljubljanske škofije šele leta 1688.

Razprava daje predvsem dovolj dober pregled širjenja reformacije v slovenskem delu patriarhata brez Sp. Štajerske. Avtor se je pri tem praviloma držal kronološkega principa pri vsaki deželi posebej. Delo je napisal predvsem na podlagi številne literature, med drugim tudi slovenske, ki jo je, kar se vidi iz vsebine, tudi res uporabljal in ne le citiral. Pritegnil pa je k obravnavi, kakor že omenjeno, tudi nove vire, ki jih je črpal v arhivih v Vidmu (Udine), Gradcu in Ljubljani. Z njimi ni samo bolje osvetlil posamezne že znane dogodke, marveč je v naše poznavanje reformacije prispeval več novosti. Avtor je svoje delo opravil dovolj vestno in so njegovi podatki, povezave dogodkov in kronološka razvrstitev v glavnem točni in se nanje lahko zanesemo. Vendar je avtor na nekaterih mestih neprecizen ali vsaj ne dovolj izčrpen. To se je zgodilo predvsem tam, kjer ni pritegnil v obravnavo celotno ali vsaj temeljno literaturo in ni tudi v zadostni meri izkoristil novih objavljenih virov. Tak je vsekakor že omenjeni primer z opisom in oceno štiftarjev, pri katerih avtor ne razlikuje dvoje ločenih faz razvoja (str. 26, zlasti op. 126). Prav tako moremo sem šteti opis širjenja protestantske oblike maše na Koroškem, kjer ni upoštevan podatek iz dela M. G. Christalnicka, enega najvidnejših predikantov na Koroškem. V delo so se vrinile tudi nekatere stvarne in tiskarske napake, ki naj jih tu — vsaj poglobitve — navedem, da se ne bi eventualno ponavljale. Tako na str. 12, op. 36 moti oznaka škofij v Istri južno od koprške škofije kot škofije v italijanskem delu patriarhata. Pod sliko na str. 25 in v op. 119 na str. 24 je avtor fresko iz cerkve sv. Primoža nad Kamnikom napačno postavil v cerkev Kamnik oziroma pri Kamniku. Tudi ni poznal najnovejše ugotovitve F. Steleta (Rezultat čiščenja fresk pri sv. Primožu nad Kamnikom, Varstvo spomenikov 9 (1962/64, str. 47 sl.), po kateri je fresko datiral v leto 1504 in ne 1520. Nepravilno je avtor po J. Rosolenzu prevzel trditev, da je bil M. Klombner prvi, ki je pred 56 leti seznanjal Ljubljancane s protestantskim naukom. Ne dejstvo in ne časovna razlika ne odgovarjata resnici. Tudi je sicer vloga Klombnerja nekoliko preveč poudarjena (str. 40 op. 9). Stanovska šola v Celovcu je bila ustanovljena pač leta 1563 in ne 1553, kar je tiskarska napaka (str. 36). Enakega značaja je napaka pri letnici izdaje prve slovenske knjige na str. 44, ki je postavljena v leto 1551, čeprav je le nekoliko nižje letnica 1550 pravilna.

Delo moremo oceniti kot dober prispevek poznavanju reformacije na slovenskih tleh in ne le zgolj cerkvene zgodovine na ozemlju oglejskega patriarhata.

Ferdo Gestrin

Toussaint Hočevar, **The Structure of the Slovenian Economy, 1848—1963.** New York 1965 (Studia Slovenica, V). — 277 strani.

Naš rojak Hočevar je do sedaj napisal nekaj precej aktualnih del s področja gospodarske zgodovine. Mišlim, da je prav, če jih omenim in o eni tudi obširneje poročam (cit. »Struktura«).

Še prej pa nekaj besed o piscu. Bil je rojen leta 1927 v Ljubljani in je v času od 1945 do 1946 študiral na tukajšnji univerzi, od leta 1946 do 1951 pa na innsbruški univerzi; tu je tudi promoviral za doktorja ekonomskih znanosti. Med leti 1952 in 1953 je obiskoval na čikaški univerzi postdoktorski seminar, nakar je predaval ekonomske znanosti najprej na collegu v Aberdeenu, potem pa od leta 1960 do 1966 na collegu v Keuka Parku, N. Y. Prav v tem času je objavil »Slovenia's Role in Yugoslav Economy«, Columbus, Ohio, 1964 (Slovenian Research Center) in citirano »The Structure...« Dva semestra v letih 1964/1965 je predaval tudi na ekonomski fakulteti ljubljanske univerze. Predavanja, ki jih je potem publiciral, so dobila naslov »Mednarodne finance«, Ljubljana 1965 (izd. ekonom. fakulteta lj. univerze). Sedaj je Hočevar docent na floridski državni univerzi, kjer se je glede strokovnega dela osredotočil prvenstveno na preučevanje mednarodnega gospodarstva, še posebej mednarodnih financ. Poleti 1967 je objavil razpravo o portoroški konferenci.

V knjigi »Slovenia's Role« je avtor na kratko obdelal našo sodobno gospodarsko problematiko, vendar se je na več mestih opiral tudi na podatke iz preteklih desetletij. Zavedajoč se, da je sodobnost rezultat celotnega historičnega razvoja in da zato sodobnosti ne moremo dobro doumeti brez znanja zgodovine, je Hočevar napisal še knjigo »Struktura slovenskega gospodarstva 1848—1963«.

Avtor je formalno razdelil »Strukturo« na 17 poglavij. Prvih šest poglavij je namenil historiatu slovenskega gospodarstva v času habsburške monarhije od predmarčne dobe dalje, nadaljnja štiri poglavja je odmeril obdobju med obema svetovnjima vojnama, medtem ko je obdelal Slovenijo po osvoboditvi v sedmih poglavjih. Za manj kot 50 let najnovejše zgodovine, to je, za čas od prevrata do leta 1963 je porabil pisec 150 strani besedila, skoraj 80 let trajajočemu razvoju v okvirih habsburške monarhije pa je namenil 117 strani. Omenjeno razmerje v taki in tako zasnovani »Strukturi« se nam zdi dokaj pravilno, čeprav takoj opazimo, da je Slovencem v stari Jugoslaviji posvečenih pre malo strani v primeri s Slovenci v novi Jugoslaviji. Iz tega moremo sklepati, da piscu ni šlo toliko za to, da temeljito poda historiat v širšem smislu te besede, kolikor bolj za to, da izlušči iz vsega dogajanja določeno vrsto konkretnih silnic in da se jih loti bolj na moderni analitični način kot pa na običajni dokaj deskriptivni način. V neki določeni meri gre torej avtorju za to, da poskusi odgovoriti na vprašanja, ki si jih postavi že v uvodu na strani 10: Koliko naj razvito področje (sc. Slovenija) prispeva za manj razvite kraje (sc. v Jugoslaviji)? Ali moremo pospešiti razvoj nerazvitih krajev, ne da bi zavirali napredek razvitejših krajev? Katere kriterije naj uporabimo za investicije v razvita in nerazvita področja, da bi v največji meri povečali narodni dohodek? Koliko nerazvita področja ovirajo razvita področja pri vključitvi v glavne tokove svetovnega gospodarstva? — Ker so že vprašanja precej specialna, so seveda tudi odgovori taki, čeprav si mora zgodovinar zastavljati tudi še drugačna vprašanja. Že če samo površno prelistamo na primer časnike iz medvojne dobe, dobimo kar dober pregled problemov, ki jih bomo morali še temeljito obdelati, postavim fiskalno, investicijsko, budžetno in industrializacijsko politiko države, vpliv kraha zlasti avstrijskih bank po letu 1930 na spremembo strukture slovenskega bančništva in industrije, posledice sankcij proti Italiji v etiopski vojni, pritegovanje slovenskega in jugoslovanskega gospodarstva v načrte ekonomike nacistične Nemčije — itd.

Ker avtor iz objektivnih razlogov ni mogel študirati virov (predvsem arhivskega gradiva banovine v Ljubljani in raznih ministrstev v Beogradu), temelji njegovo delo predvsem na literaturi, dosegljivi njemu v tujini. Prav zato pogrešamo v seznamu literature nekaj zelo dobrih knjig s tega področja.

Kljub temu moramo priznati, da so Hočevarjevi prijemi pri podajanju problemov in njihovih rešitev precej originalni in pogosto polni novosti. Prav to daje knjigi takšno vrednost, da jo postavlja precej visoko v bibliografiji zadevne ekonomskohistorične literature. Ima močne poteze sinteze ali pregleda, vendar pa ji za resnično sintezo manjka določena zanesljiva linija popisovanja oziroma podajanja strukture in njenih sprememb v času in prostoru. Zlasti pri nekaterih poglavjih, ki zadevajo XIX. stoletje, dobimo vtis, da so ta poglavja precej parcialne študije. Zanesljiva linija popisovanja bolj izstopa pri analiziranju obdobja med obema vojnama, vsekakor pa je najjasnejša pri podatkih za čas po osvoboditvi. Pri vsem delu je uporabljal statistično gradivo, toda za XIX. stoletje precej manj kot pa za XX. stoletje.

Pojem strukture obsega seveda tudi premike med lastniki kapitala, ki se je investiral v podjetja na slovenskem narodnostnem ozemlju. Zato moramo močno poudariti, da je prav predmarčna doba (1815—1848) tisti čas, ko se je vidneje izoblikovala vloga treh mest in njihovih kapitalov, mest, ki so imela glede investicij ter organizacije trgovine, industrije, rudarstva in bančništva dolga desetletja vodilni položaj: po eni strani tržaškega kapitala, po drugi strani dunajskega kapitala, po tretji strani kapitala domačih ljubljanskih grosistov.

Odnos med temi tremi kapitali se je seveda spreminjal. V desetletjih po marčni revoluciji leta 1848 je kazal tržaški kapital vse manj elana, nasprotno pa sta izpričala velike ambicije dunajski in ljubljanski kapital, vsak seveda v mejah svojih zmogljivosti. Pač pa je posegal tržaški kapital na slovensko ozemlje že v terezijanskem času; domači kapital bi se mogel prav od tega časa dalje krepiti hitreje, če bi mu država nudila več pomoči. Samo en primer: Manufakturistu-tujcu Thysu, ki se je naselil v Celovcu, je država dala 100.000 fl subvencije, drugim slovenskim podjetnikom pa vsem skupaj komaj kaj več kot polovico te vsote. Seveda bo treba še raziskati, koliko gre tu za zavestno investicijsko politiko države in koliko le za posebno obliko zvez z dvorom (Thys je prišel v Avstrijo na sugestijo dvora in na povabilo oblasti!). Sicer se je pa do likvidacije Ilirskih provinc tudi privatni dunajski kapital bolj malo navduševal za investicije v podjetja na slovenskem narodnostnem ozemlju.

Kmalu po marčni revoluciji je pričela država prodajati rudnike na slovenskem ozemlju (zaradi vpliva gospodarskega liberalizma). Ta poteza je menjala strukturo investicij. Precej te državne lastnine so pokupili tudi domačini; ker niso zmogli investicij, ki so jih terjali rudniki, so kmalu pričeli še sami prodajati entitete in to predvsem dunajskemu privatnemu kapitalu.

Tretjič v moderni zgodovini slovenskega naroda se je odločilno menjala struktura kapitala, angažiranega na tem ozemlju, v sedemdesetih in v začetku osemdesetih let XIX. stoletja (šablonsko rečeno: v času od okoli leta 1870 do okoli leta 1885). Vsekakor bi moral Hočevar ta zelo važni moment bolj poudariti in analizirati. Ne zanikamo, da tega ni storil, hočemo le reči, da je z vmesnimi odstavki razbil in zato nekoliko zabilisal to pomembno dogajanje. Pozna njegovo bistvo, toda tu bi moral biti bolj zgodovinar-sintetik kot pa ekonomist. Kajti čas od okoli leta 1870 je bil čas koncentracije manjših podjetij v večje delniške družbe, je obdobje ustanavljanja bank — z vse močnejšo udeležbo neslovenskega kapitala. Šele v tej dobi je v res veliki in odločilni meri pričel dotekati dunajski kapital, z njim vred pa prek Dunaja francoski kapital (tudi ta v vse večji meri). Zato je v splošnem slovenski kapital vse bolj zaostajal za razvojem.

V obdobju od 1919 do 1940 sta pomembna dva momenta: prvi je krepitev domačega kapitala zaradi rezultata, ki ga je pokazal konec prve svetovne vojne, drugi je okrepitev domačega kapitala kot posledica velike svetovne gospodarske krize, točneje rečeno posledica bankrotiranja vrste avstrijskih bank in industrij (udeležbe le-teh so bile prodane ali kako drugače predane domačemu kapitalu). Kljub temu se Slovenci niso bistveno približali idealu o gospodarsko samostojni enoti. Sicer pa je vprašanje investicij tujega kapitala v gospodarstvo Jugoslavije in s tem Slovenije v citiranem dvajsetletju vprašanje, ki še ni do

kraja znanstveno preučeno. Zato še vedno nepopolno poznamo politiko investiranja bodisi privatnega bodisi državnega kapitala, bodisi domačega bodisi tujega kapitala v podjetja nerazvitih predelov stare Jugoslavije. Finančno šibke države, ki niso zmogle vse domače gospodarske dejavnosti same financirati, niso bile nenaklonjene udeležbam tujega kapitala v njihovem gospodarstvu, čeprav so se seveda s tem via facti izpostavljale nevarnosti političnega vmešavanja tujine v domače razmere. Toda dejstvo je, da stara Jugoslavija ni simpatizirala z inflacijsko politiko v svojem gospodarstvu.

Prav tako še nimamo zanesljivega pregleda o tem, kakšno gospodarsko politiko so uvedli okupatorji (Nemci, Madžari, Italijani), to je, kaj so podržavili, kaj so izročili svojemu privatnemu kapitalu, kaj so prepustili podjetnikom slovenskega rodu. — Šele osvoboditev je realizirala princip totalnega izrinjenja tujega kapitala iz naših bank in podjetij.

H konkretnemu Hočevarjevemu tekstu imam še nekaj formalnih pripomb:

V 1. poglavju, ki ima naslov Industrijska revolucija, so netočnosti pri kronologiji ustanavljanja nekaterih tovarn, ukinjanja peči na volka, podrobnostih v steklarstvu itd. Toda teh pomanjkljivosti ni zagrašil Hočevar, pač pa literatura, na katero se je naslanjal. Danes vemo že marsikaj bolj eksaktno.

V 5. poglavju, ki ima naslov Narodnost in gospodarski razvoj, so stavki o Samu, krščanstvu, Trubarju, prosvetljenstvu itd. za nas v domovini morda odveč. Čeprav so izvajanja zanimiva, smo mnenja, da ne bi bilo treba seči tako daleč nazaj v knjigi, ki se sicer ukvarja z novejšo gospodarsko zgodovino. To lahko opravičimo samo z dejstvom, da je tekst pisan v tujini in je zato namenjen predvsem tujcem. Za nas bi bilo dovolj, če bi pisec nekoliko širše formuliral program Zedinjene Slovenije iz leta 1848, saj je konec konca ta program rezultat konkretnega historičnega razvoja.

Diskutirati se more tudi o Hočevarjevem poimenovanju posameznih obdobj. Naš naslov »Slovinci v avstrijski eri kapitalizma« se časovno skoraj docela krije z avtorjevo »Franc Jožefovo ero«. V bistvu pa je razlika znatna! Gospodarske zgodovine Slovencev — pa tudi monarhije v celoti — nikakor ne moremo poimenovati kar z vladanjem določenega monarha, ker kronologija vladarjev pač nima nobene konkretne zveze z gospodarskim razvojem v državi. — Tudi naša naslova »Slovinci v jugoslovanski eri kapitalizma« oziroma »Slovinci v socializmu« se časovno točno ujemata s Hočevarjevo »Prvo Jugoslavijo« oziroma z njegovo »Drugo Jugoslavijo«. — Torej je tudi tu jasno, da moramo gospodarsko zgodovino cezurirati predvsem z ekonomskohistoričnimi pojavi, ne pa s političnimi ali vojaškimi dogodki, čeprav se seveda kaj pogosto primeri, da se prvo precej dobro sklada z drugim. Gre za spremembe v strukturi gospodarstva, ne za zunanje dogodke!

Za zaključek: vsekakor moramo izid Hočevarjeve »Strukture« pozdraviti. Poleg tega, da nam je avtor dal delo z močno sintetično potezo, nas je istočasno seznanil z nekaterimi modernimi prijemi obravnavanja gospodarske zgodovine. Kot ekonomist je gotovo pokazal velik smisel za zgodovino, za zgodovinsko podajanje najvažnejših gospodarskih problemov. Upajmo, da bo tudi pri nas sodelovanje historikov in ekonomistov dalo v dostopni bodočnosti podoben rezultat, namreč sintezo slovenske gospodarske zgodovine.

Jože Sorn

Herbert Steiner: **Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889, Beiträge zu ihrer Geschichte von der Gründung des Wiener Arbeiterbildungsvereines bis zum Einigungspartei in Hainfeld, Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich 2**, Dunaj Europa Verlag 1964, VIII + 308 str.

Steinerjeva Zgodovina delavskega gibanja v Avstriji je izšla kot druga publikacija v zbirki Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich. Od leta 1958, odkar obstaja to

»delovno združenje«, sta izšli še dve drugi tehtni monografiji, in sicer Hansa Mommsena *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage in habsburgischen Vielvölkerstaat I*, 1963, in Rudolfa Necka zbirka virov *Arbeitserschaft und Staat im ersten Weltkrieg 1914—1918*. (A: Quellen) 1. Der Staat (1. Vom Kriegsbeginn bis zum Prozess Friedrich Adlers August 1914 — Mai 1917) Dunaj, Europa Verlag 1964, XL + 331 str., kot tretja knjiga *Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich*. V načrtu je nadaljevanje Mommsenove monografije o nacionalnem vprašanju, drugi del Neckove zbirke dokumentov in pa posamezne študije o delavskem gibanju kot npr. krščansko socialno delavstvo, delavstvo v revoluciji leta 1848, zimmerwaldska konferenca idr. Poleg tega mislijo izdati tudi monografije o posameznih voditeljih socialne demokracije (Adler, Bauer, Renner). Solidnost prvih edicij nam daje upanje, da bo to delo tudi v nadaljevanju tako plodno.

Herbert Steiner je v obsežni monografiji obdelal delavsko gibanje od zakona o društvih 1867 do zedinjevalnega kongresa v Hainfeldu, torej obdobje, ki ga Viktor Adler imenuje »Heldenzeit« delavskega gibanja, saj je bila to doba velikih političnih in gospodarskih bojev, ideoloških nasprotovanj in organizatoričnega drobnega dela, kar je vse bilo temeljni kamen širokega masovnega gibanja, ki je nastalo po hainfeldskem kongresu. Čeprav je delo izšlo šele leta 1964, je bilo oddano že leta 1959 in je literatura, zlasti češka, upoštevana le do tega leta. Sploh odlikuje avtorja široko poznavanje literature, zlasti nemške in češke, razen tega pa v manjši meri madžarske in tudi slovenske ter hrvaške. Zelo mnogo novega je našel avtor v arhivih, predvsem v arhivu notranjega ministrstva in v deželni arhivih posameznih dežel cesarstva. Literatura, arhivi in obširno časopisje so avtorju omogočili, da je njegovo delo kvaliteten napredek od Brüglöve še vedno standardne *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*.

Seveda pa nas bolj zanimajo mesta, ki se tičejo slovenskega deleža v delavskem gibanju. Reči je treba, da v tako široko zasnovanem kontekstu ne moremo pričakovati mnogo o slovenski socialni demokraciji, ki je bila tedaj še v začetkih. Pri vsem tem pa slovenski delež le ni, vsaj hote, zapostavljen. Največ se omenja delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. To področje pa je v slovenskem historičnem obravnavanju delavskega gibanja tudi najbolj neobdelano. Posamezna močnejša delavska središča, kot Maribor in Celje, so sicer res bila pod močnim nemškim vplivom, vendar je bil tudi slovenskega delavstva precejšen. Preučevanje arhivalij na Dunaju in zlasti v Gradcu bi gotovo dalo lepe rezultate. Ob branju Steinerjeve knjige ima človek namreč le vtis, da je bilo delavsko gibanje na slovenskem ozemlju Štajerske močnejše in bolj razgibano kot na Kranjskem, pa čeprav je bilo to gibanje manj slovensko. Tako navajajo Steiner podatke po genfskem Vorbote, da je bilo že februarja 1869 v Mariboru in Zeltwegu z okolico okrog 1500 članov socialdemokratskih društev (Steiner, n. d., str. 43 in 44). Tudi kar se časopisja tiče, bi mogli reči, da je bilo delavstvo na Štajerskem z njim bolj seznanjeno kot na Kranjskem; tako je v Mariboru 1885 izšlo 7 števil radikalnega lista *Arbeit*, ki je nato izhajal v Gradcu. Pomemben list radikalne struje *Radikal* iz Libereca je bil tudi na abonentski listi delavskih društev Maribora in Celja (Steiner, n. d., str. 245—250). Zanimiv je podatek, ki ga doslej v slovenski zgodovinski literaturi še nisem zasledil, da je bil v prvem delavskem izobraževalnem društvu na Dunaju izvoljen v odbor na prvih volitvah društva 24. decembra 1867 tudi Slovenec Jožef Blazinčič (Steiner, n. d., str. 8 in Brügel: *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*, 1. zv., str. 100). To utemeljuje Steiner s tem, da je društvo v nasprotju z nemškim liberalizmom stalo na stališču internacionalizma in je bil v društvu izvoljen tudi Ceh Muska (ibid.). Čeprav v našem delavskem gibanju o Blazinčiču ni sledu, bi bilo vredno raziskati njegovo delovanje, če ni ta izvolitev le kratka epizoda v njegovem življenju. Tudi notranji spori v strujah socialdemokratov (afere Oberwinder, Tauschinsky) so močno odmevali v delavskih društvih na slovenskem narodnostnem ozemlju Štajerske. Samo nekatera imena, ki jih omenja Steiner (npr.

Kavčič, Potisek, Tanko), kažejo na slovensko narodnost in govore, da so bili slovenski delavci v štajerskem delavskem gibanju na vidnih mestih.

Knjiga vsekakor zasluži branje in nas spet opomni, naj začnemo s kompleksnim obravnavanjem delavskega gibanja na našem narodnostnem ozemlju.

Franc Rozman

Ivo J., Lederer, **Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in frontiersmaking.** New Haven and London, Yale University Press, 1962. Str. XVI + 351.

Monografija profesorja, univerze v Yale (ZDA) **Iva Ledererja** kompleksno zajema okoliščine nastanka jugoslovanske države med prvo svetovno vojno in po njej, predvsem z vidika razmejitve s sosednimi državami na pariški mirovni konferenci in tja do Rapalla. O knjigi je pri nas napisal odlično recenzijo že **Dragovan Šepić** (JIC 1964 št. 2, str. 105—110), zato njegovih ugotovitev in opozoril tukaj ne bomo ponavljali in bo naš prikaz **Šepićevo** recenzijo skušal le dopolniti. Medtem je **Ledererjeva** knjiga izšla tudi v italijanskem prevodu s posebnim uvodom, ki ga je napisal znani italijanski zgodovinar, specializiran za odnose z Balkanom, **Angelo Tamborra** (La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo 1919—1920. Introduzione di Angelo Tamborra. Milano, Edizione Il Saggiatore, 1965). Recenzijo **Elija Apiha** najdemo v reviji »Trieste«, XIII, Nr. 72, marec-april 1966.

Lederer se je naslonil malodane na vso dosedanjo literaturo o predmetu (z izjemami, ki nanje opozarja **Šepić** in ki bi jim dodali vsaj še **A. Prepeluhove** »Pripombe k naši prevratni dobi«), posebno tehtnost pa je delu dal s črpanjem iz nekaterih arhivskih virov. A vendar, čeprav je raziskoval v arhivih treh držav (ZDA, Italija in Jugoslavija), v nobeni izmed njih **Lederer** ni gradiva do konca izčrpal. Tako izvira glavnina njegovih arhivskih podatkov iz Jugoslavije, toda ne, kot bi kdo pričakoval, iz arhivov srbske, pozneje jugoslovanske vlade, ampak iz fonda Jugoslovanskega odbora oz. Trumbičevega arhiva, ki se hrani v Zagrebu. Beograjski arhivi niso upoštevani. Izraba gradiva iz ameriških in italijanskih arhivov je fragmentarna in časovno omejena na leta vojne, medtem ko se za čas od pariške mirovne konference do rapalske pogodbe omejuje v jadranskem vprašanju skoraj dceela le na publicirane ameriške in italijanske dokumente (glede na širokopotezno objavljanje dokumentov ZDA, je podoba ameriške politike vseeno dokaj celovita). Pomembni so podatki iz arhiva ameriške delegacije »Committee on Rumanian and Yugoslav Affairs« (1919—1920), ki pa se ne nanašajo na jadransko vprašanje, temveč na razmejitve z Avstrijo, Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo. Ker je največji del knjige posvečen jadranskemu vprašanju, nastaja nekakšno neravnovesje v porabljenem gradivu in so cela poglavja, predvsem tista za čas po septembru 1919, napisana skoraj izključno na jugoslovanskem, zagrebškem gradivu. Tako dobiva knjiga v marsičem značaj monografije o delu jugoslovanske delegacije, medtem ko ostaja prikaz širšega snovanja drugih faktorjev okrog posameznih mejnih vprašanj, predvsem Italije v jadranskem vprašanju, z redkimi izjemami v okviru že znanih podatkov iz literature.

Iz prvih dveh poglavij, namenjenih jugoslovanskemu gibanju med prvo svetovno vojno in pa sestanku Jugoslavije, naj opozorimo na odlomek iz dveh memorandumov ameriškega zunanjega ministra Lansinga predsedniku Wilsonu, ki utemeljuje podporo gibanju narodov v habsburški monarhiji (30. maja in 25. junija 1918): »Predvsem moramo biti popolnoma odkriti sami s seboj in moramo priznati, da je vse dotlej, dokler je obstajala kakšna možnost za posebni mir z Avstro-Ogrsko, bilo pametno in primerno, da tak mir poskušamo doseči, kljub temu, da bi to bilo v nasprotju s pravičnimi zahtevami narodov znotraj monarhije.« Ko pa so se ti poskusi ponesrečili, »je postalo potrebno revidirati takšno politiko... Moje mnenje je, da moramo — predvsem kot ukrep v voj-

skovanju, pa tudi zato, ker je to pametno in pravično za prihodnost — spod-
bujati na vse možne načine nacionalne želje teh narodov. Če bi bilo potrebno,
bi zagovarjal, da pojdemo tako daleč, da jim obljubimo samostojnost... če jih
to lahko navede k uporabi proti Avstro-Ogrski, ki je čisto pod nemškimi vplivom» (str. 34—35). — Zanimiva je tudi **Ledererjeva** sodba o majniški deklaraciji,
ki da je »v okoliščinah maja 1917 pomenila pogumno dejanje, ki so ga
na vseh straneh razumeli kot klic k orožju v imenu jugoslovanstva« (str. 25).

Lederer dobro opaža pomembnost jugoslovanskega gibanja pri Slovencih,
Hrvatih in Srbih v monarhiji, čeprav se v to problematiko ne pogloblja. Odtod
pač trditev, da je ideja neodvisne jugoslovanske države po majniški deklaraciji
širila večinska stranka na Hrvaškem, hrvatsko-srbska koalicija, katere
popularnost, da je naraščala od srede leta 1917 naprej (str. 43).

Podobne neutemeljene domneve ima **Lederer** tudi o razmerah v deželah
nekdanje monarhije ob njenem razpadu in neposredno po premirju z Avstrijo.
Tu živi v predstavi, da so italijanske, z druge strani pa »neregularne slovensko-
hrvaške enote« drvele proti Ljubljani in da je neogibni oboroženi spopad
rešilo le nekaj enot srbske vojske pod poveljstvom polkovnika Simovića, »ki
so se razširile skupaj z neregularnimi slovenskimi in hrvaškimi četami čez
Štajersko in Koroško«, Simović pa da je poslal oddelek srbske vojske v Ljub-
ljano, ki je tja prispela pred Italijani in tako preprečila italijansko zasedbo
(str. 57). O premirju z Avstrijo in Ogrsko (3. in 13. novembra 1918) pa pravilno
ugotavlja, da je bilo nepopolno v marsikakem pogledu: potegnili je nejasne
demarkacijske črte v Albaniji, Banatu, Koroškem in Štajerskem (v obeh
slovenskih deželah takšne črte niti bilo ni!), ni poskrbelo za primerno ko-
ordinacijo politike med generalom Diazom in Franchet d'Espereyem in je tako
omogočilo Italijanom največjo svobodo, da delajo izključno za svoje nacio-
nalne, ne pa skupne, medzavezniške cilje. »Premirje v Villa Giusta... ki je bilo
naslonjeno na politične premise londonskega pakta, si je že vnaprej prilastilo
nalogo mirovne konference.« (Str. 58—59). V tej zvezi **Lederer** razčleni Wil-
sonovo politiko do priznanja londonskega pakta. Pomemben je tudi njegov
prikaz medzavezniške diplomatske aktivnosti ob italijanski zasedbi jadranskih
dežel in učinka Focheve solucije, ki je odvrnila popolno zavezniško zasedbo
jugoslovanskih dežel nekdanje monarhije. Iz te problematike je **Lederer** opo-
zoral tudi na dokument, ki govori, da je Sonninova politika, potem ko se ni
posrečilo z vojaško zasedbo preprečiti ustanovitev jugoslovanske države, prešla
na podtalno, agenturno akcijo, ki naj bi dosegla razpad Jugoslavije na osnovi
zaostrovanja razrednih in nacionalnih nasprotij v novi državi (Badogliev
načrt 13. decembra 1918). Po **Ledererjevem** prepričanju je Badogliev načrt bil
tudi v resnici izveden, vendar brez pričakovanega uspeha (str. 71—75).

O novostih, ki jih **Lederer** objavlja iz jugoslovanskih arhivov, naj samo
pripomnimo, da je iz teh virov, zlasti iz zagrebških, bilo v zadnjih letih že
veliko objavljenega, posebno v delih **B. H. Krizmana**, a da vse to z vidika
slovenskega zgodovinarstva še ni pregledano. Tega dela seveda ne moremo
opraviti ob **Ledererjevi** knjigi, katere velika odlika je ravno to, da je nova
odkritja jugoslovanskih, v prvi vrsti hrvaških zgodovinarjev, predstavila med-
narodni znanosti.

Kaže se potreba enkrat posebej proučiti takratno vprašanje jugoslovansko
italijanske meje tudi z vidika, kako so razne črte oziroma razmejitevni pred-
logi potekali po slovenskem ozemlju. Osredenje vsega zanimanja na problem
Reke oziroma na razmejitve v Istri in Dalmaciji, potem ko je aprila 1919
vprašanje Trsta »po skupnem molčečem soglasju... stopilo v ozadje« (**Lederer**,
str. 187), je pustilo na slovenskem sektorju stvari nepojasnjene. To velja že za
potek črte londonskega pakta, ki jo **Lederer** na slovenskem območju zmotno
enači kar z rapalsko mejo. Tega pa mu ni mogoče niti preveč zameriti, če to
danes delajo celo slovenski avtorji, npr. **Janko Jeri** na zemljevidu v knjigi
»Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni«, Ljubljana 1961! Ponatis origi-
nalnega zemljevida jugoslovanske delegacije v Parizu pri **A. Prepeluhu** (pri-
pombe k naši prevratni dobi) menda še ni pozabljen? Nadalje nimamo nobe-

nega zemljevida, ki bi pokazal črto naših izhodiščnih mejnih zahtev na zahodu. V kritični izdaji zapisnikov delegacije SHS (B. Krizman in B. Hrabak, Beograd 1960) najdemo na zemljevidu jugoslovanskih teritorialnih zahtev na zahodu samo tako imenovano črto generala Pešića, ki vključuje celotno področje ob južnem teku Soče, torej tudi furlansko Gradiško in s tem bralca zavaja v zmotu. **Lederer** sam v besedilu sicer pravilno ugotavlja, da jugoslovanska delegacija Tržiča (Monfalcone) ni zahtevala (str. 103), na priloženem zemljevidu pa svoje ugotovitve ni upošteval. Niti se ni izognil nejasnosti pri definiranju »Wilsonove« črte, ki zanjo pravi (str. 193), da se je v severnem delu naslonila na črto londonskega pakta, od katere se je v korist Jugoslavije oddaljila samo v Istri. Takšno tolmačenje je prikazano tudi na priloženem zemljevidu, ki Wilsonovo črto naslanja kar na Snežnik in kaže sploh samo ozemlje južno od tega glavnega mejnika črte londonskega pakta! — Gotovo dokaz, kako potrebno bi bilo posebej obdelati vprašanje poteka Wilsonove črte na slovenskem ozemlju. — Podobno se tudi v vsem nadaljnjem prizadevanju za italijansko-jugoslovanski sporazum, od konca leta 1919 do padca Nittijske vlade, izgubi dejstvo, da gre tudi za pripadnost znatnega dela slovenskega ozemlja (Ilirska Bistrica, Postojna, Idrija) in ne le zgolj za razmejitve v Istri oziroma za položaj Reke. K temu pripomore še priložnostno napačna raba imena Istra, ki z njim **Lederer** označuje tudi Slovensko Primorje sploh. — A kot rečeno, teh pomanjkljivosti **Ledererju** ne moremo očitati, dokler ne bomo imeli domače monografije o teh vprašanjih.

Razmejitve z Avstrijo je obravnavana bolj na kratko. Med drugim **Lederer** sicer omenja »ameriško raziskovalno komisijo«, tj. Milesovo komisijo na Koroškem, a izrecno navaja le mnenje enega njenega člana, **R. Kernerja**, ki je predlagal mejo na Dravi. Pušča pa ob strani poglobljeno dejstvo, tj. večinski predlog za mejo na Karavankah, ki je pomenil revizijo prvotnega priporočila ameriške strokovne ankete (t. i. »Inquiry«) z dne 21. januarja 1919 za etnično mejo. Zanimivo je, da omenja dve **Kernerjevi** poročili (10. februarja 1919 — 184.01102/80 Dept. of State Washington in 12. februarja 1919 — 184.01102/91; **L. Kuhar** v »Svobodni Sloveniji« 1956 citira le eno in ga datira 9. februarja 1919), ki nista bili sprejeti v uradno zbirko ameriških diplomatskih dokumentov o pariški konferenci (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919, 13 vols. Washington, 1942-47).

V celoti je **Ledererjeva** knjiga odličen sad resnega in skrbnega dela, toliko pomembnejši, ker pomeni ne le prvi celoviti prikaz jugoslovanskih problemov na pariški mirovni konferenci, ampak tudi zato, ker je pisana z obilnim upoštevanjem jugoslovanskih dokumentov in z velikim prizadevanjem, razume in poudari položaj in gledišča jugoslovanske delegacije. Naša slabost je, da nimamo domačega avtorja, ki bi nam že napisal fundamentalno delo te vrste in ki bi lažje dojel in izrazil, kaj je v resnici pomenila pot od osamosvojitve do koroškega plebiscita in Rapalla za neposredno prizadete narode, posebno za Slovence. Domač avtor bi boja za rešitev mejnih problemov ne gledal toliko v luči obrambe interesov nove jugoslovanske države, ampak tudi kot prizadevanje, večkrat obupno, posameznih narodov, ki so se v njej združili, za obvarovanje svoje integritete, da, celo obstoja.

Ledererjevo knjigo bi gotovo bilo koristno prevesti tudi pri nas.

Janko Pleterški

ISTORIJA XX. VEKA. Zbornik radova VI (1964), 375 str.; VII (1965), 492 str.; VIII (1966), 420 str. Izdaja Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu. Odgovorni urednik dr. Dragoslav Janković.

Problematico do prve svetovne vojne obravnava v zadnjih treh letnikih serije Zbornik radova le dr. Vuk *Vinaver*, ki je v svoji razpravi (VI, str. 5-68) opisal sindikalno in stavkovno gibanje v Srbiji v obdobju od 1903 do 1910. Po spremembi režima leta 1903 so nastali v Srbiji ugodni pogoji za moderno

revolucionarno delavsko gibanje. Najvidnejši zunanji znak razmaha delavskega gibanja je bil pravi izbruh številnih mezdnih in stavkovnih akcij. Spričo ekonomske zaostalosti Srbije je imelo pomembno vlogo v sindikatih Glavnega radniškega saveza, ustanovljenega leta 1903, obrtniško delavstvo, medtem ko je bil industrijski proletariat še maloštevilen. To stanje je negativno vplivalo na uspešnost mezdnih bojev in stavk, v katerih so se morale delavske organizacije prizadevati za sporazum s številnimi obrtniški delodajalci, ki so jih podpirale oblasti in policija. Zaradi energičnega odpora srbske buržoazije delavskim zahtevam je prišlo leta 1907/08 celo do krajšega zastoja in krize v delavskem gibanju. Pisec je zaključil razpravo s stanjem delavskega gibanja v Srbiji leta 1910, ko je delavstvu uspelo izbojevati zakon o delavnicah in z njim prvi velik uspeh na področju zakonodaje za njihovo varstvo. Dr. Vinaver je postavil sindikalno-stavkovno gibanje v okvir splošnega družbeno ekonomskega razvoja Srbije v tem obdobju, kar je pomemben korak od običajne metode, da se delavsko gibanje prikazuje povsem ločeno od splošne nacionalne zgodovine. Iz obširnih in nadrobni opomb se vidi, da je imel avtor na voljo veliko arhivskega gradiva (ministrstev za notranje zadeve in za narodno gospodarstvo, uprave mesta Beograd), številne delavske in meščanske časnike ter literaturo. Pripomnimo naj le, da je v opombah tudi nekaj tako pomembnih in zanimivih podatkov, da bi sodili v sam tekst razprave.

Dr. Bogumil *Hrabak* je nadaljeval s proučevanjem problematike ob koncu prve svetovne vojne ter rezultate svojih raziskovanj strnil v dve razpravi: »Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916—1918. godine« (VI, str. 69—212) in »Delatnost članova udruženja „Ujedinjenje ili smrt“ u Rusiji. 1915—1918. godine« (VII, str. 187—256).

Od srede leta 1916 so vse črnogorske vlade posvečale največ pozornosti in prizadevanj formiranju črnogorske vojske. Ta akcija je bila sestavni in poglobitveni del politične strategije črnogorskih vladajočih krogov, da se po koncu vojne v Črni gori obnovi stari režim in oblast dinastije Petrovičev ter omogoči velikosrbski program priključitve Črne gore k Srbiji pod dinastijo Karađorđevićev. Problem osnovanja črnogorske vojske v pregnanstvu je bilo osrednje vprašanje črnogorsko-srbskih odnosov v obdobju od 1916 do 1918. Po kapitulaciji Črne gore se je glavnina črnogorskih dobrovoljcev uspela umakniti pred okupatorjem in kralj Nikola je poskušal zlasti iz njih in še tistih dobrovoljcev, ki bi jih na novo pridobil iz Amerike in od drugod, osnovati črnogorski odred. Dr. Hrabak je v obširni razpravi prikazal predvsem na podlagi fondov srbskih in črnogorskih oblastnih in vojaških organov, v katerih so dobro ohranjena številna poročila uradnih ter neuradnih agentov ter agitatorjev, v prvih dveh poglavjih usodo dobrovoljcev v črnogorski vojski do njene kapitulacije, v nadaljnjih poglavjih pa zelo nadrobno prizadevanja črnogorskega dvora in vlade okrog osnovanja črnogorske vojske in vključitve dobrovoljcev vanje, nasprotna prizadevanja srbskih civilnih in vojaških oblasti, predvsem Nikole Pašića, različen odnos zaveznikov do tega vprašanja in vzpostavitev črnogorske države, razpoloženje dobrovoljcev in napake srbskih vojaških krogov v odnosu do njih. Pisec je poudaril, da naperi kralja Nikole niso bili neuspešni zaradi odnosa zaveznikov do osnovanja črnogorske vojske, kar se je doslej trdilo v historiografiji, temveč predvsem v njegovi politiki oklevanja in njegovem nezaupanju do ljudskih množic.

O organizaciji »Ujedinjenje ili smrt« je bilo zlasti v zvezi s Solunskim procesom po vojni napisanih več znanstvenih del, zelo malo pa je bilo znano intenzivno politično delovanje članov te organizacije v Rusiji, ki je imelo velik vpliv na razmere v Dobrovoljskem korpusu SHS v Rusiji od leta 1917 do 1918 in na srbsko-ruske meddržavne odnose. Dr. Hrabak je v svoji razpravi, napisani skoraj izključno po arhivskih virih, prikazal družbeno-politična in nacionalno-politična stališča pomembnejših članov organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, njihov odnos do demokracije, do revolucionarnosti, do republikanstva, do jugoslovanstva, do ljudskih množic in do dela z njimi. Revolucionarne razmere v Rusiji kakor tudi položaj pripadnikov »Črne roke« ob Solunskem

procesu in po njem so namreč terjali, da so se jasno opredeljevali do omejenih vprašanj. Hrabakova razprava je zato tehten prispevek k osvetlitvi pravega značaja organizacije »Ujedinjenje ili smrt«.

Ivan *Kataržijev* je v svojem prispevku (VIII, str. 361—420) poskušal osvetliti vprašanje Makedonije v odnosih med antantnimi zavezniki v letu 1918. Pisec je pregledno prikazal historiat in pomen »makedonskega vprašanja« — pod tem pojmom se je v glavnem mislilo na ozemeljski problem — od miru v Bukarešti leta 1913 dalje. Vprašanje Makedonije je bilo posebno aktualno v začetku prve svetovne vojne v prizadevanjih velesil za opredelitev Bolgarije. Po stabilizaciji Solunske fronte, posebno v zadnjih dveh letih vojne, so Francija, Italija in Anglija v zasedenem delu Makedonije razvile veliko propagandno aktivnost, s katero so želele ustvariti ugodne pogoje za uresničitev svojega koncepta rešitve tega problema po vojni. V zvezi s to dejavnostjo so se pojavili tudi načrti za ustanovitev avtonomne državne enote s sedežem v Solunu pod protektoratom ene od velesil. Avtor je ugotovil, da je bila v proučevanju razmer v Makedoniji in v prizadevanjih za rešitev tega vprašanja posebno aktivna Francija. Vzporedno z aktivnostjo velesil se je razvijala tudi srbska in grška propaganda, ki je često povzročala huda trenja med zavezniki. V mednarodnih odnosih je postalo »makedonsko vprašanje« aktualno v letu 1917 in naslednjem letu in se je manifestiralo predvsem kot nerešen ozemeljski problem med Bolgarijo in Srbijo oziroma Grčijo. »Makedonsko vprašanje« je bilo tesno povezano tudi z vprašanjem zedinjenja jugoslovanskih narodov in je ob njem prihajalo do nesoglasij med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom. Pisec je na koncu svoje razprave posredoval tudi nekaj podatkov o stališčih Makedoncev doma in na tujem glede usode Makedonije. Spriči skromnih virov, v glavnem le srbskega izvora in literature je avtor številna vprašanja le nakazal in dal s tem pobudo za intenzivnejše proučevanje »makedonskega vprašanja«.

Posebno zanimivost aprilskih razprav o »jadranskem vprašanju« na pariški mirovni konferenci leta 1919 je v tem, da je zaradi tega lokalnega problema, in ne zaradi mnogo pomembnejšega nemškega vprašanja, prišlo na njej do kratkotrajne krize, ki je imela trenutno močan odmev po svetu. *Andrej Mitrović* je v nadrobnejšem prikazu aprilskih pogajanj in priprav nanje (VIII, str. 271—359) poudaril, da je njihov osnovni pomen v tem, da se je pot kompromisa v izhodiščnih stališčih treh najbolj angažiranih dejavnikov — ZDA, Italije in Jugoslavije — pokazala kot edina pot za rešitev »jadranskega vprašanja«, ki je tedaj tudi komplicirala odnose med velesilami. *Mitrovićev* prispevek je pomemben za razjasnitev nadaljnjih razprav o »jadranskem vprašanju« na pariški mirovni konferenci, ki je bilo na njej med težjimi problemi. Že na aprilskih pogajanjih je bila namreč praktično odločena usoda Trsta, Gorice in zahodne Istre.

Pariška mirovna konferenca kljub vsem prizadevanjem ni uspela do podpisa mirovne pogodbe z Nemčijo najti takšne rešitve tega problema, ki bi hkrati zadovoljila imperialistične apetite Italije, Wilsonove koncepte in odgovarjala obvezam, ki sta jih Anglija in Francija prevzeli v Londonskem paktu. *Dr. Bogdan Krizman* je v svoji razpravi (VII, str. 257—343) opisal nadaljnje razprave, koncepte in prizadevanja velesil ter Italije in Kraljevine SHS za rešitev »jadranskega vprašanja« na pariški mirovni konferenci do 9. decembra 1919, ko se je s skupnim ameriško-britansko-francoskim memorandumom začela nova etapa v reševanju tega problema. V obravnavanem obdobju je italijanska diplomacija uspela z raznovrstnimi, često tudi nepoštenimi sredstvi, nekoliko izboljšati pri Angliji in Franciji razpoloženje za svoje zahteve, na glavni odpor pa je tudi v tem času še vedno naletela pri ameriški delegaciji.

O osnovanju Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) imamo podatke predvsem v nekaterih politično-popularnih publikacijah, medtem ko v historiografiji ta organizacija še ni bila predmet posebne obravnave. *Slavoljub Cvetković* je v svojem prispevku (VI, str. 213—244) prikazal odnos social-

nodemokratskih strank do omladine, ter gibanja srednješolske in študentske mladine, ki so privedla do ustanovne konference SKOJ oktobra 1919 v Zagrebu, v uvodu pa je opisal še nastanek Komunistične mladinske internacionale. Cvetković je kritično obdelal nekatere doslej objavljene podatke o začetkih SKOJ, njegov prispevek pa je tudi dobra dopolnitev skromnih podatkov o tej organizaciji v Pregledu zgodovine zveze komunistov Jugoslavije. Isti avtor je s člankom o individualnem terorju skupine mladih jugoslovanskih komunistov leta 1921 (VII, str. 454—492) prispeval k osvetlitvi razmer v KPJ po Obznani. Zaradi vladnih ukrepov in načina boja KPJ proti njim so nekateri mladi komunisti, predvsem v Vojvodini in Zagrebu, videli v atentatih edino preostalo bojno sredstvo jugoslovanskega delavstva. Cvetković ugotavlja, da so politične atentate leta 1921 izvršili ideološko nezgrajeni komunisti, ki so bili predani proletarski revoluciji, a so s svojo dejavnostjo škodovali interesom delavskega razreda. Njihova stališča in delovanje so imeli tudi vpliv na nadaljnji razvoj komunističnega gibanja, kar še terja podrobnejšo preučitev.

Toma Milenković je v svojem prispevku (VII, str. 407—451) opisal dejavnost »zvonašev« v letih od 1919 do 1921, ko so delovali kot organizirana skupina. V socialnodemokratski stranki Bosne in Hercegovine je namreč zaradi avstromarksističnega koncepta reševanja nacionalnega vprašanja, ki ga je zastopalo njeno vodstvo, prišlo že leta 1912 do notranjih nesoglasij, maja 1914 pa so disidenti začeli izdajati svoje glasilo Zvono in po njem dobili ime »zvonaši«. Avtor je ugotovil, da so bili »zvonaši« v obravnavanem obdobju »najbolj desna skupina v Jugoslaviji, ki je nosila socialistično ime«. »Zvonaške« organizacije so združevale predvsem srbski polproletariat, v svoji dejavnosti pa so bile, zlasti v obdobju 1919/20, »šovinistične, protidelavske in kontrarevolucionarne« (str. 449).

Branislav Gligorijević je v svoji obširni razpravi (VIII, str. 165—269) prikazal notranje odnose v Demokratski stranki ob vprašanju taktike do Hrvatskega bloka v drugi polovici leta 1922. Njegova razprava nam daje tudi sliko nasprotij v radikalno-demokratski vladni koaliciji ter v Hrvatskem bloku. Odnos Davidovićeve skupine do tako imenovanega »hrvatskega vprašanja« in njeni stiki s Hrvatskim blokom so naleteli na odločen odpor Pribičevićevih pristašev in končno tudi do vladne krize. Avtor je ugotovil, da je politična kriza v Demokratski stranki najbolj koristila Radikalni stranki, ki je sama prevzela vlado, HRSS je uspelo razbiti vladno koalicijo in je tako z odstranitvijo Pribičevićevih pristašev iz vlade dobila več svobode za politično dejavnost, demokratom pa je povzročila na volitvah leta 1923 hud poraz in končno tudi razcep. Isti avtor je napisal tudi razpravo (VII, str. 345—406) o vzrokih za krizo in padec Davidovićeve vlade leta 1924. Posebno pozornost je posvetil vprašanju odnosa HRSS do Davidovićeve vlade in ugotovil, da je vodstvo te stranke videlo le v Radikalni stranki primerne partnerja za reševanje svojih političnih ciljev, medtem ko je s podpiranjem Davidovića le taktiziralo. Gligorijević je sestavo Davidovićeve vlade ocenil kot poskus, da se zmanjša ostrina nacionalnih bojev in utrdi centralizem v skladu z Vidovdansko ustavo, hkrati pa vzbudi videz, da se rešuje »hrvatsko vprašanje«. Neparlamentaren in protiustaven način, ki ga je kralj uporabil za zrušenje Davidovićeve vlade, pa kaže »globoko krizo buržoaznega parlamentarizma in demokracije v Kraljevini SHS« (str. 404).

Dr. Vuk Vinaver je obdelal tudi zanimivi temi iz meddržavnih odnosov v dvajsetih letih. V obširni razpravi (VII, str. 93—186) je pregledno prikazal razvoj jugoslovansko-sovjetskih meddržavnih odnosov v desetletju od 1919 do 1929 in sicer v okviru notranje- in zunanjepolitičnega položaja Jugoslavije, ki je vplival na njena stališča do prve socialistične države. Podatke o tej problematiki je našel avtor predvsem v domačih in tujih časnikih, ki so vestno registrirali jugoslovansko-sovjetske stike, nekaj pa tudi v arhivskih fondih državnega sekretariata za zunanje zadeve. V razpravi so prikazana

mnenja strank in dvora do navezave stikov s SZ, vloga belogardistične emigracije v Jugoslaviji, vpliv mednarodnega položaja in velesil na približevanje ali oddaljevanje od SZ, ter kontakti sovjetskih in jugoslovanskih diplomatov za ureditev meddržavnih odnosov. V obravnavanem obdobju je bilo močno gibanje za vzpostavitev diplomatskih in prijateljskih stikov s SZ, za kar so se mimo komunistov zavzemale tudi HSS, zemljoradniška stranka, črnogorski federalisti, republikanci, socialni demokrati in deloma tudi SLS, od mednarodnih kriz pa je pozitivno vplivala na zблиžanje s SZ zlasti italijanska aktivnost na Balkanu leta 1926/27. Poglavitna ovira tem prizadevanjem pa so bila stališča Radikalne stranke in dvora, ki »so se bali, da bi obstoj odnosov s ZSSR spodkopal ne le družbeni sistem v Jugoslaviji, temveč predvsem hegemonijo velikosrbske buržoazije« (str. 182), dvor pa še posebej zaradi dinastičnih interesov. V svoji drugi razpravi (VIII, str. 73—164) je dr. Vuk Vinaver prikazal predvsem ekspanzionistično politiko na Balkanu, ki jo je začel voditi italijanski fašizem od konca leta 1925 po odstranitvi notranjih težav, ter odnos Anglije do italijanskih prizadevanj za »obkolitev« Jugoslavije v času do uvedbe šestojanuarske diktature. Italija je v obravnavanem obdobju dosegla v svoji politiki na Balkanu pomemben uspeh le v Albaniji, glavna ovira njenim prizadevanjem pa je bila Jugoslavija, proti kateri je vodila pravo gonjo. Pisec je posebej analiziral vzroke za naklonjenost Anglije do italijanske politike na Balkanu. Zaostreni italijansko-jugoslovanski odnosi so se odražali tudi v notranji politiki Jugoslavije in končno omogočili vladajočim krogom, da so svojo odkrito diktaturo maskirali tudi »s potrebo obrambe nacionalnih meja od juriša italijanskega fašizma« (str. 160).

Dr. Todor Stojkov je v svoji razpravi (VI, str. 245—301) osvetlil delovanje in značaj Združene opozicije (bivše radikalne, demokratske in zemljoradniške stranke) in Kmečko-demokratske koalicije v obdobju od petomajskih skupščinskih volitev leta 1935 do formiranja Bloka narodnega sporazuma 8. oktobra 1937. V razpravi so dobro prikazani odnosi med najpomembnejšimi opozicijskimi skupinami v Srbiji in na Hrvaškem, predvsem njihovo gledanje na rešitev »hrvatskega vprašanja«, ki je imelo dominantno vlogo v procesu nastajanja Bloka narodnega sporazuma, opisane pa so tudi akcije Stojadinovićeve vlade, da onemogoči nastanek in delovanje močnega opozicijskega bloka, ki bi bil JRZ močan konkurent v boju za oblast. Ker je po nastopu Stojadinovićeve vlade cenzura popustila, je o povezovanju opozicije v Srbiji in na Hrvaškem od leta 1935 do 1937 v publicističnih virih precej več podatkov kot o delovanju opozicijskih skupin od uvedbe diktature do leta 1935. Veliko dragocenih podatkov je pisec dobil v Stojadinovićevev fondu in zapuščini šefa zemljoradniške stranke J. M. Jovanovića. S tem prispevkom je dr. Stojkov nadaljeval s preučevanjem delovanja opozicije po uvedbi diktature, pri čemer pa posebej poudarja, da je nekatera vprašanja zaradi pomanjkanja dokumentacije lahko le delno osvetlil.

Padeč Stojadinovićeve vlade 4. februarja 1939 je izzval številne komentarje ne le v političnih in diplomatskih krogih, temveč tudi v širši javnosti. Dr. Dušan Biber je poskušal v svoji razpravi (VIII, str. 5—71) rekonstruirati okoliščine, vzroke in posledice tega pomembnega političnega dogodka. V razpravi je avtor analiziral zunanje- in notranjepolitične vzroke za odstop Stojadinovićeve vlade (Stojadinovićevev odnos do osi Rim-Berlin, posebej še njegov morebitni sporazum z grofom Cianom o usodi zahodnih predelov Jugoslavije in delitvi Albanije, eventualni vpliv Velike Britanije na njegov padeč, vprašanje fašizacije Stojadinovićevega režima, vzroke za razcep v JRZ — nasprotja z dr. A. Korošcem, medsebojni odnosi med regentom Pavlom in Stojadinovičem itd.) ter opisal nadaljnjo politično dejavnost in usodo dr. Milana Stojadinovića. Dr. Biber posebej poudarja, da je njegova razprava spriču pomanjkanja primarnih virov le prispevek k osvetlitvi obravnavane problematike. Nekatere probleme je lahko le nakazal ali postavil hipoteze, jasnejšo sliko pomena in posledic Stojadinovićevega padca pa bo mogoče dati šele po analizi vseh glavnih problemov, s katerimi se je soočevala Kraljevina Jugoslavija ne le v

času Stojadinovićeve vlade, temveč tudi pred njo in tudi po njej. Pisec je namreč ugotovil, da so številni, med seboj tesno prepleteni, zunanje- in notranjepolitični momenti terjali Stojadinovićevo odstranitev z oblasti.

Dr. Ljubo Boban je v svojem prispevku o kontaktih voditelja HSS dr. V. Mačka z italijanskim zunanjim ministrom Cianom (VI, str. 303—357) poskušal prikazati vpliv zunanjepolitičnih dejavnikov na reševanje »hrvatskega vprašanja« predvsem v letih 1938/39. Velesile so se namreč v prizadevanjih za vpliv v Jugoslaviji zanimale za njene notranje probleme, med katerimi je bilo »hrvatsko vprašanje« izredno pomembno, na drugi strani pa sta beograjska vlada in vodstvo HSS poskušali najti pri njih podporo za svoje koncepte rešitve tega problema. Zaradi oslabitve vpliva Velike Britanije in Francije v Jugoslaviji, ti dve državi nista mogli pomembno vplivati na razvoj njene notranje politike. Med Nemčijo in Italijo, ki sta lahko tehtno vplivali na Stojadinovićevo in Cvetkovićevo vlado, pa so se prav ob »hrvatskem vprašanju« prepletali medsebojni interesi, kar je jugoslovanska vlada tudi spretno izkoristila. Dr. Boban poudarja, da je bila prav želja jugoslovanske vlade po osamitvi hrvaške opozicije v odnosu do inozemstva ena od pomembnih komponent pri določanju njenih odnosov do sil osi in je tako »hrvatsko vprašanje igralo pomembno vlogo v zunanjepolitični usmeritvi Jugoslavije in je s tem dejansko preneslo okvir čisto notranjega vprašanja« (str. 354). Posebno pozornost je pisec posvetil kritični analizi virov o zvezah dr. Mačka z grofom Cianom, ki so bili del široke aktivnosti HSS pri mobiliziranju zunanjepolitičnih faktorjev za reševanje »hrvaškega vprašanja«, ter vplivu anshlusa in usode ČSR na reševanja tega problema.

Dr. Zivko Avramovski je za svojo razpravo o vprašanju sovjetsko-romunskega pakta, o padcu zunanjega ministra Nicolasa Titulesca in o njegovi posledici za romunsko zunanjepolitično usmeritev (VII, str. 5—92) uporabil kot poglavitni vir gradivo arhiva zunanjega ministrstva v Bonnu. V uvodu je pisec na kratko prikazal odnose med SZ in Romunijo do srede leta 1934, ko je kljub velikim nasprotjem zlasti glede Besarabije, prišlo do navezave diplomatskih odnosov med njima. Po podpisu sovjetsko-francoskega in češko-sovjetskega pakta o vzajemni pomoči spomladi 1935 je postal strateški položaj Romunije zelo pomemben, ker so sovjetske čete lahko, zaradi sovražnih odnosov med Poljsko in SZ, v primeru napada na ČSR prišle tej državi na pomoč le prek romunskega ozemlja. Dr. Avramovski je v razpravi prikazal politično in diplomatsko aktivnost 1935/36. leta za sklenitev sovjetsko-romunskega pakta, ki bi omogočal tudi prehod sovjetskih enot prek romunskega ozemlja. Nemčija si je zelo prizadevala, da ne bi prišlo do sporazuma med SZ in Romunijo, s čimer je posredno poskušala zmanjšati pomen obeh omenjenih paktov. Pri tem je našla dobega zaveznika tudi v pronemško usmerjenem delu romunske buržoazije, spretno pa je znala izkoristiti tudi notranja nasprotja v Mali Antanti. S skupnimi naporii Nemčije, Italije, Poljske, Jugoslavije in notranjih desničarskih krogov je bil konec avgusta 1936 Titulescu odstranjen s položaja zunanjega ministra, s čimer je bilo konec aktivnosti za sklenitev sovjetsko-romunskega pakta. Tej spremembi je sledila tudi postopna pronemška usmeritev romunske zunanje politike, kar je imelo tudi pomembne posledice v odnosih med državami Male antante, v kateri se je znašla ČSR vedno bolj osamljena. »To je bil velik uspeh nemške diplomacije v borbi za utrditev nemškega vpliva v vsej jugovzhodni Evropi« (str. 11).

Tudi vsem razpravam v zadnjih treh letnikih Zbornika radova so dodani kratki povzetki v francoskem, ruskem, angleškem ali nemškem jeziku. Poudariti moramo, da so skoraj vse razprave napisane po arhivskih virih. Nedostopnost ali pomanjkanje arhivskega gradiva pa povzroča pri preučevanju najnovejših obdobij hude težave in pisci večine razprav pripominjajo, da iz teh razlogov niso uspeli problema dovolj osvetliti in nakazujejo odprto vprašanje. Po vsebinskem pregledu dosedanjih osmih letnikov Zbornika radova moremo ugotoviti, da je ta edicija Instituta društvenih nauk v Beogradu

postala naša najpomembnejša periodična historična publikacija predvsem za obdobje med obema vojnama. Sodelavci tega inštituta oziroma revije posvečajo največ pozornosti notranje- in zunanjepolitičnim problemom stare Jugoslavije. S svojimi študijami tako uspešno pripravljajo pogoje za zgodovino narodov Jugoslavije med obema vojnama.

Opozorimo naj še, da so izšla tudi v seriji Monografije tri nova dela in sicer: dr. Branko *Petranović*, Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ, serija I št. 4, 1964, 235 str. dr. Ljubo *Boban*, Sporazum Cvetković-Maček, I, št. 5, 1965, 435 str. in dr. Mihailo *Vučković*, Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918—1941, I, št. 6, 1966, 230 str.

Miro Stiplovšek

Pomorski zbornik I-II, Zagreb 1962, str. 1969, in III, Zagreb 1963, sr. 303; **Pomorski zbornik I-V**, Zadar 1963—67, str. 742, 1034, 1112, 756 in 996.

Pod naslovom Pomorski zbornik je leta 1962 ustanovljeno Društvo za proučevanje i unapredjenje pomorstva Jugoslavije, ki ima sedež v Zadru, izdalo jubilejni zbornik ob 20. obletnici dneva vojne mornarice Jugoslavije v dveh zvezkih leksikografskega formata; leto pozneje jima je dodalo še tretji zvezek tega zbornika. Z letom 1963 pa je društvo začelo izdajati redno letno publikacijo z istim naslovom; doslej je izšlo že pet letnikov.

Namen tega prispevka nikakor ni dati oceno teh zelo obsežnih publikacij, katerih vsebina posega na različna, tudi tehnična področja pomorstva, ki jih je društvo zajelo v okvir svojih proučevanj. Delo društva je namreč razdeljeno na več oddelkov (in sicer oddelke za ekonomiko pomorstva, za pomorsko zgodovino in arheologijo, za pomorskotehnične vede, za pomorsko pravo, pomorskonavtični oddelke, oddelke za naravoslovne vede, za pomorsko književnost in jezik, za likovno umetnost, za glasbo in etnologijo primorskega pasu ter oddelke za pomorsko medicino), katerih vsak dela po svojem znanstvenostrokovnem načrtu. Gre predvsem za to, da s tem prispevkom opozorimo na delo društva in njegove publikacije, ki so pomembne tudi za zgodovinarje. Poudariti je tu zlasti dejavnost oddelka za pomorsko zgodovino in arheologijo, katerega rezultati so vidni v številnih razpravah iz zgodovine pomorstva, objavljenih v navedenih zbornikih in drugih publikacijah, ki jih društvo izdaja.

Jubilejni Pomorski zbornik vsebuje v svojih prvih dveh zvezkih 89 obsežnih razprav, katerih velik del je posvečen zgodovini pomorstva jugoslovanskih narodov. V njem je kot edini slovenski prispevek s področja te problematike izšla razprava F. *Gestrina*, Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju, str. 1489—1515. Poleg razprav je zbornik objavil tudi bibliografijo knjig o pomorstvu jugoslovanskih dežel iz XIX. in XX. stoletja. V tretji knjigi tega zbornika pa je objavljena bibliografija razprav in člankov pomorstva Jugoslavije za leta od 1945 do 1962 (na 227 straneh) in osebno, krajevno in stvarno kazalo obeh prvih knjig jubilejnega zbornika (str. 228 in dalje), da bi se tako olajšala znanstvena uporaba te obsežne publikacije.

Redna letna publikacija društva, Pomorski zbornik, po svoji konceptiji sledi jubilejnemu zborniku. V vseh petih letnikih so objavljene serije razprav članov društva iz najrazličnejših področij pomorstva, med katerimi imajo pomembno mesto tudi prispevki iz zgodovine pomorstva in pomorske zgodovine. Zadnji, to je peti zvezek, ki je izšel leta 1967, prinaša tudi celotni bibliografski prikaz del in razprav, ki jih je društvo izdalo v letih od 1963 do 1967, s čimer se v nekem smislu nadaljujejo bibliografija in indeksi iz jubilejnega Pomorskega zbornika. V teh petih knjigah Pomorskega zbornika je izšlo tudi nekaj razprav slovenskih članov društva: J. *Šorn*, Ivan Nikolaj Premuda v Trstu, PZ 2 (1964), str. 863—76; F. *Štoka*, Problemi obalnega drobnega ribištva v severnem Jadranu, PZ 3 (1965), str. 405—13; S. *Cigoj*, Teretnica u međjunarodnom privatnom pravu, PZ 4 (1966), str. 187—97; isti, Odgovornost ladjarja po jugoslovanskem pravu in po mednarodni ureditvi (Razlike med obema

sistemoma), PZ 5 (1967), str. 365—89. Pomorski zbornik pa bi vsekakor še pridobil na svoji vrednosti, če bi poleg razprav in bibliografije ter indeksov zajel tudi ocene in poročila svojega področja in tako razširil koncept iz zbornika razprav v revijalno publikacijo.

S Pomorskim zbornikom in drugimi publikacijami (društvo izdaja tudi redne zbirke z naslovom Studije, Posebna izdanja, Povremena izdanja, Priručnici za pomorce, svoj društveni Letopis in še razne brošure) je društvo pokazalo izredno široko razpredeno dejavnost in povsem opravičilo svoj obstoj. Še več, nastanek društva in njegovo izdajo jubilejnega zbornika moremo označiti za začetek novega, poglobljenega znanstvenega proučevanja široke problematike pomorstva v Jugoslaviji. Delo na tem območju je postalo sedaj mnogo bolj načrtno, je zajelo širša področja pomorske dejavnosti in se je uveljavilo tudi izven ožjega obmorskega pasu. Organizacija društva sega na ozemlje vseh republik v obliki področnih tajništev, med katerimi sta tudi tajništvi v Piranu in Ljubljani. Slovenski delež v dejavnosti društva je, kakor smo videli, še zelo majhen. Ob njem se še bolj jasno kaže, kako na tem področju znanstvenega dela — omejujem se seveda samo na zgodovino pomorstva — na Slovenskem zaostajamo. Pa vendar slovenski delež v zgodovini jugoslovanskega pomorstva ni bil niti majhen niti nepomemben. Dejstvo, da smo v svoj državno politični okvir dobili tudi del slovenske morske obale, nas k bolj organizirani in intenzivnejši dejavnosti na tem področju še v povečani meri obvezuje.

Ferdo Gestri

KAZALO

Fran Zwitter, Vzroki in posledice avstrijsko-ogrskega sporazuma Причины и последствия австро-венгерского соглашения Reasons and Consequences of the Austro-Hungarian Agreement	1—24
Vasilij Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma Политика словенцев в начале режима дуализма Slovene policy at the Beginning of the Dualism	25—59
Josip Lučić, Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća) Аграрные производственные отношения в окрестностях Дубровника (до середины 19 века) Agrarian-Production Relations in the Surroundings of Dubrovnik (until the middle of the 14 th century)	61—96

ZAPISKI

Matej Rode, Nekaj podatkov o Janezu Poharju Несколько данных о Янезе Похаре Some Facts about Janez Pohar	97—105
Franc Rozman, Prepoved izdajanja »Preporoda« Запрещение журнала »Препород« Suppression of the »Preporod« Edition	105—106

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

France Klopčič, Nekatere hibe našega zgodovinoписja О некоторых пороках нашей историографии Some Faults of our Historiography	107—115
Dušan Kermavner, Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije По поводу мемуаров Р. Голоуха: О триестинском анархизме и некоторых чертах словенской социальной демократии Memorial Notes by R. Golouh: About the Trieste Anarchism and about Some Characteristics of the Slovene Social Democracy	115—133

IN MEMORIAM

Josip Klemenc (Bogo Grafenauer)	135—141
---	---------

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1968

941/949

119680073, 1/2

COBISS •

KONGRESI IN DRUŠTVENO ŽI

- Jože Šorn, VII. kongres internacionalne asociacije papirja
Седьмой съезд ИПХ — международной ассоциации историков бумаги
VIIth Congress of the IPH — Association Internationale des Historiens du Papier
- Miro Stiplovšek, Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih od 1962 do 1966 144—150
Общество историков Словении в периоде с 1962 по 1966 гг.
Historical Association of Slovenia in the Years between 1962 and 1966

OCENE IN POROČILA

- M. Ostravsky: Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia (Ferdo Gestrin) 151—152
- Toussaint Hočevar, The structures of the Slovenian Economy, 1848—1963 (Jože Šorn) 153—154
- Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Oesterreichs 1867—1889 (Franc Rozman) 154—157
- Ivo J. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference (Janko Pleterski) 157—159
- Istorija XX veka (Miro Stiplovšek) 159—165
- Pomorski zbornik I—II (Ferdo Gestrin) 165—166